ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

સેમેસ્ટર – 2 સામુદાયિક વિકાસ અને સમાજકાર્ય

પેપર – MSW - 203

	વિભાગ -1 સુધારાત્મક સમાજકાર્ય
એકમ-1	સમુદાય અને સમુદાય સંગઠન
એકમ-2	સામુદાયિક સંગઠનનો ઐતિહાસિક વિકાસ અને સામાજિક કાર્યમાં તેનું મહત્વ
એકમ-3	સમુદાય સંગઠનની પદ્ધતિઓ અને પ્રક્રિયાઓ
એકમ-4	સમુદાય સંગઠનની પ્રક્રિયા - 1
એકમ-5	સમુદાય સંગઠનની પ્રક્રિયા - 2
એકમ-6	સમુદાય અને સમુદાય સંગઠન
એકમ-7	સમુદાય સંગઠનના અભિગમો, સ્વરૂપ અને વ્યૂહરચના
એકમ-8	સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમ
	વિભાગ -2 સામાજિક ક્રિયા અને સમાજકાર્ય
એકમ-9	સામાજિક ક્રિયા: એક પરિચય
એકમ-10	સામાજિક ક્રિયાના ક્ષેત્રો
એકમ-11	સામાજિક ક્રિયાના નમૂનાઓ
એકમ-12	સામાજિક ક્રિયાની વ્યૂહરચના અને તકનીકો
એકમ-13	સમાજકાર્યની પદ્ધતિ તરીકે સામાજિક ક્રિયા
એકમ-14	સામાજિક ક્રિયાના તબક્કા અને સામાજિક ક્રિયાના સિદ્ધાંત

એકમ-1 | **સમુદાય અને સમુદાય સંગઠન**

: રૂપરેખા :

1.0 હેતુઓ

1.1 પ્રસ્તાવના

1.2 સમુદાયની વિભાવના, પ્રકૃતિ અને લાક્ષણિકતાઓ

1.3 અર્થ, ઉદ્દેશ્યો, સિદ્ધાંતો અને સમુદાય સંગઠનના ભાગો

1.4 સારાંશ

1.5 અભ્યાસ પ્રશ્નો

1.6 6 ચાવીરૂપ શબ્દો

1.7 સંદર્ભસૂચિ

1.. હેતુઓ

પ્રસ્તુત એકમના અભ્યાસના હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

- *સમુદાયના અર્થ અને પ્રકારો જાણી શકશો .*
- *સમુદાય સંગઠનનો અર્થ સમજી શકાશે*
- *સામુદાયિક સંસ્થાના કાર્યમાં ઉપયોગમાં લેવાતા સિદ્ધાંતો જાણી શકાશે.*
- *સામુદાયિક સંગઠનમાં વપરાતી તકનીકો અને કૌશલ્યો જાણી શકશે.*
- *સામુદાયિક સંગઠનના ઘટકોને સમજવામાં સરળતા રહેશે.*
- *સામુદાયિક આયોજન અને સામુદાયિક વિકાસનો અર્થ સમજી શકશે.*

1.1 પ્રસ્તાવના

માણસ એક સામાજિક પ્રાણી છે. માનવ જીવનમાં સમુદાયનું વિશેષ મહત્વ છે. દરેક વ્યક્તિ કોઈને કોઈ સમુદાયનો સભ્ય છે. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે સમુદાય શું છે? સમુદાય એવો માનવ સમૂહ છે. જેનું ઔપચારિક આયોજન નથી. વાસ્તવમાં તે મનુષ્યોનો સમૂહ છે જે સાથે રહે છે. સમુદાયમાં, લોકો સામાન્ય જીવન જીવવા માટે નાના ભૌગોલિક વિસ્તારમાં રહે છે અને તેમની તમામ જૈવિક અને માનસિક જરૂરિયાતો આ સમુદાય જીવનમાં જ પરિપૂર્ણ થાય છે. ગામડું આનું ઉદાહરણ છે. ગામડાનું જીવન સંપૂર્ણપણે સાંપ્રદાયિક છે અહીંના રહેવાસીઓ લોહી અને વ્યવસાયના સંબંધોથી એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે તેઓ પરસ્પર એકતાની તીવ્ર લાગણી ધરાવે છે. જો કે તેમનો કોઈ ચોક્કસ હેતુ નથી. ધાર્મિક સંગઠનો, રાજકીય સંગઠનો વગેરે સમુદાય હેઠળ આવતા નથી પરંતુ તેમની સંસ્થાનો ચોક્કસ ઉદ્દેશ્ય હોય છે.

1.2 સમુદાયની વિભાવના, પ્રકૃતિ અને લાક્ષણિકતાઓ

સમુદાય શબ્દ લેટિન શબ્દો 'કોમ' અને 'મુનિસ'થી બનેલો છે. કોમ એટલે એકસાથે અને મુનિસ એટલે સેવા. આમ સમુદાયનો અર્થ થાય છે સાથે મળીને સેવા કરવી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આપણે કહી શકીએ કે જે લોકો સાથે રહેવાની લાગણી ધરાવે છે અને પરસ્પર સહકાર દ્વારા તેમના અધિકારોનો ઉપયોગ કરે છે તેને સમુદાય કહેવામાં આવે છે. દરેક સમુદાયના સભ્યોમાં મનોવૈજ્ઞાનિક જોડાણ અને સંબંધની લાગણી જોવા મળે છે, સમુદાયના અર્થને વધુ સ્પષ્ટ કરવા માટે, વિવિધ વિદ્વાનોની વ્યાખ્યાઓ રજૂ કરવામાં આવી રહી છે

- *મેકઆઈવરના મતે, સમુદાય એ સામાજિક જીવનનું ક્ષેત્ર છે જેને સામાજિક સંબંધ કહેવાય છે. અથવા અમુક અંશે સમન્વય દ્વારા ઓળખી શકાય છે."*
- *ઓગબર્ન અને નીમ્કોફ જણાવ્યા અનુસાર, "સમુદાય એ લોકોનો સમૂહ છે જેઓ સંલગ્ન ભૌગોલિક વિસ્તારમાં રહે છે, જેમની પ્રવૃત્તિઓ અને રુચિઓના સમાન કેન્દ્રો છે અને જે મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓમાં એક સાથે આવે છે.*
- *જી.એચ. મજુમદારના મતે, "સમુદાય એ ચોક્કસ જમીન વિસ્તાર પર રહેતા લોકોનો સમૂહ છે, જે વિસ્તારનો વિસ્તાર ગમે તે હોય, જે સામાન્ય જીવન જીવે છે".*
- *ડેવિસના મતે, "સમુદાય એ સૌથી નાનું પ્રાદેશિક જૂથ છે જેના હેઠળ સામાજિક જીવનના તમામ પાસાઓનો સમાવેશ કરી શકાય છે".*

- **સમુદાયની પ્રકૃતિ અને લાક્ષણિકતાઓ:**

સમુદાયની ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓના આધારે કેટલીક મૂળભૂત લાક્ષણિકતાઓ કહી શકાય જે નીચે મુજબ છે:-

(1) **ચોક્કસ પ્રદેશ :** *વિશિષ્ટ સામાજિક-આર્થિક, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક લાક્ષણિકતાઓ ધરાવતા નાગરિકોનો સમાવેશ કરે છે તે માનવજાતની પરંપરાગત લાક્ષણિકતા છે કે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ એક જગ્યાએ સ્થાયી થાય છે તે સ્થળ છોડીને બીજી જગ્યાએ જાય છે તે જગ્યાને પ્રાથમિકતા આપે છે. જ્યાં સમાન સામાજિક-આર્થિક અને ધાર્મિક વિચારો ધરાવતા લોકો રહે છે.*

(2) **લોકોનો સમૂહ** - *સમુદાયનો અર્થ માનવ સમુદાય છે, જેઓ તેમની સામાજિક-આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક સમાનતાઓના આધારે ચોક્કસ મર્યાદામાં રહે છે. આમ તે સ્પષ્ટ છે કે સમુદાયમાં આપણે માનવ સભ્યોનો સમાવેશ કરીએ છીએ, પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓને નહીં.*

(3) **સમુદાયની લાગણી** - *પરસ્પર સમજણ અને સભ્યો વચ્ચેના પરસ્પર સંબંધ. જો કે સંબંધોના ઘણા પ્રકારો છે, પરંતુ સભ્યો એકબીજા પ્રત્યે જવાબદારી અનુભવે છે અને જાહેર અને સામુદાયિક જવાબદારીઓને સમજે છે અને તેને પૂર્ણ કરે છે.*

(4) **સાર્વત્રિક રીતે સ્વીકૃત નિયમો** - *પહેલેથી જ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમ, સમુદાયનો વહીવટ મુખ્યત્વે સમુદાયના સભ્યો દ્વારા બનાવવામાં આવેલા નિયમો પર આધાર રાખે છે, ઔપચારિક નિયમો સિવાય, અન્ય નિયમો છે જે સમુદાયને એકસાથે બાંધે છે, સમુદાયમાં નિયંત્રણ સ્થાપિત કરે છે. અને દરેક સમુદાય લોકોને ન્યાય આપવા માટે, નબળા સભ્યોને શોષણથી બચાવવા અને*

શોષિતોને નિયંત્રિત કરવા અથવા સમુદાયના વર્તનને નિયંત્રિત કરવા માટે તેના સમુદાયના સંજોગો અનુસાર અનૌપચારિક નિયમોને જન્મ આપે છે.

(5) **સ્વયંસ્ફુરિત મૂળ** - *હાલમાં કાર્યરત વિવિધ શહેરી આવાસ યોજનાઓ આવાસની સુવિધા પૂરી પાડીને સમુદાયના નિર્માણમાં ચોક્કસપણે મદદરૂપ સાબિત થઈ રહી છે, પરંતુ પ્રારંભિક સમયગાળામાં, સ્વયંસ્ફુરિત પેઢીની પ્રક્રિયા સમુદાયની સ્થાપના અને વિકાસમાં વધુ મહત્વપૂર્ણ હતી.*

(6) **વિશિષ્ટ નામ** - *દરેક સમુદાયના વિકાસ બાદ તેને ચોક્કસ નામ પ્રાપ્ત થાય છે. લુમલી અનુસાર, "તે એકરૂપતાની નિશાની છે, તે વાસ્તવિકતાનો અહેસાસ આપે છે, તે અલગ વ્યક્તિત્વ સૂચવે છે, તે ઘણીવાર વ્યક્તિત્વનું વર્ણન કરે છે, કાયદાની નજરમાં તેના કોઈ અધિકારો અને ફરજો નથી.*

(7) **સ્થિરતાઃ** *ઘણીવાર સમુદાયનું સંગઠન એકવાર સ્થાપિત થઈ જાય તે સ્થિર હોય છે. સ્થિર સમુદાયને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવો સરળ નથી. કોઈ ચોક્કસ સમુદાય કોઈ સમસ્યાને કારણે જ નાશ પામે છે, નહીં તો સ્થાપિત સમુદાય કાયમ માટે સ્થિર રહે છે.*

(8) **સમાનતા**- *સમાનતા સમુદાયના સભ્યોના જીવનમાં જોવા મળે છે. તેમની ભાષા, રીતરિવાજો, પરંપરાઓ વગેરેમાં સમાનતા છે. તમામ સમુદાય પરંપરાઓ અને નિયમો સભ્યો દ્વારા સમુદાયના કલ્યાણ અને વિકાસ માટે બનાવવામાં આવે છે. તેથી સમુદાયમાં સમાનતા મળવી સ્વાભાવિક છે.*

બે પ્રકારના સમુદાયનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે જે નીચે મુજબ છેઃ-

(1) *ગ્રામીણ સમુદાય*

(2) *શહેરી સમુદાય*

1. ગ્રામીણ સમુદાય :

સમયની શરૂઆતથી, ગ્રામીણ સમુદાય માનવ જીવનનું નિવાસસ્થાન રહ્યું છે. ધીરે ધીરે એક સમય એવો આવ્યો જ્યારે આપણી ગ્રામીણ વસ્તી તેની ટોચે પહોંચી. આજે, ઔદ્યોગિકીકરણ અને શહેરીકરણની અસર લોકોને શહેરો તરફ પ્રોત્સાહિત કરી રહી છે, પરંતુ આજે પણ, પ્રદૂષિત શહેરી વાતાવરણથી પ્રભાવિત લોકો ગ્રામીણ વિસ્તારોની શુદ્ધતા અને સ્વચ્છતા જોઈને ગ્રામીણ સમુદાયોમાં સ્થાયી થવા માટે પ્રોત્સાહિત થઈ રહ્યા છે. આજે, ગ્રામીણ સમુદાયના બદલાતા વાતાવરણમાં, ગ્રામીણ સમુદાયની વ્યાખ્યા કરવી મુશ્કેલ છે.

એન.એલ.સીમ્સ અનુસાર, સામાજિક વિજ્ઞાનીઓમાં ગ્રામીણ સમુદાય શબ્દને અમુક વ્યાપક વિસ્તારો સુધી મર્યાદિત રાખવાનું વલણ વધી રહ્યું છે. જેમાં માનવીની તમામ અથવા મોટાભાગની રુચિઓ પૂર્ણ થાય છે.

મેરિલ અને એલ્રીજના જણાવ્યા મુજબ, "ગ્રામીણ સમુદાયમાં સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓના સંગ્રહનો સમાવેશ થાય છે જેઓ નાના કેન્દ્રની આસપાસ સંગઠિત હોય છે અને એક સામાન્ય પ્રકૃતિ પ્રદાન કરવામાં ભાગ લે છે."

- **ગ્રામીણ સમુદાયની લાક્ષણિકતાઓઃ**

ગ્રામીણ સમુદાયની કેટલીક આવી લાક્ષણિકતાઓ છે. જે અન્ય સમાજમાં જોવા મળતા નથી. ગ્રામીણ સમુદાયોમાં જોવા મળતી વ્યવસ્થા એક ખાસ પ્રકારની છે. જે આજે પણ અમુક અંશે શહેરી સમુદાયથી અલગ છે જે ગ્રામીણ સમુદાયની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ છે.

1. **કૃષિ વ્યવસાયઃ** *ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રહેતા મોટાભાગના ગ્રામજનો પાસે ખેતીલાયક જમીનની માલિકી છે, ખેતી પરિવારના વૃદ્ધ સભ્યો દ્વારા કરવામાં આવે છે, જો કે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં કેટલાક પરિવારો એવા છે કે જેમની પાસે ખેતીલાયક જમીન નથી લુહાર વગેરે જેવા નાના પાયાના ઉદ્યોગો સાથે સંકળાયેલા છે પરંતુ તેઓના હૃદયમાં પણ ખેતી પ્રત્યે પ્રેમ છે અને તેઓને લાગે છે કે તેઓ પણ ઈચ્છે છે કે તેમની પાસે ખેતીલાયક જમીન હોય. એ સ્પષ્ટ છે કે તેમની જમીન પ્રત્યે અતૂટ નિષ્ઠા છે.*
2. **કુદરતી નિકટતાઃ** *ગામના લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી અને તેને લગતી કામગીરી છે. દરેક વ્યક્તિ જાણે છે કે ખેતીનો સીધો સંબંધ પ્રકૃતિ સાથે છે અને ગ્રામીણ જીવન પ્રકૃતિ પર નિર્ભર છે.*
3. **જાતિવાદ અને ધર્મઃ** *જાતિવાદ અને ધર્મનું વધુ મહત્વ, રૂઢિચુસ્તતા અને પરંપરાગતતા એ ગ્રામીણ જીવનની મૂળભૂત સમાજશાસ્ત્રીય લાક્ષણિકતાઓ છે. પરિણામે, આજે પણ આપણા ગ્રામીણ સમુદાયના વધુને વધુ લોકો જાતિવાદ અને ધર્મવાદમાં અતૂટ વિશ્વાસ ધરાવે છે. એવું જોવા મળે છે કે ગ્રામીણ રહેવાસીઓ તેમના ધર્મ અને જાતિના ખાનદાનમાં જ તેમનું સન્માન માને છે. ગ્રામીણ સમુદાયોમાં, પંચાયતોની રચના જાતિના આધારે થાય છે. ગ્રામીણ સમાજમાં અસ્પૃશ્યતા અને સંકુચિતતા પર વિશેષ ભાર આપવામાં આવે છે.*
4. **સાદું જીવન** - *ગ્રામીણ સમુદાયના મોટાભાગના સભ્યોનું જીવન સાદું અને સામાન્ય હોય છે. તેમનું જીવન કૃત્રિમતાથી દૂર સાદગીથી ભરેલું છે. તેમનો ખોરાક, ખાનપાન અને જીવનશૈલી સરળ અને શુદ્ધ છે. ગામની રીતભાત અને વર્તન સાદું અને અસલી છે અને મહેમાનો પ્રત્યે અતૂટ આદર અને આસક્તિ છે.*
5. **સંયુક્ત કુટુંબઃ** *ગ્રામીણ સમુદાયમાં સંયુક્ત કુટુંબનું પોતાનું વિશેષ મહત્વ છે. તેથી જ ગ્રામીણ લોકો પરિવારના સન્માન માટે હંમેશા સભાન રહે છે. તેઓ કુટુંબને વિઘટનથી બચાવવા અને કુટુંબની સમસ્યાઓને અન્ય પરિવારોથી ગુપ્ત રાખવા માટે તેમના શ્રેષ્ઠ પ્રયાસો કરે છે. તેથી, પરિવારના વડા અને વડીલ સભ્યો તેને પોતાનું સન્માન માને છે અને પરિવારની એકતા જાળવવાનો પ્રયાસ કરે છે.*
6. **સામાજિક જીવનમાં નિકટતાઃ** *વાસ્તવમાં મોટાભાગના ગ્રામીણ સમુદાયોમાં ફક્ત વ્યવસાયમાં જ નિકટતા નથી, પરંતુ તેમના સામાજિક-આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક જીવનમાં પણ ઘણી નિકટતા છે. આ નિકટતાનું મુખ્ય કારણ ખેતી અને તેને લગતા વ્યવસાય છે.*
7. **સામુદાયિક ભાવનાઃ** *ગ્રામીણ સમુદાયની એક મહત્વની લાક્ષણિકતા એ છે કે તેમનામાં પ્રચલિત સમુદાયની ભાવના વ્યક્તિગત અવલંબનને બદલે ગ્રામીણ સમુદાયોના સભ્યોમાં વધુ જોવા મળે*

છે. તેથી, ગ્રામીણ સમુદાયના મર્યાદિત વિસ્તારમાં વસવાટને કારણે, લોકો એકબીજા પર નિર્ભર છે, સભ્યોની નિકટતા વધે છે અને તેમની સામાન્ય સમજ વિકસિત થાય છે. જેને સમુદાય ભાવના કહેવાય છે.

8. **સ્ત્રીઓની નીચી સ્થિતિઃ** *ગ્રામીણ સમુદાયની નિરક્ષરતા, અજ્ઞાનતા અને રૂઢિપ્રયોગની સીધી અસર ગ્રામીણ મહિલાઓની સ્થિતિ પર પડે છે. ભારતીય ગ્રામીણ સમુદાયમાં નિરક્ષરતા હજુ પણ ઘણી વધારે છે. પરિણામે, ગામના સભ્યોનું વર્તન રૂઢિપ્રથા અને જૂના સામાજિક મૂલ્યોથી પ્રભાવિત થાય છે. પરંતુ આજે પણ, બાળલગ્ન, દહેજ પ્રથા, પરદા પ્રથા, છોકરીઓને શિક્ષણ અને બહારની નોકરી પર પ્રતિબંધ, વિધવાઓને પુનર્લગ્નથી વંચિત રાખવા વગેરે વધુને વધુ ગ્રામીણ સમુદાયોમાં સાર્વત્રિક જોવા મળે છે. મહિલાઓની બદતર હાલત માટે કોણ જવાબદાર છે.*
9. **ધર્મ અને પરંપરાગત વસ્તુઓમાં વધુ વિશ્વાસઃ** *ગ્રામીણ લોકો જૂની પરંપરાઓ અને રિવાજોમાં માને છે. અને તેમનું જીવન અને સમુદાય વર્તન,ધાર્મિક નિયમો અને પરંપરાઓથી પ્રભાવિત છે. ગ્રામીણ સમુદાયનો મર્યાદિત વિસ્તાર તેને બહારની દુનિયાના પ્રભાવથી મુક્ત રાખે છે અને તેથી જ તેમાં વ્યાપક દૃષ્ટિકોણ સરળતાથી વિકસિત થતો નથી.*
10. **ગ્રામીણ સમુદાયમાં શિક્ષણનો પ્રચાર-પ્રસારઃ** *ગામડાના લોકો અનેક અંધ માન્યતાઓ અને ખરાબ મૂલ્યોનો ભોગ બને છે અને નસીબમાં વધુ વિશ્વાસ કરે છે. ઉપરોક્ત ગ્રામીણ લક્ષણો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પરંપરાગતતા એ તેમની સૌથી મહત્વપૂર્ણ લાક્ષણિકતા છે. સરકાર અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના પ્રયાસોથી ગ્રામીણ વિકાસના કાર્યક્રમોનું અમલીકરણ વધી રહ્યું હોવાથી વિકાસમાં વધારો થઈ રહ્યો છે. કોઈપણ રીતે, તેના જીવનમાં પરિવર્તનો આવી રહ્યા છે.*

2-શહેરી સમુદાય :

શહેરોના વિકાસનો ઈતિહાસ દર્શાવે છે કે કેટલાક શહેરો આયોજિત રીતે સ્થાયી થયા છે પરંતુ કેટલાકે ગ્રામીણ સમુદાયના કદમાં વધારો થવાને કારણે શહેરોનું સ્વરૂપ લીધું છે.

શહેરી સમુદાયનો અર્થ - શહેરી શબ્દ નગર પરથી આવ્યો છે જેનો અર્થ શહેરો સાથે સંબંધિત છે. ઉદાહરણ તરીકે, શહેરી સમુદાયને એકસાથે બાંધવું ખૂબ મુશ્કેલ છે. જો કે આપણે શહેરી સમુદાયને જોઈએ છીએ અને ત્યાંના વિચારોથી સંપૂર્ણ વાકેફ છીએ, પરંતુ તેને વ્યાખ્યાયિત કરવું સરળ નથી. કેટલાક સામાજિક વૈજ્ઞાનિકોએ શહેરી સમુદાયની વ્યાખ્યા કરી છે, જેમાંના કેટલાક મુખ્ય નીચે મુજબ છેઃ-

- **મેકલેવર (MacIver)** *અનુસાર, "ગ્રામીણ અને શહેરી સમુદાયો વિશે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે તેમની વચ્ચે કોઈ સ્પષ્ટ વિભાજન રેખા નથી. જે ખાતરી કરી શકે છે કે શહેર ચોક્કસ બિંદુ પર સમાપ્ત થાય છે અને ગ્રામ્ય વિસ્તાર ચોક્કસ બિંદુથી શરૂ થાય છે."*
- **વિલ્કોક્સના મતે** *તે તમામ વિસ્તારોને શહેરો હેઠળ સમાવી શકાય છે. જેમાં વસ્તીની ગીચતા એક હજાર પ્રતિ ચોરસ માઈલથી વધુ છે અને જ્યાં વર્ચ્યુઅલ રીતે ખેતી નથી.*
- **સોમવર્ટના મતે,** *"એક શહેર એક એવી જગ્યા છે જે એટલું મોટું છે કે તેના રહેવાસીઓ એકબીજાને ઓળખતા નથી."*

- **શહેરી સમુદાયની લાક્ષણિકતાઓ:**

વિદ્વાનો દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલી વ્યાખ્યાઓ ઉપરાંત, શહેરી સમુદાયને સ્પષ્ટ કરવું જરૂરી છે તેની કેટલીક મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓની ચર્ચા થવી જોઈએ જેથી દરેક સંબંધિત પક્ષો આગળ આવીને શહેરી સમુદાયનું ચિત્રણ કરી શકે. તેના કેટલાક મુખ્ય લક્ષણો નીચે મુજબ છે.

(1) **વસ્તીની ઊંચી ગીચતા:** *ગામડાઓમાંથી શિક્ષિત અને અશિક્ષિત બેરોજગાર લોકો રોજગારની શોધમાં શહેરમાં આવે છે. વસ્તી વધારાને કારણે આજે લોકોને મર્યાદિત જમીન પર રહેવું મુશ્કેલ થઈ રહ્યું છે.*

(2) **વિવિધ સંસ્કૃતિઓનું કેન્દ્ર :** *કોઈ પણ શહેર જે વિવિધ સંસ્કૃતિઓનું કેન્દ્ર છે કોઈ ચોક્કસ સંસ્કૃતિના લોકો માટે અશિક્ષિત નથી. તેથી જ દેશના વિવિધ ગામડાઓમાંથી લોકો શહેરમાં આવીને સ્થાયી થાય છે. આ લોકો વિવિધ રિવાજો અને પરંપરાઓમાં વિશ્વાસ કરે છે અને તેનું પાલન કરે છે.*

(3) **ઔપચારિક સંબંધો:** *ઔપચારિક સંબંધો શહેરી સમુદાયમાં પ્રબળ છે. એવું જોવા મળે છે કે સભ્યોના વ્યસ્ત જીવનને કારણે પરસ્પર સંબંધો ઔપચારિક છે.*

(4) **અંધશ્રદ્ધા અને પરંપરાઓ :** *અંધ માન્યતાઓમાં ઘટાડો શહેરી સમુદાયમાં વિકાસ માટે સંસાધનો અને સુવિધાઓની ઉપલબ્ધતા સાથે, અહીં ગ્રામીણ સમુદાય કરતાં શિક્ષણ અને સામાજિક જાગૃતિ વધુ જોવા મળે છે. તેથી, તે સ્પષ્ટ છે કે અહીંના લોકો જૂની અંધશ્રદ્ધા અને પરંપરાઓમાં ઓછી શ્રદ્ધા રાખશે.*

(5) **શહેરી સમુદાયની વિશાળતા:** *શહેરી સમુદાયની વિશાળતા અને તેના વ્યસ્ત જીવનને કારણે, લોકો જાણતા નથી કે પડોશમાં કોણ રહે છે અને તેઓ શું કરે છે. ઘણીવાર એવું જોવા મળે છે કે લોકો એકબીજા વિશે જાણવામાં અને તેમની સાથે તાલ મિલાવવામાં ઓછો રસ લેતા હોય છે. જ્યાં સુધી તેમને કોઈ ખાસ ફાયદો ન હોય અથવા તો કોઈ પારિવારિક જોડાણ ન હોય.*

(6) **આવાસની સમસ્યા:** *વિવિધ એક્ઝિક્યુટિવ સ્કીમ હોવા છતાં, મોટા શહેરોમાં આવાસની સમસ્યા ખૂબ જ ગંભીર બની રહી છે. ઘણા ગરીબ અને નિર્બળ લોકો રસ્તાઓ, બસ સ્ટેન્ડ અને રેલ્વે સ્ટેશનો પર રાત વિતાવે છે. વધુને વધુ મધ્યમ વર્ગના લોકો પાસે સરેરાશ માત્ર એક કે બે ઓરડાના મકાનો છે. ફેક્ટરી નગરોમાં નોકરીની શોધમાં કામદારોની સંખ્યા વધી રહી છે. જેના કારણે તેઓ રહેવા માટે યોગ્ય જગ્યાઓ શોધી શકતા નથી અને ઝૂંપડપટ્ટી જેવી વસાહતો વધવા લાગે છે.*

(7) **વર્ગ ઉગ્રવાદ:** *શહેરી સમુદાયમાં અમીરોમાં અમીર અને ગરીબોમાં ગરીબો લોકો જોવા મળે છે એટલે કે જેઓ ભવ્ય હવેલીઓમાં રહે છે. વૈભવી જીવન જીવે છે અને બીજી તરફ ગરીબ અને નબળા લોકો જેઓ ઘરના અભાવે રસ્તાઓ અને પાટા પર સુઈ જાય છે. અને તેમને પૂરતું ભોજન નથી મળતું તેઓ પણ અહીં રહે છે.*

(8) **શ્રમનું વિભાજન:** *શહેરી સમુદાયમાં ઘણા વ્યવસાયો ધરાવતા લોકો છે. ગ્રામીણ સમુદાયમાં, મોટાભાગના લોકોનું જીવન ખેતી અને તેને લગતા કામો પર નિર્ભર છે, તો બીજી તરફ, શહેરી સમુદાયમાં, લોકોનું જીવન વ્યવસાય, નોકરી, અભ્યાસ વગેરે પર નિર્ભર છે.*

(9) **કુટુંબનું મહત્વ:** *શહેરી સમુદાયમાં ઉચ્ચ જીવનધોરણની આકાંક્ષાને લીધે, સંયુક્ત કુટુંબની જવાબદારીઓ નિભાવવી સૌથી મુશ્કેલ સાબિત થાય છે. તેથી, શહેરી સમુદાયોમાં પરિવારોનું વર્ચસ્વ છે. આ પરિવારોમાં સ્ત્રી-પુરુષની સ્થિતિમાં લગભગ સમાન છે.*

(10) **ધાર્મિક આસક્તિનો અભાવ:** *શહેરી જીવનમાં પ્રચલિત શિક્ષણ અને ભૌતિકવાદ તેમને ધાર્મિક પૂજા અને અન્ય સંબંધિત ધાર્મિક વિધિઓથી દૂર રાખે છે, તેથી અહીં ધર્મને ઓછું મહત્વ આપવામાં આવે છે.*

(11) **સામાજિક ગતિશીલતા:** *શહેરી જીવનમાં અતિશય ગતિશીલતા જોવા મળે છે. જ્યાં ગામડાનું જીવન શાંત સમુદ્ર જેવું છે. જ્યારે શહેરનું જીવન ઉકળતા પાણી જેવું છે.*

(12) **રાજકીય જોડાણ:** *શિક્ષણ, ગતિશીલતા અને શહેરી જીવનની બદલાતી સભ્યતામાં વધારો થવાથી રાજકીય ક્ષેત્રે લોકોનો રસ વધે છે. તેઓ તેમના અધિકારો, ફરજો અને રાજકીય ગતિવિધિઓનું જ્ઞાન મેળવવાનું શરૂ કરે છે અને આનાથી રાજકીય ક્ષેત્રે તેમનો ઝોક વધે છે.*

1.4 સમુદાય સંગઠનનો અર્થ, ઉદ્દેશ્યો, સિદ્ધાંતો અને સમુદાય સંગઠનના ભાગો

સામુદાયિક સંગઠન એટલે સમુદાયની જરૂરિયાતો અને સંસાધનો વચ્ચે સંકલન સ્થાપિત કરીને સમસ્યાઓનું નિરાકરણ લાવાવવાની એ એક પ્રક્રિયા છે. આ સ્વરૂપમાં સમુદાય સંગઠનનો અર્થ એ છે કે સમુદાય અથવા જૂથના લોકો કલ્યાણકારી કાર્યની યોજના કરવા અને તેના અમલીકરણ માટેના પગલાં અને માધ્યમો નક્કી કરવા માટે ભેગા થાય છે. તેથી, સમુદાય સંગઠનની પ્રક્રિયાનો અર્થ ફક્ત તે પ્રક્રિયા છે જેમાં સમુદાયની શક્તિ અને ક્ષમતાનો વિકાસ થાય છે.

- **સમુદાય સંગઠનની મુખ્ય વ્યાખ્યાઓ :**

મેકનીલી (Mcneil) 1951 અનુસાર, *"સમુદાય સંગઠન એ સામાજિક કલ્યાણની જરૂરિયાતો અને કાર્યાત્મક અથવા ભૌગોલિક વિસ્તારના સામાજિક કલ્યાણ સંસાધનો વચ્ચે પ્રગતિશીલ અને વધુ અસરકારક ગોઠવણ લાવવાની પ્રક્રિયા છે કારણ કે તેના ઉદ્દેશો સામાજિક કાર્યના ઉદ્દેશ્યો સાથે સુસંગત છે લોકશાહી જીવનના મૂલ્યોને અનુરૂપ હોય તેવી જરૂરિયાતો અને તેને પરિપૂર્ણ કરવાના માધ્યમોની જોગવાઈ કરવી એ તેનું પ્રાથમિક કેન્દ્રબિંદુ છે."*

લિન્ડેમેન 1921 મુજબ:- *"સમુદાય સંગઠન એ સામાજિક સંગઠનનું તે સ્તર છે જેમાં સમુદાય દ્વારા સભાન પ્રયાસો કરવામાં આવે છે અને જેના દ્વારા તે તેની બાબતોનું સંચાલન કરે છેતે પોતાની જાતને લોકશાહી રીતે નિયંત્રિત કરે છે અને તેના નિષ્ણાતો પાસેથી ઉચ્ચ ગુણવત્તાની સેવાઓ મેળવે છે, અને સંસ્થાઓ સાથે જાણીતા જોડાણો ધરાવે છે."*

પેટિટ 1925 મુજબ, *"સમુદાય સંસ્થાને લોકોના જૂથની સામાન્ય જરૂરિયાતોને ઓળખવાની અને આ જરૂરિયાતોને સંતોષવામાં મદદ કરવાની પ્રક્રિયા તરીકે શ્રેષ્ઠ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે."*

એન્ડરસન અને પોલ્સન 1993 મુજબ, *"સમુદાય સંસ્થાનો હેતુ જૂથો અને વ્યક્તિઓ વચ્ચે આવા સંબંધો વિકસાવવાનો છે જે તેમને આવી સુવિધાઓ અને સમસ્યાઓ બનાવવા અને જાળવવા માટે સાથે મળીને કામ કરવામાં મદદ કરશે અને જેના દ્વારા સમુદાયના તેમના ઉચ્ચતમ મૂલ્યોને સાકાર કરવામાં મદદ કરશે.*

ડરહામ (1948) અનુસાર, *"સામાજિક કલ્યાણ માટેનું સમુદાય સંગઠન એટલે ભૌગોલિક વિસ્તાર અથવા કાર્યના ક્ષેત્રના સામાજિક કલ્યાણ સંસાધનોને સમાયોજિત અને જાળવવાની પ્રક્રિયા."*

ફ્રિડલેન્ડ 1955 મુજબ, *"સામાજિક કલ્યાણ માટેની સામુદાયિક સંસ્થાને સામાજિક કાર્યની પ્રક્રિયા તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે જેના દ્વારા સામાજિક કલ્યાણની જરૂરિયાતો અને સામાજિક કલ્યાણના સંસાધનો ભૌગોલિક વિસ્તારમાં સ્થાપિત થાય છે."*

રોસ 1956 મુજબ, *" સામુદાયિક સંસ્થાના કાર્યકરો દ્વારા સમુદાયોને મદદ કરવાની પ્રક્રિયા હોવાનું કહેવાય છે. "સમુદાય સંગઠન એ એક પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા સામાજિક કાર્યકર, તેની સમજ અને કુશળતાનો ઉપયોગ કરીને, સમુદાયોને (ભૌગોલિક અને કાર્યાત્મક) તેમની સંબંધિત સમસ્યાઓ ઓળખવામાં અને તેના ઉકેલ માટે કાર્ય કરવામાં મદદ કરે છે."*

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓ પરથી તે સ્પષ્ટ થાય છે કે સામુદાયિક સંસ્થામાં સેવાર્થી સમુદાય છે. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય સમુદાયને આ રીતે મદદ કરવાનો છે. જેથી કરીને તે પોતાની જાતને મદદ કરી શકે. તેની પ્રક્રિયા ઉદ્દેશ્યલક્ષી છે. સામુદાયિક સંગઠનની પદ્ધતિ મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો કરતાં સમાજશાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતો પર વધુ આધાર રાખે છે.

સામુદાયિક સંગઠનના ઉદ્દેશ્યો:

હાર્પર અને ડરહામે 1939માં નેશનલ કોન્ફરન્સ ઓફ સોશિયલ વર્ક દ્વારા નીમવામાં આવેલી લેન કમિટી દ્વારા તેમના અહેવાલમાં આપવામાં આવેલા સમુદાય સંગઠનના નીચેના ઉદ્દેશ્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

(1) સામાન્ય હેતુ-

1. *જરૂરિયાતોની વ્યાખ્યા અને શોધ.*
2. *સામાજિક જરૂરિયાતો અને વિકલાંગતાઓનું નિવારણ*
3. *સંસાધનો અને જરૂરિયાતોનું સ્પષ્ટીકરણ અને બદલાતી જરૂરિયાતોને વધુ સારી રીતે પૂરી કરવા માટે સંસાધનોનું પુનઃસંગઠન.*

(2) ગૌણ ઉદ્દેશ-

1. *આયોજન અને પ્રયત્નો માટે પર્યાપ્ત હકીકતલક્ષી આધાર મેળવવા*
2. *કલ્યાણ કાર્યક્રમો અને સેવાઓ શરૂ કરવા, વિકસાવવા અને સંશોધિત કરવા જેથી સંસાધનો અને જરૂરિયાતો સાથે મેળ ખાય.*
3. *સામાજિક કાર્યનું સ્તર વધારવા અને વ્યક્તિગત સંસ્થાઓના પ્રભાવમાં વધારો કરવો.*

4. સામાજિક કલ્યાણ કાર્યક્રમો અને સેવાઓની આપવાની સાથે સંબંધિત સંસ્થાઓ, જૂથો અને વ્યક્તિઓ વચ્ચેના સંકલનને પ્રોત્સાહિત કરવા અને આંતરસંબંધોને સુધારવા અને સુવિધા આપવા.
5. કલ્યાણની સમસ્યાઓ, જરૂરિયાતો અને સામાજિક કાર્યના ઉદ્દેશ્યો, કાર્યક્રમો અને સિસ્ટમો વિશે લોકોમાં જ્ઞાન વિકસાવવા.
6. સામાજીક કલ્યાણ સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યે જન સમર્થન અને ભાગીદારી વિકસાવવી.

એન્ડરસન અને પાલ્સન મુજબ, તેના વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ્યો નીચે મુજબ છે.

1. સમુદાયની ઓળખની સભાનતા જાગૃત કરવી.
2. તમામ જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટે.
3. સમાજીકરણના સાધન તરીકે સામાજિક સમાવેશને વધારવો.
4. સામુદાયિક ભાવના અને ભક્તિ દ્વારા સામાજિક નિયંત્રણ પ્રાપ્ત કરવું.
5. સંઘર્ષને રોકવા અને કાર્યક્ષમતા અને સહકાર વધારવા માટે જૂથો અને પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે સંકલન સ્થાપિત કરવા.
6. સમુદાયને અનિચ્છનીય પ્રભાવો અથવા પરિસ્થિતિઓથી બચાવવા માટે.
7. સામાન્ય જરૂરિયાતોને ઓળખવા માટે અન્ય સંસ્થાઓ અને સમુદાયો સાથે સહયોગ કરવા.
8. સર્વસંમતિ હાંસલ કરવાના માધ્યમો વિકસાવવા.
9. નેતૃત્વ વિકસાવો.

કોમ્યુનિટી ઓર્ગેનાઈઝેશનના સિદ્ધાંતો મેકનીલે સામુદાયિક સંગઠનના નીચેના સિદ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છેઃ

(1) સામુદાયિક સંસ્થાઓ વ્યક્તિઓ અને સામાજિક કલ્યાણ માટેની તેમની જરૂરિયાતો સાથે સંબંધિત છે.

(2) સામાજિક કલ્યાણ માટેની સામુદાયિક સંસ્થામાં, સમુદાયને પ્રાથમિક ગ્રાહક ગણવામાં આવે છે. તે સમુદાય, પડોશ, શહેર જિલ્લા અથવા રાજ્ય અથવા દેશ અથવા આંતરરાષ્ટ્રીય સમુદાય હોઈ શકે છે.

(3) સામુદાયિક સંગઠનમાં તે એક સ્વયંસિદ્ધ ધારણા છે કે સમુદાય ગમે તે હોય, જ્યાં પણ હોય, તે જેમ છે તેમ સ્વીકારવામાં આવે છે. આ પ્રક્રિયામાં સમુદાયના વાતાવરણને સમજવું જરૂરી છે.

(4) સમુદાયની તમામ વ્યક્તિઓ તેની સ્વ-સહાય અને કલ્યાણકારી સેવાઓમાં રસ ધરાવે છે અને સમુદાયના તમામ કાર્યો અને તત્વો દ્વારા સંયુક્ત પ્રયાસોમાં ભાગીદારી જરૂરી છે.

(5) સદાબહાર બદલાતી માનવ જરૂરિયાતો અને વ્યક્તિઓ વચ્ચેના પરસ્પર સંબંધોની વાસ્તવિકતાને સામુદાયિક સંસ્થાની પ્રક્રિયાની ગતિ ગણવામાં આવે છે. સામુદાયિક સંસ્થામાં આ ઉદ્દેશ્ય પરિવર્તન સ્વીકારવામાં આવે છે.

(6) સામુદાયિક સંગઠનમાં, સમાજ કલ્યાણની તમામ સંસ્થાઓ અને સંસ્થાઓની પરસ્પર નિર્ભરતા ગણવામાં આવે છે, કોઈપણ સંસ્થા એકલી ઉપયોગી ન હોઈ શકે પરંતુ અન્ય સંસ્થાઓના સંદર્ભમાં જ કાર્ય કરે છે.

(7) *સામાજિક કલ્યાણ માટેની પ્રક્રિયા તરીકે સામુદાયિક સંગઠન એ સામાન્ય સામાજિક કાર્યનો એક ભાગ છે. સામાજિક કલ્યાણ માટે સામુદાયિક સંગઠનની પ્રેક્ટિસ માટે વ્યવસાયિક શિક્ષણ સામાજિક કાર્ય શિક્ષણ સંસ્થાઓ દ્વારા જ સારી રીતે આપી શકાય છે.*

રોસે સામુદાયિક સંગઠનના સિદ્ધાંતોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે આ સિદ્ધાંત નીચે મુજબ છેઃ-

(1) *સમુદાયમાં હાલની પરિસ્થિતિઓમાં અસંતોષને કારણે સંસ્થાનો વિકાસ.*

(2) *આ અસંતોષને ચોક્કસ સમસ્યાઓના સંદર્ભમાં કેન્દ્રિત કરવા અને તેને સંગઠન, આયોજન અને પ્રયત્નોમાં રૂપાંતરિત કરવા.*

(3) *અસંતોષ જે સામુદાયિક સંગઠનની શરૂઆત કરે છે અથવા જે તેને જીવંત રાખે છે તે સમુદાયના વધુને વધુ સભ્યો દ્વારા અનુભવાય છે.*

(4) *એસોસિએશન/સંસ્થાએ તેના કાર્યમાં આવા ઔપચારિક અને અનૌપચારિક નેતાઓનો સમાવેશ કરવો જોઈએ જેને સમુદાયના મુખ્ય પેટા જૂથો દ્વારા સ્વીકારવામાં આવે*

(5) *એસોસિએશન/સંસ્થાના ઉદ્દેશ્યો અને પ્રક્રિયાઓ એવી હોવી જોઈએ કે તેઓ સભ્યોને સ્વીકાર્ય હોય.*

(6) *એસોસિએશન/સંસ્થાના કાર્યક્રમોમાં એવી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ હોવી જોઈએ જેમાં ભાવનાત્મક અભિગમ હોય.*

(7) *એસોસિએશન/સંસ્થાએ સમુદાયમાં હાલની સદ્ભાવનાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.*

(8) *એસોસિએશન/સંસ્થાની અંદર અને પોતાની અને સમુદાય વચ્ચે સારા મૂલ્યોનો વિકાસ થવો જોઈએ.*

(9) *એસોસિએશન/સંસ્થાએ જૂથોમાં સહકારની ભાવના વિકસાવવી જોઈએ.*

(10) *એસોસિએશન/સંસ્થાએ તેની સંસ્થા અને પ્રક્રિયાઓને લવચીક રાખવી જોઈએ.*

(11) *એસોસિએશન/સંસ્થાએ તેના કાર્યની ગતિ સમુદાયની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિઓને અનુરૂપ રાખવી જોઈએ.*

(12) *એસોસિએશન/સંસ્થાએ અસરકારક નેતાઓ વિકસાવવા જોઈએ.*

(13) *એસોસિએશન/સંસ્થાએ સમુદાયમાં તેની સક્રિય સ્થિરતા અને આદર વિકસાવવો જોઈએ.*

સામુદાયિક સંગઠનના ભાગોઃ

સામુદાયિક સંગઠન એ સામાજિક કાર્યની એક એવી વ્યવસ્થા છે, જેના દ્વારા કાર્યકર કોઈ સંસ્થા કે સામુદાયિક કેન્દ્રમાં સમુદાય દ્વારા વ્યક્તિને સેવા પૂરી પાડે છે, જેના કારણે તેના વ્યક્તિત્વનો સંતુલિત વિકાસ શક્ય બને છે. આમ, સમગ્ર સમુદાય સંગઠનનું કાર્ય ત્રણ સ્તંભો પર આધારિત છેઃ-

(1) *કાર્યકર*

(2) *સમુદાય*

(3) *સંસ્થા*

(1) કાર્યકર:

સામુદાયિક સંસ્થાના કાર્યમાં કાર્યકર એવી વ્યક્તિ છે જે સમુદાયનો સભ્ય નથી કે જેની સાથે તે કામ કરે છે. આ કાર્યકર પાસે અમુક કૌશલ્યો છે જે વ્યક્તિની ક્રિયાઓ, વર્તન અને લાગણીઓના જ્ઞાન પર આધારિત છે. તેની પાસે સમુદાય સાથે કામ કરવાની ક્ષમતા છે અને સમુદાયની પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાની શક્તિ અને સહનશીલતા છે તેનો હેતુ સમુદાયને સ્વ-નિર્દેશિત અને સ્વ-શાસિત બનાવવાનો છે અને તે આવા પગલાં લે છે. જેના કારણે સમૂહનું નિયંત્રણ સમુદાયના સભ્યોના હાથમાં રહે છે. તે સામુદાયિક અનુભવ દ્વારા વ્યક્તિમાં પરિવર્તન અને વિકાસ લાવે છે. કાર્યકર્તાએ નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે:-

(2) *સમુદાયની સ્થાપના.*
(3) *સંસ્થાના કાર્યો અને ઉદ્દેશ્યો.*
(4) *સંસ્થાના કાર્યક્રમો અને સુવિધાઓ.*
(5) *સમુદાયની લાક્ષણિકતાઓ.*
(6) *સભ્યોની કરારો, આવશ્યક ફરજો અને લાયકાત.*
(7) *વ્યક્તિની પોતાની કુશળતા અને ક્ષમતાઓ.*
(8) *કાર્યકર પાસેથી મદદ મેળવવા માટે સમુદાયની ઈચ્છા.*

સામુદાયિક સંસ્થાનો કાર્યકર તેની સેવાઓ દ્વારા સામાજિક લક્ષ્યો હાંસલ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. તે વ્યક્તિને સ્વતંત્ર વિકાસ અને પ્રગતિની તકો પૂરી પાડે છે અને વ્યક્તિના સામાન્ય વિકાસ માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિઓ પૂરી પાડે છે. સામાજિક સંબંધોના આધારને ધ્યાનમાં રાખીને, તે વ્યક્તિની સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે શૈક્ષણિક અને વિકાસલક્ષી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરે છે.

(3) સમુદાય:-

સામુદાયિક સંસ્થાના કાર્યકરો સમુદાય સાથે તેમનું કાર્ય શરૂ કરે છે. તે સમુદાય દ્વારા જ કાર્ય કરે છે અને લક્ષ્ય તરફ આગળ વધે છે. તે વ્યક્તિને સમુદાયના સભ્ય તરીકે ઓળખે છે અને સમુદાય એક આવશ્યક સાધન છે જેનો ઉપયોગ કરીને, કાર્યકર્તાએ તે જ ભૂમિકા ભજવવાની હોય છે. સામુદાયિક કાર્ય માને છે કે સમુદાયનું કાર્ય નિપુણતા પ્રાપ્ત કરવાનું નથી પરંતુ પ્રાથમિક ઉદ્દેશ્ય દરેક સભ્યને સમુદાયમાં સારી રીતે સમાયોજિત કરવાનો છે.

(4) સંસ્થા:

સામાજીક સામુદાયિક કાર્યમાં સંસ્થાનું વિશેષ મહત્વ છે કારણ કે સામુદાયિક કાર્ય સંસ્થાઓ દ્વારા ઉદ્દભવ્યું છે. સંસ્થાની પ્રકૃતિ અને કાર્ય કાર્યકરની ભૂમિકા નક્કી કરે છે. સમુદાય કાર્યકર એજન્સીના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમની કુશળતાનો ઉપયોગ કરે છે કારણ કે સમુદાય એજન્સીના મહત્વને સમજે છે અને કામ કરવા માટે સંમતિ આપે છે. તેથી, કાર્યકર સંસ્થાના કાર્યથી સારી રીતે પરિચિત હોય તે જરૂરી છે. સમુદાય સાથે કામ શરૂ કરતા પહેલા, કાર્યકર્તાએ સંસ્થા વિશે નીચેની બાબતોને સારી રીતે સમજવી જોઈએ:-

(1) *કાર્યકરને સંસ્થાના ઉદ્દેશ્યો અને કાર્યોનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ.*
(2) *વ્યક્તિએ સંસ્થાની સામાન્ય લાક્ષણિકતાઓથી વાકેફ હોવું જોઈએ અને તેના કાર્ય ક્ષેત્રનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ.*
(3) *સંસ્થા કેવી રીતે સમુદાયને મદદ કરે છે અને મદદના સ્ત્રોતો શું છે તેનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ.*
(4) *સંસ્થામાં સામુદાયિક સંબંધો સ્થાપિત કરવા માટેની શરતોનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ.*
(5) *વ્યક્તિએ સંસ્થાના કર્મચારીઓ સાથેના સંબંધોના પ્રકારોથી વાકેફ હોવું જોઈએ*
(6) *તેણે જાણવું જોઈએ કે કેટલી સંસ્થાઓ અને સમુદાયો છે કે જેમાં સમસ્યાવાળા સભ્યનો ઉલ્લેખ કરી શકાય.*
(7) *સંસ્થાને સામુદાયિક મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. સમુદાય અને સંસ્થાઓ દ્વારા જ સમુદાયો તેમની મૂળભૂત જરૂરિયાતોને સંતોષે છે અને વિકાસ તરફ આગળ વધે છે.*

1.4 સારાંશ

પ્રસ્તુત એકમમાં સમુદાયનો અર્થ અને લાક્ષણિકતાઓ વિગતવાર સમજાવવામાં આવી છે. આ એકમમાં, સમુદાય સંગઠનના અર્થ, ઉદ્દેશ્યો અને સિદ્ધાંતો સમજાવવામાં આવ્યા છે. આ સાથે, સામુદાયિક સંગઠનના ઘટકોને વિગતવાર સમજાવવામાં આવ્યા છે.

1.5 અભ્યાસ પ્રશ્નો

(1) *સમુદાયની વિભાવના સમજાવો.*
(2) *સામુદાયિક સંગઠનનો ઉદ્દેશ્ય સમજાવો.*
(3) *સમુદાયના અર્થ અને પ્રકારોનું વર્ણન કરો.*
(4) *સમુદાય સંગઠનનો અર્થ સમજાવો.*
(5) *સમુદાય સંસ્થાના કાર્યમાં ઉપયોગમાં લેવાતા સિદ્ધાંતોની વિગતવાર ચર્ચા કરો.*
(6) *સામુદાયિક સંગઠનમાં વપરાતી તકનીકો અને કુશળતાનું વર્ણન કરો.*
(7) *સમુદાય સંસ્થાના ઘટકો પર ટિપ્પણી કરો.*
(8) *સમુદાય આયોજન અને સમુદાય વિકાસનો અર્થ સમજાવો.*

1.6 ચાવીરૂપ શબ્દો :

સમુદાય :
સામુદાયિક સંગઠન :
સમુદાય સંસ્થા :
સંસ્થા :
સમુદાય સંસ્થા કાર્યકર :
સમુદાય આયોજન :

1.7 સંદર્ભ સૂચિ

(1) पाण्डेय तेजस्कर और पाण्डेय ओजस्कर, समाज कार्य, भारत बुक सेन्टर, लखनऊ।

(2) सिंह डॉ. सुरेन्द्र, मिश्रा डॉ. पी.डी., समाज कार्य इतिहास, दर्शन और प्रणालियों, न्यूरायेंल बुक कम्पनी, लखनऊ।

(3) सूदन डॉ. कृपाल सिंह, समाज कार्य सिद्धान्त एवं अभ्यास, नव ज्योति सिमरन जीत पब्लिकेशन, लखनऊ, पृष्ठ सं.-364.374

(4) अगृवाल डॉ. जी. के., सामाजिक विघटन, साहित्य भवन पब्लिकेशन, पृष्ठ–संख्या 435.436

(5) तिलारा कुँबर सिंह, समाज कार्य, सिद्धान्त और व्यवहार, प्रकाश केन्द्र, लखनऊ। पृष्ट–संख्या 213,14,128,

એકમ-2	સામુદાયિક સંગઠનનો ઐતિહાસિક વિકાસ અને સામાજિક કાર્યમાં તેનું મહત્વ

: રૂપરેખા :

2.0 એકમના હેતુઓ

2.1 પ્રસ્તાવના

2.2 સામુદાયિક સંગઠનનો ઐતિહાસિક વિકાસ અને સામાજિક કાર્યમાં સામુદાયિક સંગઠનનું મહત્ત્વ.

2.3 સામુદાયિક આયોજન અને સમુદાય વિકાસ

2.4 સામુદાયિક સંગઠન, સમુદાય વિકાસ અને સામુદાયિક કાર્ય વચ્ચેનો સંબંધ

2.5 સારાંશ

2.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

2.7 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

2.8 સંદર્ભસૂચિ

2.0 હેતુઓ

પ્રસ્તુત એકમના અભ્યાસના હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

- *સામુદાયિક સંગઠનના ટકાઉ વિકાસ વિશે જાણી શકશો.*
- *સામાજિક કાર્યમાં સામુદાયિક સંગઠનનું મહત્ત્વ સમજી શકશો.*
- *સામુદાયિક સંગઠન, સામુદાયિક કાર્ય અને સમુદાય વિકાસ અંગે જાણકારી મળશે.*

2.1 પ્રસ્તાવના

સમુદાય સંગઠન શબ્દ પણ એટલો જ પ્રાચીન છે જેટલું સમાજ જીવન આ એટલા માટે છે કારણ કે જ્યાં પણ લોકો સાથે રહે છે ત્યાં સંગઠન જરૂર બને છે. પરંતુ પછી જીવન વધુ જટિલ બની જાય છે. આવી સ્થિતિમાં, સમુદાયના કલ્યાણ માટે કેટલીક ઔપચારિક સંસ્થાઓની જરૂર જણાય છે. ઈંગ્લેન્ડના એલિઝાબેથના કાયદાએ આ દિશામાં પહેલો પ્રયાસ ગણી શકાય.

2.2 સામુદાયિક સંગઠનનો ઐતિહાસિક વિકાસ અને સામાજિક કાર્યમાં સામુદાયિક સંગઠનનું મહત્ત્વ.

ચેરિટી ઓર્ગેનાઈઝેશન સમિતિએ આધુનિક સામુદાયિક સંસ્થાનો પાયો હતો તેની સ્થાપના લંડનમાં 1889 *માં કરવામાં આવી હતી જેથી ચેરિટી અથવા સહાય આપતી સંસ્થાઓ જાણી શકે કે કોને કયા પ્રકારની મદદની જરૂર છે. તપાસ કર્યા વિના દરેકને નાણાકીય સહાય આપશો નહીં.* 1877 *માં, અમેરિકામાં પ્રથમ વખત ચેરિટી સંસ્થા સમિતિની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. તે પછી, તેની સ્થાપના પેન્સિલવેનિયા, બોસ્ટન, ન્યુયોર્ક, ફિલાડેલ્ફિયા અને અન્ય સ્થળોએ પણ કરવામાં આવી હતી. સેટલમેન્ટ હાઉસ ચળવળ એ સામુદાયિક સંગઠનની દિશામાં બીજું પગલું હતું.*

પ્રથમ નેબર્સ ગિલ્ડની સ્થાપના 1886માં ન્યૂયોર્કમાં થઈ હતી. આ પછી, તેઓ અન્ય ઔદ્યોગિક શહેરોમાં સ્થાપિત થવા લાગ્યા. પ્રથમ વિશ્વ યુદ્ધ દરમિયાન, અમેરિકન રેડ ક્રોસ હોમ સર્વિસ પ્રોગ્રામ ચલાવવામાં આવ્યો હતો જેનું વ્યવહારુ સ્વરૂપ વ્યાવસાયિક સામાજિક કાર્ય જેવું જ હતું. તે જ સમયે, અન્ય સંસ્થાઓ જેવી કે યંગ મેન્સ ક્રિશ્ચિયન એસોસિએશન, યંગ વિમેન્સ ક્રિશ્ચિયન એસોસિએશન, વગેરે કાર્યક્રમો ચલાવવામાં આવ્યા હતા.

સામાજિક કાર્યમાં સામુદાયિક સંગઠનનું મહત્ત્વઃ

વ્યક્તિ અને સમાજ એકબીજા પર નિર્ભર છે. જ્યારે સમાજે વ્યક્તિને માનવીય અસ્તિત્વ પ્રદાન કર્યું છે, ત્યારે તેણે ગરીબી, બેરોજગારી વગેરે જેવી વિવિધ પ્રકારની સમસ્યાઓ પણ ઊભી કરી છે. પ્રાચીન કાળથી આ સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. આ પ્રયાસોની સાંકળમાં સામાજિક કાર્ય એ એક મહત્ત્વપૂર્ણ કડી છે. સામાજિક કાર્ય સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક સમસ્યાઓના વૈજ્ઞાનિક ઉકેલો રજૂ કરે છે જે અસરકારક સામાજિક ક્રિયા અને સામાજિક અનુકૂલનના માર્ગમાં આવે છે. વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન અને ટેકનિકલ કૌશલ્યોનો ઉપયોગ કરીને, સમાજ કાર્ય સમસ્યાગ્રસ્ત વ્યક્તિઓ, જૂથો અને સમુદાયોની માનસિક-સામાજિક સમસ્યાઓના ઉકેલો પૂરા પાડે છે અને તેમને પોતાની જાતને મદદ કરવા સક્ષમ બનાવે છે.

આમ, સમાજકાર્ય એ મદદલક્ષી કાર્ય છે જે વ્યક્તિ, જૂથના સભ્ય અથવા સમુદાયના સભ્ય તરીકે વ્યક્તિઓની માનસિક-સામાજિક સમસ્યાઓનો અભ્યાસ અને નિદાન કર્યા પછી, વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન, તકનીકી કૌશલ્યો અને માર્ગદર્શનનો ઉપયોગ કરીને, કાઉન્સેલિંગ પૂરું પાડે છે, પર્યાવરણમાં પરિવર્તનો અને આવશ્યક સેવાઓ સહાય પૂરી પાડે છે જેથી તેઓ સમસ્યાઓમાંથી મુક્ત થઈ શકે. સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં અસરકારક રીતે ભાગ લઈ શકે છે, લોકો સાથે સંતોષકારક ગોઠવણો કરી શકે છે, તેમના જીવનમાં સુખ અને શાંતિનો અનુભવ કરી શકે છે અને પોતાની જાતને મદદ કરવા સક્ષમ બની શકે છે.

સેવાર્થી વ્યક્તિ, જૂથ અથવા સમુદાય હોઈ શકે છે. જ્યારે સેવાર્થી વ્યક્તિ હોય છે, ત્યારે મોટાભાગની સમસ્યાઓ મનો-સામાજિક અથવા ગોઠવણ અથવા સમાજકાર્ય સાથે સંબંધિત હોય છે અને કાર્યકર વ્યક્તિગત સમાજકાર્ય પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને સેવાઓ પ્રદાન કરે છે. જ્યારે સેવાર્થી એક જૂથ છે, ત્યારે મુખ્ય સમસ્યાઓ લોકશાહી મૂલ્યો અને નેતૃત્વના વિકાસ, જૂથ તણાવ અને તકરારનું નિરાકરણ અને મિત્રતા અને સૌહાર્દપૂર્ણ સંબંધોના વિકાસ સાથે સંબંધિત છે. સામૂહિક કાર્યકર વિવિધ પ્રકારના કાર્યક્રમોના સંગઠન દરમિયાન ઉદ્દભવતા ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓને નિર્દેશિત કરીને સામાન્ય સામૂહિક ઉદ્દેશ્યો પ્રાપ્ત કરવા માટે જૂથમાં સામૂહિક રીતે કામ કરવાની ક્ષમતા વિકસાવે છે. જ્યારે સેવાર્થી એક સમુદાય છે, ત્યારે સમુદાયની કથિત જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા સાથે સમુદાય એકીકરણ વિકસાવવા માટેના પ્રયાસો કરવામાં આવે છે. સમુદાય આયોજક ઉપલબ્ધ સંસાધનો અને સમુદાયની દેખીતી જરૂરિયાતો વચ્ચે પ્રાથમિકતાઓનું સંકલન કરે છે અને લોકોને સાથે મળીને કામ કરવાની તકો પૂરી પાડીને સહકારી વલણ, મૂલ્યો અને વર્તન વિકસાવે છે.

સામુદાયિક સંગઠન એ સામાજિક કાર્યની એક પ્રણાલી છે પરંતુ કેટલાક સામાજિક કાર્ય શિક્ષકો કહે છે કે મૂળભૂત રીતે સામાજિક કાર્યની માત્ર બે જ વ્યવસ્થા છે. કારણ કે સામાજિક કાર્યની પ્રણાલીઓ વ્યક્તિઓ અને જૂથો સાથે કામ કરે છે અને વ્યક્તિઓ વ્યક્તિગત રીતે અથવા જૂથો/અન્ય શિક્ષકોના સભ્યો

તરીકે કામ કરે છે તે સામાજિક કાર્યની એક અલગ સિસ્ટમ તરીકે સમુદાયો સાથે કામ કરવાનું માને છે જે માત્ર વ્યક્તિ અને જૂથનું જ્ઞાન જ જરૂરી નથી, પરંતુ સમુદાયના અભ્યાસ માટે વિવિધ કૌશલ્યો વિગતવાર જ્ઞાન એકત્રિત કરવાની અને વિરોધી વ્યક્તિઓ અને જૂથોને પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે. તેવી જ રીતે, સમાજકાર્યમાં કેટલાક કાર્યો એવા છે જે ફક્ત સામાજિક કાર્યકર સાથે સંબંધિત છે, પરંતુ એવા ઘણા કાર્યો છે જે કોઈપણ વ્યવસાય સાથે સંબંધિત હોઈ શકતા નથી. સમાજકાર્યમાં મુખ્યત્વે વ્યક્તિગત સામાજિક કાર્ય, જૂથ સામાજિક કાર્ય અને સામુદાયિક સંગઠનનો મુખ્યત્વે ઉપયોગ થાય છે. પરંતુ સમાજકાર્યમાં આ પદ્ધતિઓને એકબીજાથી સંપૂર્ણપણે અલગ કરવી મુશ્કેલ છે. સામુદાયિક સંગઠન, વ્યક્તિગત સામાજિક કાર્ય અને સમૂહ સામાજિક કાર્યના ઉદ્દેશો લગભગ સમાન છે. તેવી જ રીતે, આ ત્રણ પ્રકારની પદ્ધતિઓમાં લગભગ સમાન પ્રક્રિયાઓ છે અને સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ થાય છે. કેટલાક તત્વો સામાજિક કાર્યની વિવિધ પદ્ધતિઓમાં સમાનરૂપે જોવા મળે છે, જેમ કે સામાજિક અભ્યાસ અને સારવાર, સંસાધનોનો ઉપયોગ, પરિવર્તન, મૂલ્યાંકન વગેરે. પરંતુ સામુદાયિક સંગઠનની પદ્ધતિમાં કેટલીક વિશેષ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. મોટા શહેરોમાં સામુદાયિક જીવનના બગાડ અને પરંપરાગત ગ્રામીણ સમુદાયોમાં પ્રગતિ લાવવાની જરૂરિયાતને કારણે, સામાજિક કાર્યનું ધ્યાન સમુદાય વિકાસ તરફ દોરવામાં આવ્યું છે. તકનીકી પરિવર્તનના સામાજિક પરિણામોને કારણે હસ્તક્ષેપ દ્વારા આયોજિત સામાજિક વિકાસ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આ હસ્તક્ષેપના સભાન ઉપયોગનો હેતુ તકનીકી પરિવર્તનને કારણે વ્યક્તિઓ અને જૂથોને થતા આઘાતને રોકવા અને તેમને ઝડપથી બદલાતી વિચારધારાઓ, કાર્ય કરવાની પદ્ધતિઓ વગેરે સાથે અનુકૂલન કરવામાં મદદ કરવાનો છે.

સમુદાયના કાર્યકરો ઓળખે છે કે પરિવર્તન સમગ્ર સમુદાયને અસર કરે છે. તેનો હેતુ સમુદાયને પરિવર્તન સ્વીકારવામાં અને તેની પોતાની મરજીથી સુધારાઓ કરવા તૈયાર કરવામાં મદદ કરવાનો છે. સામાજીક કાર્ય આ કાર્ય સામુદાયિક સંગઠન પ્રણાલીનો ઉપયોગ કરીને કરે છે. આનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સામાજિક કાર્યમાં સામુદાયિક સંગઠનની મહત્ત્વની ભૂમિકા છે.

2.3 સામુદાયિક આયોજન અને સમુદાય વિકાસ

સામુદાયિક આયોજન એ સામુદાયિક સંગઠનનું મહત્ત્વનું પાસું છે. આરોગ્ય અને કલ્યાણ માટે આયોજન એ એવી પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા વ્યક્તિઓ, જૂથો અને સમુદાયોના કાર્યક્રમો અને સુવિધાઓને નિર્ધારિત કરવા, સ્થાપિત કરવા અને જાળવવા માટે સભાન પ્રયાસો કરે છે વ્યક્તિગત અને સામૂહિક જીવનમાં સુધારો થશે. સામુદાયિક આયોજનની વ્યાખ્યામાં જનતા પાસેથી સમર્થન મેળવવું, જરૂરી માહિતી મેળવવાના પ્રયાસો, યોગ્ય સમિતિઓની નિમણૂક, વિરોધી મંતવ્યો સાંભળવા, વિશ્લેષણ કરવું અને વિરોધી મંતવ્યો વચ્ચે સમાધાનનો સમાવેશ થાય છે. સામુદાયિક આયોજનમાં, તે જ પ્રણાલીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે જેનો ઉપયોગ સામુદાયિક સંગઠનમાં થાય છે અને સમાજકાર્ય તેને સમજે છે અને તેનો ઉપયોગ કરે છે.

આરોગ્ય અને સામાજિક કલ્યાણના નક્કર આયોજનમાં સમુદાયની મૂળભૂત હકીકતો અને શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સામુદાયિક આયોજન નાના સ્થાનિક વિસ્તારો, શહેરો, જિલ્લાઓમાં અને પ્રાદેશિક અથવા રાષ્ટ્રીય સ્તરે કરવામાં આવે છે. આયોજન એટલે ભવિષ્યમાં કરવાના પ્રયત્નોનું અગાઉથી આયોજન કરવું.

આયોજનનો અર્થ એ છે કે સમાજ કલ્યાણના કાર્યક્રમોના કયા ઉદ્દેશો હાંસલ કરવાના છે તે સ્પષ્ટ કરવાના છે અને તે કેવી રીતે કરવા જોઈએ એટલે કે તે કરવા માટે કઈ વ્યવસ્થા અથવા પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. આ પ્રવૃત્તિ કેટલી સારી રીતે કરવાની છે, એટલે કે તે કરવાની પદ્ધતિ અથવા પદ્ધતિમાં ગુણવત્તા અને કુશળતાનું કયું સ્તર હશે. પ્રવૃત્તિને કેવી રીતે સમર્થન આપવામાં આવશે? "આ બધું પહેલેથી જ એકસાથે નક્કી છે."

આયોજન એ સારી રીતે સ્થાપિત હકીકત છે. સામૂહિક અને પરસ્પર નિર્ભર સમાજ આખરે તેના સભ્યોને સારું જીવન પ્રદાન કરવા માટે તેની આયોજન પ્રક્રિયાઓ પર આધાર રાખે છે. આયોજનનો અર્થ એ છે કે સમુદાયના જીવનના ક્ષેત્રોમાં વ્યવસ્થિત વિચારસરણી લાવવી કારણ કે આયોજન એ વિચારની સભાન અને હેતુપૂર્ણ દિશા છે જેથી સમુદાયમાં જે ઉદ્દેશ્યો પર સંમતિ હોય તેને પરિપૂર્ણ કરવા માટે તર્કસંગત માધ્યમો બનાવી શકાય. આયોજનમાં, પ્રાથમિકતાઓ હંમેશા અને અનિવાર્યપણે સેટ કરવામાં આવે છે અને મુખ્ય નિર્ણયો લેવાના હોય છે. આયોજન એ માનવ સમસ્યાઓનો સામનો કરવાની મૂળભૂત અને મુખ્ય રીત છે. આયોજન એ એક વલણ, માનસિકતા અને એક માન્યતા છે જે આપણને જણાવે છે કે આપણા માટે શું શક્ય છે અને આપણે આપણા ભાગ્યની આગાહી કરી શકે છે. જ્યારે આપણે સામુદાયિક આયોજનની વિભાવનાને સ્વીકારીએ છીએ, ત્યારે આપણે આપણી ફિલસૂફી ઘડીએ છીએ અથવા વ્યક્તિઓ અને તેમના ભવિષ્યને નિયંત્રિત કરવાની તેમની ક્ષમતા વિશે અમારો સંપૂર્ણ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરીએ છીએ. આયોજન માટે વ્યાવસાયિક કાર્યકરો અને વિશેષ કૌશલ્યોની જરૂર પડે છે અને આ કૌશલ્યનો ઉપયોગ આયોજનના પાંચ પાસાઓ દર્શાવે છે.

(1) સતત પ્રક્રિયા સ્થાપિત કરવા માટે વ્યાવસાયિક કુશળતા જરૂરી છે. જેના દ્વારા સમુદાયની સમસ્યાઓ ઓળખવામાં આવે છે.
(2) તથ્યો એકત્રિત કરવા માટેની પ્રક્રિયા સ્થાપિત કરવા માટે વ્યાવસાયિક કુશળતા જરૂરી છે. જેથી સમસ્યાને લગતી તમામ માહિતી સરળતાથી એકત્રિત કરી શકાય.
(3) યોજનાને પ્રસ્તુત કરવા માટે કાર્યાત્મક વ્યવસ્થા બનાવવા માટે વ્યાવસાયિક કુશળતાનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે.
(4) સામુદાયિક સંગઠનની સમગ્ર પ્રક્રિયામાં યોજનાની રચના એ માત્ર એક મુદ્દો છે.
(5) યોજનાના અમલીકરણ માટેની પ્રક્રિયાઓ નક્કી કરવા માટે વ્યાવસાયિક કુશળતા જરૂરી છે.

સમુદાયમાં મનોવૈજ્ઞાનિક તત્પરતા અને તેમાં જોડાવાની ઈચ્છા પેદા કરવા માટે સહાય પૂરી પાડવી જોઈએ. તે સમજવું અગત્યનું છે કે આયોજન એ હકારાત્મક પ્રક્રિયા છે અને નકારાત્મક પ્રક્રિયા નથી. આયોજનનો અર્થ સંપૂર્ણ નિયંત્રણ ન હોવો જોઈએ. આંશિક આયોજન યોગ્ય નથી.

ડ્રેકરે આયોજનના સિદ્ધાંતોમાં વહીવટના નીચેના મહત્ત્વના સિદ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જે સામુદાયિક સંગઠનની પ્રથામાં પણ સમાન મહત્ત્વ આપે છે.

(1) આયોજન એ લોકોના હિત અને જરૂરિયાતોમાંથી ઉદ્દભવવું જોઈએ.
(2) આયોજનને અસરકારક બનાવવા માટે લોકોએ યોજનાના નિર્માણમાં ભાગ લેવો જોઈએ.

(3) આયોજન વધુ અસરકારક બનવા માટે પર્યાપ્ત તથ્યલક્ષી આધાર હોવો જોઈએ.

(4) વધુ અસરકારક યોજનાઓ પ્રક્રિયાઓમાંથી ઉદ્દભવે છે જે સામ-સામે સંપર્ક અને વધુ ઔપચારિક સમિતિના કાર્યની પ્રણાલીઓને જોડે છે.

(5) સંજોગોમાં ભિન્નતાને લીધે સ્થાનિક સંજોગો અનુસાર યોજનાઓ બનાવવી જોઈએ.

(6) આયોજનમાં વ્યાવસાયિક નેતૃત્વ જરૂરી છે.

(7) આયોજન માટે સ્વયંસેવકો, લોકો, સમુદાયના આગેવાનો તેમજ વ્યવસાયિક કાર્યકરોના પ્રયત્નો જરૂરી છે.

(8) આયોજન દસ્તાવેજો અને સંપૂર્ણ રેકોર્ડિંગ રાખવાની જરૂર છે, જેથી ચર્ચાઓના પરિણામો સાતત્ય અને માર્ગદર્શન માટે સાચવી શકાય.

(9) હાલની યોજનાઓ અને સંસાધનોનો આયોજનમાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ અને દરેક નવી સમસ્યા સાથે શરૂઆતથી જ કામ શરૂ ન કરવું જોઈએ.

(10) આયોજન એ ક્રિયા કરતા પહેલા વિચારવા પર આધાર રાખે છે.

આયોજનમાં સહભાગી ભાગીદારીનું મહત્ત્વ ઓછું આંકવું જોઈએ નહીં. સમુદાયના સભ્યોએ આયોજન પ્રક્રિયામાં અને યોજનાના અમલીકરણના તમામ તબક્કે ભાગ લેવો જોઈએ. કેન્દ્રીયકરણ અને વિશેષતાના કારણે, વ્યક્તિઓને ભાગ લેવામાં મુશ્કેલી પડે છે. આયોજનને નિયંત્રિત કરવાના કેન્દ્રો પણ આયોજન સ્થળથી ઘણી વાર દૂર હોય છે. આ સહભાગિતા માટેના તમામ અવરોધો છે જે દૂર કરવા આવશ્યક છે. નિયંત્રણ કેન્દ્ર અને કાર્યસ્થળ વચ્ચે ગાઢ સંપર્ક હોવો જોઈએ. સમુદાયના સભ્યોને આયોજન અને પ્રોજેક્ટમાં ભાગ લેવા પ્રોત્સાહિત કરવા માટે વાતચીતની તમામ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ થવો જોઈએ. જનતામાં નિષ્ક્રિયતાની લાગણીનો અંત લાવવો જોઈએ. સમુદાયના સભ્યો સમુદાયના સ્વભાવ અને તેની લાક્ષણિકતાઓ અને સમસ્યાઓને કેટલી હદે સમજે છે અને તેમને હલ કરવાના પ્રયાસોમાં સહભાગી થવાની જવાબદારીને સમજવાનો પ્રયાસ કરવાથી જ આ થઈ શકે છે, સમુદાય કેટલી હદ સુધી વાતચીત કરવા સક્ષમ છે માધ્યમ કે જેના દ્વારા વિચારો, મંતવ્યો, અનુભવો, યોગદાન અન્ય લોકો સુધી પહોંચાડી શકાય, સમુદાયના સભ્યો અને કારોબારી સભ્યો વગેરે તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં સહેલાઈથી અને અસરકારક રીતે ભાગ લે છે, સહભાગિતા સભ્યોને કેટલી હદ સુધી મદદ કરે છે અને આત્મસંતોષ મળે છે. કેવી રીતે કામદારો સહભાગિતાની આ પ્રક્રિયાને નિર્દેશિત કરે છે.

સામુદાયિક વિકાસ એ સમગ્ર સમુદાયના સર્વાંગી વિકાસની એક પદ્ધતિ છે જેમાં જનભાગીદારી દ્વારા સમુદાયના જીવનધોરણને ઊંચું લાવવાના પ્રયાસો કરવામાં આવે છે આ સમયગાળા દરમિયાન, પરસ્પર સહકાર અને ભાગીદારીની લાગણી સંપૂર્ણપણે અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી, પરંતુ સરકાર અને જનતા વચ્ચે શંકાની એક મજબૂત દિવાલ પણ ઉભી થઈ હતી. આઝાદી સમયે અસ્તિત્વમાં રહેલા સંજોગોનો ઉલ્લેખ કરતાં ટેલરે સ્પષ્ટ કર્યું કે ભારતમાં વ્યાપક ગરીબીને કારણે માથાદીઠ આવક અન્ય દેશોની સરખામણીએ એટલી ઓછી હતી કે કુલ 84 ટકા લોકો ખોરાકના અભાવે મૃત્યુ પામ્યા હતા વસ્તી અભણ હતી, કૃષિ ઉત્પાદન ખૂબ ઓછું હતું, 83 ટકા ગ્રામીણ વસ્તી એકબીજાથી સંપૂર્ણપણે અલગ હતી, કુદરતી અને સામાજિક બંને રીતે, ગ્રામીણ ઉદ્યોગો નાશ પામ્યા હતા, લગભગ 800 ભાષાઓના કારણે જાતિઓના કઠોર વિભાજનને કારણે સામાજિક માળખામાં અલગતા હતી. જૂથો વચ્ચેનું અંતર સતત વધી રહ્યું હતું વાહનવ્યવહાર અને સંદેશાવ્યવહારની

વ્યવસ્થા ખૂબ જ ખરાબ હતી પછી બ્રિટિશ શાસન પર આધારિત રાજકીય નેતૃત્વ કોઈપણ પરિવર્તન લાવવામાં સંપૂર્ણપણે અસમર્થ હતું. "તે સ્વાભાવિક છે કે આવી સ્થિતિમાં, ભારતના ગ્રામીણ જીવનને પુનર્ગઠન કર્યા વિના સામાજિક પુનર્નિર્માણની કલ્પના કરવી તે સંપૂર્ણપણે નિરર્થક છે.

કેમ્બ્રિજમાં યોજાયેલી કોન્ફરન્સમાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી હતી કે સમુદાય વિકાસ એ એક એવી ચળવળ છે જેનો ઉદ્દેશ્ય સમગ્ર સમુદાય માટે જીવનધોરણનું ઊંચું સ્તર પ્રદાન કરવાનો છે."

સામુદાયિક વિકાસનો અર્થઃ સમાજશાસ્ત્રના દષ્ટિકોણથી, સમુદાય વિકાસ એ માત્ર એક યોજના નથી. તેના બદલે તે પોતે એક વિચારધારા અને માળખું છે. આનો અર્થ એ છે કે વિચારધારા તરીકે તે એક એવો કાર્યક્રમ છે જે વ્યક્તિઓને તેમની જવાબદારીઓથી વાકેફ કરે છે અને બંધારણની પરસ્પર અસરોને સ્પષ્ટ કરે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, એવું કહી શકાય કે ભારતીય સંદર્ભમાં, સામુદાયિક વિકાસનો અર્થ એવી પદ્ધતિ છે કે જેના દ્વારા ગ્રામીણ સમાજની રચના, આર્થિક સંસાધનો, નેતૃત્વના સ્વરૂપ અને જાહેર જનતા વચ્ચે સંબંધ સ્થાપિત કરીને સમાજના સર્વાંગી વિકાસનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે.

શાબ્દિક રીતે સમુદાય વિકાસ એટલે સમુદાયનો વિકાસ અથવા પ્રગતિ. સામુદાયિક વિકાસની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ કરવામાં આવી છેઃ સમુદાય વિકાસને ઘણી રીતે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યો છે.

(1) **શ્રી એસ.કે. ડેના જણાવ્યા અનુસાર,** "સમુદાયની બાબતોને નિયમિત રીતે સંચાલિત કરવા માટે સામુદાયિક વિકાસ યોજના છે."

(2) **આયોજન પંચ- આયોજન પંચના મતે,** "સામુદાયિક વિકાસ એ લોકોના પોતાના પ્રયાસો દ્વારા ગ્રામીણ જીવનમાં સામાજિક અને આર્થિક પરિવર્તન લાવવાનો પ્રયાસ છે."

(3) **યુનાઈટેડ નેશન્સ - યુનાઈટેડ નેશન્સ અનુસાર,** "સમુદાય વિકાસ આયોજન એ એક એવી પ્રક્રિયા છે જે તેના સંપૂર્ણ સહયોગથી સમગ્ર સમુદાય માટે આર્થિક અને સામાજિક વિકાસ માટેની પરિસ્થિતિઓ બનાવે છે અને જે સંપૂર્ણપણે સમુદાયની પ્રેરણા પર આધારિત છે."

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સમુદાયનો વિકાસ સમુદાયને ભૌતિક પ્રગતિ તરફ પ્રોત્સાહિત કરે છે. સમુદાયના સભ્યો તેમના પ્રયત્નોનું આયોજન કરે છે. આ સંસ્થાના કાર્યમાં રાજ્ય દ્વારા ટેકનિકલ અને નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવામાં આવે છે.

સામુદાયિક વિકાસના ઉદ્દેશ્યોઃ

જેમ સામુદાયિક વિકાસના સિદ્ધાંત અને તત્વ અંગે વિચારકો એકમત નથી, તેવી જ રીતે સમુદાય વિકાસના ફાયદાઓ અંગે પણ મતભેદ છે.ઘણા પ્રકારના તફાવતો પણ છે. પરંતુ આ તફાવતના પરિણામે, આપણે સમુદાય વિકાસના ઉદ્દેશ્યોની રૂપરેખાને નીચેના ભાગોમાં વિભાજિત કરી શકીએ છીએઃ

(1) ગ્રામીણ લોકોને બેરોજગારીમાંથી સંપૂર્ણ રોજગાર તરફ લઈ જવા.

(2) સહકાર માટે પ્રયત્નો કરવા અને ગ્રામીણ જીવનધોરણ સુધારવા.

(3) સમુદાયના હિતના કામો પૂર્ણ કરવા.

(4) ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં કૃષિ ઉત્પાદન વધારવા માટે આધુનિક વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનને મજબૂત બનાવવું.

સમુદાય વિકાસની વિશેષતાઓઃ

ભારતમાં સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમો એકીકરણ પર આધારિત છે. જેમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારોના વિકાસ પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આ માટે વહીવટીતંત્રના માળખામાં પણ ઘણા ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે. તેના વિવિધ પાસાઓને લગતા વિભાગો પહેલેથી જ હાજર હતા, તેથી સમુદાય સ્તરે વિકાસ ક્ષેત્રોના સ્વરૂપમાં વિવિધ વિભાગો વચ્ચે સંકલન કરવામાં આવ્યું હતું. આ સમગ્ર કાર્યક્રમ અંતર્ગત સામુદાયિક એકતા અને આત્મનિર્ભરતાને વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે આમ, સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમની વિશેષતાઓ નીચે મુજબ છે.

(1) **વિવિધ વિભાગો વચ્ચે સંકલનઃ** *કૃષિ, સહકાર, ઉદ્યોગ, શિક્ષણ, પંચાયત રાજ, આરોગ્ય અને જાહેર કાર્યો જેવા સમુદાય વિકાસને લગતા વિભાગો પહેલેથી હાજર હતા, પરંતુ આ વિભાગોના કાર્યક્રમોમાં સહકાર અને એકરૂપતા ન હતી. તેથી, આ તમામ વિભાગોમાં સમુદાય વિકાસ હેઠળ સંકલન સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે.*

(2) **પ્રાદેશિક સ્તરે વિકાસનું કેન્દ્રીકરણઃ** *એક વિસ્તારને સમુદાયના વિકાસ માટે એકમ ગણવામાં આવ્યો છે. આ સ્તરે, વિવિધ વિભાગો એકબીજાને સહકાર આપે છે અને ટકાઉ વિકાસ માટે વિવિધ કાર્ય કાર્યક્રમો હાથ ધરે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, સેક્ટર વિવિધ વિભાગોમાં સંકલન એજન્સી તરીકે કામ કરે છે.*

(3) *જાહેર સહકાર પર આધારિત જાહેર સહકારનો આધાર પણ ભારતીય સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમની વિશેષતા છે. આ યોજનાની રચના સ્થાનિક સ્તરેથી શરૂ થાય છે. આ કાર્યક્રમ સ્થાનિક સ્તરની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને નક્કી કરવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે, બ્લોક સ્તર, જિલ્લા સ્તર, પ્રાદેશિક સ્તર અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે યોજનાના સ્વરૂપને અંતિમ સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. આમ આ એક જાહેર યોજના છે. આ માટે આ સહકાર ઈચ્છનીય છે.*

(4) *સામાજિક જીવનના તમામ પાસાઓનો સમાવેશઃ ભારતમાં સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમો સામાજિક જીવનના કોઈપણ પાસાઓ સુધી મર્યાદિત નથી. તેથી તે એક આર્થિક યોજના છે અને સંપૂર્ણપણે સામાજિક નથી. આ હેઠળ, સમુદાય જીવનતેમાં આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને નૈતિક તત્વોનો સમાવેશ થાય છે. તેનો ધ્યેય સર્વાંગી સમુદાય વિકાસ છે.*

2.5 સામુદાયિક સંગઠન, સમુદાય વિકાસ અને સામુદાયિક કાર્ય વચ્ચેનો સંબંધ

સામુદાયિક સંસ્થાના કાર્યમાં પ્રશિક્ષિત સામાજિક કાર્યકરના જ્ઞાન અને કૌશલ્યોનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. અસંગઠિત અને અવ્યવસ્થિત સમુદાયમાં, એક સામાજિક કાર્યકર એકમાત્ર પ્રશિક્ષિત કાર્યકર છે જે, તેના વ્યવહારુ જ્ઞાન દ્વારા, સમુદાયની સમસ્યાઓ, તેની જરૂરિયાતો અને વિવિધ ઉપલબ્ધ સંસાધનોને જાણે છે, અને સભ્યોને આ બાબતોથી વાકેફ કરે છે અને તેમને જાગૃત કરે છે. તેમની ફરજો, એટલે કે, પ્રશિક્ષિત કાર્યકરનું પ્રાયોગિક જ્ઞાન, સમુદાયના જ્ઞાન દ્વારા પ્રકાશિત, સભ્યો જરૂરી પગલાંઓનું આયોજન અને અમલ કરવા સક્ષમ છે. પ્રશિક્ષિત કાર્યકર તેમના જ્ઞાન અને કૌશલ્યોને સમુદાય દ્વારા લેવામાં આવતા વિવિધ પગલાઓ અને તબક્કાઓમાં લાગુ કરે છે અને સભ્યોને તેમના કાર્ય અને લક્ષ્યોને સરળ બનાવવા માટે શિક્ષિત અને તાલીમ આપે છે. સામુદાયિક સંસ્થાના કાર્યકરને સંપૂર્ણ જાણકારી હોય છે કે સામુદાયિક

સંસ્થાના કાર્યની સફળતા ફક્ત સમુદાયના સભ્યો પર આધારિત છે. તેથી, સમુદાય કાર્યકર તેના ઉપયોગી જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરે છે જે સમુદાયના સભ્યો માટે જરૂરી છે, સમસ્યાના ઉકેલ માટે યોગ્ય કારણો પસંદ કરવા માટે, સમસ્યાનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. તેથી, સૌ પ્રથમ, સામાજિક કાર્યકર સભ્યોની સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરે છે અને સભ્યોમાં પોતે અભ્યાસ કરવાની ક્ષમતા વિકસાવે છે. જેથી તેઓ પોતે સમસ્યાનો અભ્યાસ કરી શકે અને તેની વાસ્તવિક રૂપરેખા જાણી શકે.

સામુદાયિક સંગઠનની પ્રક્રિયા તરીકે વ્યક્તિ કોની સાથે કેવા પ્રકારની ભૂમિકા ભજવે છે? જો સામુદાયિક સંસ્થાના કાર્યને તેની અન્ય વિભાવનાઓ સાથે જોડવામાં આવે તો સમુદાય વિકાસ, સમુદાય કાર્ય, કાર્ય યોજના, સમુદાય ક્રિયા વગેરે જેવા તમામ સંબંધિત વિષયો લોકોમાં મૂંઝવણ ઉભી કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, સામુદાયિક વિકાસ કાર્ય દ્વારા, અમારો અર્થ તે પ્રકારનું વિકાસ કાર્ય છે જેમાં સરકારી કર્મચારીઓ સમુદાયના સભ્યોની ક્ષમતાઓ અને તેમની સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક શક્તિઓનો વિકાસ કરે છે અને તેમને રાષ્ટ્રીય વિકાસ સાથે જોડે છે. આમ, તે સ્પષ્ટ છે કે સામુદાયિક વિકાસ કાર્યમાં, સરકાર, સ્વયંસેવક અને વેપારી કાર્યકરો દ્વારા શિક્ષણ અને તાલીમ દ્વારા સમુદાયના સભ્યોના સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક સ્તરનો વિકાસ થાય છે. તેથી, એવું કહી શકાય કે આ કાર્યમાં સમુદાયના સભ્યોની ક્ષમતાઓને વિકસાવવા માટે તેમના વિવિધ ઉપલબ્ધ સંસાધનો અને સુવિધાઓ વિકસાવવા અને તેનો જરૂરી દિશામાં ઉપયોગ કરવાનો પણ સમાવેશ થાય છે.

આમ, સામુદાયિક વિકાસ કાર્ય સરકારી વિસ્તરણ કાર્ય પર આધાર રાખે છે. આ વિસ્તરણના કાર્યોમાં, વિવિધ પ્રકારના કાર્યક્રમો ઉપલબ્ધ કરાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે, જે ચોક્કસ સમુદાયના લોકો માટે જરૂરી છે, પછી તે કૃષિ વિકાસ સાથે સંબંધિત હોય કે ગ્રામીણ વિકાસ સાથે તે તમામ સભ્યો સમજી શકે અને તેમના સામાજિક-આર્થિક વિકાસ માટે તેમના પરસ્પર સહકાર, સહાયતા અને ભાગીદારીથી હાથ ધરવામાં આવેલા જરૂરી કાર્યક્રમો અપનાવવા અને તેમાંથી લાભ મેળવી શકે છે. જ્યારે સમુદાયના સભ્યોની વિવિધ સંસ્થાના કાર્યકરોએ સમુદાયના સભ્યોની જરૂરિયાતો અને ઉપલબ્ધ સરકારી અને બિન-સરકારી સંસાધનો વચ્ચે સભ્યોની ક્ષમતાઓ વિકસાવવા માટે એક કરાર સ્થાપિત કરવાનો હોય છે જેથી કરીને સંસ્થા અને સેવાના ઉદ્દેશ્યને પરિપૂર્ણ કરી શકાય. જરૂરિયાતમંદ લોકો માટે ઉપલબ્ધ સંસાધનો. જરૂરિયાતમંદ લોકો સાથે તેમની જરૂરિયાત મુજબ જરૂરી સેવાઓ પૂરી પાડવી જોઈએ અને પરસ્પર સહયોગ, સહાયતા અને સહકારને પ્રોત્સાહન આપી શકાય.

સામુદાયિક સંસ્થા સામાજિક કાર્યની પ્રણાલી તરીકે સામાજિક કાર્ય એ એક સહાય-લક્ષી કાર્ય છે જે વ્યક્તિની માનસિક-સામાજિક સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન, ટેકનિકલ કૌશલ્ય અને માનવ ફિલસૂફીનો ઉપયોગ કરે છે સમસ્યાઓ, તે કાઉન્સેલિંગ, પર્યાવરણીય ફેરફારો અને જરૂરી સેવાઓ દ્વારા સહાય પૂરી પાડે છે જેથી કરીને તેઓ સમસ્યાઓને દૂર કરી શકે. આ બધી સમસ્યાઓમાંથી છુટકારો મેળવી શકે છે, સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં અસરકારક રીતે ભાગ લઈ શકે છે, લોકો સાથે સંતોષકારક ગોઠવણો કરી શકે છે, તેમના જીવનમાં સુખ અને શાંતિનો અનુભવ કરી શકે છે અને પોતાને મદદ કરવા સક્ષમ બની શકે છે. સામાજિક કાર્યની આ પ્રાથમિક (સામુદાયિક સંસ્થા) પ્રણાલીનો ઉદભવ માનવ જીવન સાથે સંકળાયેલો

માનવામાં આવે છે, પરંતુ તે ચેરિટી સમિતિના પ્રયાસો દ્વારા સાબિત થયું છે. જ્યારે આ ચેરિટી કમિટીએ અન્ય વિવિધ કામ કરતી બિન-સરકારી કલ્યાણ સાથે હાથ મિલાવ્યા ત્યારે આ બન્યું.

વર્તમાન સામુદાયિક જીવનનો અભ્યાસ અને અવલોકન દર્શાવે છે કે સમુદાયનું વર્તમાન સ્વરૂપ છેલ્લી સદીના સામુદાયિક જીવનથી સંપૂર્ણપણે અલગ છે. ઔદ્યોગિકીકરણ, શહેરીકરણ, પરિવહન અને સંદેશાવ્યવહારની સુવિધાઓ, સામાજિક કૃત્યો અને રાજકીય અને સામાજિક સુધારણાની ચળવળોએ માત્ર શહેરી સમુદાયના જીવનને જ નહીં, પરંતુ ગ્રામીણ સમુદાયના જીવનને પણ અસર કરી છે, પરિણામે, સામુદાયિક સહકાર, પરસ્પર જેવી વાસ્તવિક લાક્ષણિકતાઓ ગુમાવી દીધી છે જવાબદારી, સામુદાયિક જીવન અમે કલ્યાણ, સુરક્ષા અને વિકાસથી દૂર સમુદાયના વિઘટન તરફ આગળ વધી રહ્યા છીએ. જથ્થોઆ દૃષ્ટિકોણથી એમ કહી શકાય કે ગ્રામીણ સમુદાય કરતાં શહેરી સમુદાયનું વિઘટન વધુ થયું છે. આ બંને સમુદાયોના પુનર્ગઠન અને વિકાસ માટે સમુદાય સંગઠન ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ છે.

સામાન્ય ભાષામાં, સામુદાયિક સંગઠનનો અર્થ એ છે કે ચોક્કસ વિસ્તાર અથવા પ્રદેશના લોકોની વિવિધ જરૂરિયાતો અને તે પ્રદેશમાં ઉપલબ્ધ વિવિધ આંતરિક અને બાહ્ય સંસાધનો વચ્ચે યોગ્ય અને અસરકારક સંબંધો સ્થાપિત કરીને તે લોકોની સમસ્યાઓ અને મુશ્કેલીઓનો અભ્યાસ ઉપલબ્ધ સંસાધનો સાથે વસ્તુઓ કરવાની અને સમસ્યાઓ હલ કરવાની ક્ષમતા.

સામુદાયિક સંગઠનના કાર્યમાં, વિખરાયેલા સમુદાયના સભ્યોની તેમની સામુદાયિક કલ્યાણ અને વિકાસની જરૂરિયાતો શોધવા માટે અને તે જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરવા માટે જરૂરી સંસાધનો એકત્ર કરવા માટે એકસાથે ભેગા થવાની ક્ષમતા વિકસિત થાય છે, એટલે કે, સમુદાય કાર્યકરનું કાર્ય છે. સમુદાયના સભ્યો સાથે મળીને તેમની સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, તેમની જરૂરિયાતોને સમજવી જોઈએ, ઉપલબ્ધ સંસાધનો વિશે સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવી જોઈએ, સામૂહિક સમસ્યાના ઉકેલ માટે યોગ્ય માર્ગ અપનાવવો જોઈએ, એક થવું જોઈએ અને એક સંઘ બનાવવું જોઈએ, પરસ્પર સહકારથી સક્ષમ નેતાની પસંદગી કરવી જોઈએ. સમસ્યાને વૈજ્ઞાનિક રીતે ઉકેલવાની ક્ષમતા વિકસાવે છે. આમ, સામુદાયિક સંગઠનની પ્રક્રિયામાં સામુદાયિક સમસ્યાઓના કેન્દ્રિયકરણથી લઈને તેમના ઉકેલ સુધીના યોગ્ય કાર્યો અને પગલાંનો સમાવેશ થાય છે.

સામુદાયિક સંગઠન કાર્ય એ તેની કેટલીક સામાન્ય નીચેની લાક્ષણિકતાઓના આધારે સામાજિક કાર્યનો અભિન્ન ભાગ છે.

(1) *સામુદાયિક સંગઠન અને ચોક્કસ વિસ્તારના સભ્યોના વિકાસનું કાર્ય છે.*
(2) *સમુદાય સંગઠન પ્રશિક્ષિત સામાજિક કાર્યના જ્ઞાન અને કૌશલ્યો પર આધારિત છે.*
(3) *સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરવાની ક્ષમતા વિકસિત થાય છે. ,*
(4) *સમુદાય સંગઠનનું કાર્ય લોકશાહી નિર્ણય પર આધારિત છે.*
(5) *સંસાધનો જાણવા અને તેને ચલાવવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે.*
(6) *સામુદાયિક આયોજન અને એકતાનો વિકાસ થાય છે.*
(7) *સામુદાયિક કલ્યાણનો વિકાસ લોક કલ્યાણમાં ફેરવાય છે.*

ઉપરોક્ત ચર્ચાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સામુદાયિક સંગઠન એ સામાજિક કાર્યની મુખ્ય વ્યવસ્થા છે. જેમાં સામાજિક કાર્યની તમામ પદ્ધતિઓ અને કૌશલ્યોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

2.6 સારાંશ

પ્રસ્તુત એકમમાં સમુદાય સંગઠનનો ઐતિહાસિક વિકાસ સમજાવવામાં આવ્યો છે. આ એકમમાં સામાજીક કાર્યમાં સામુદાયિક સંગઠનનું મહત્ત્વ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવામાં આવ્યું છે.આ એકમમાં સામુદાયિક આયોજન અને સામુદાયિક વિકાસ સમજાવવામાં આવેલ છે. અને સામુદાયિક સંગઠન, સામુદાયિક વિકાસ અને સામુદાયિક કાર્ય વચ્ચેનો સંબંધ સમજાવવામાં આવ્યો છે.

2.7 અભ્યાસ પ્રશ્નો

1. *સમુદાય સંગઠનના ઐતિહાસિક વિકાસને સમજાવો.*
2. *સમુદાય આયોજન સમજાવો.*
3. *સમુદાય સંગઠનના ટકાઉ વિકાસ વિશે ચર્ચા કરો.*
4. *સામાજિક કાર્યમાં સામુદાયિક સંગઠનનું મહત્ત્વ સમજાવો.*
5. *સામુદાયિક સંગઠન, સામુદાયિક કાર્ય અને સામુદાયિક વિકાસ વચ્ચેના સંબંધની વિગતો પ્રસ્તુત કરો.*

2.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

સુસંગતતા :

સમુદાય કાર્ય :

સમુદાય વિકાસ :

2.9 સંદર્ભ સૂચી

(1) सिंह डॉ. सुरेन्द्र, मिश्र डा. पी.डी., समाज कार्य इतिहास, दर्शन एंव प्रणालियों, न्यू रॉयल बुक कम्पनी, लखनऊ

(2) पाण्डेय तेजस्कर एवं पाण्डेय ओजस्कर, समाज कार्य, भारत बुक सेन्टर, लखनऊ।

(3) सिंह सूदन, डॉ. कृपाल, समाज कार्य सिद्धान्त एवं अभ्यास, नव ज्योति सिमरन जीत पब्लिकेशन, लखनऊ।

એકમ-3	સમુદાય સંગઠનની પદ્ધતિઓ અને પ્રક્રિયાઓ

: રૂપરેખા :

3.0 એકમના હેતુઓ

3.1 પ્રસ્તાવના

3.2 સમુદાય સંગઠનની પદ્ધતિઓ અથવા વ્યવસ્થા

3.3 સમુદાય સંગઠનના તબક્કાઓ

3.4 સમુદાય કલ્યાણ આયોજન

3.5 સમુદાય પરિષદ અને સમુદાય દાન પેટી

3.6 સમુદાય વિકાસ અને સમુદાય સંગઠન

3.7 સારાંશ

3.8 અભ્યાસ પ્રશ્નો

3.9 ચાવીરૂપ શબ્દો

3.10 સંદર્ભ ગ્રંથ

3.0 હેતુઓ

પ્રસ્તુત એકમના અભ્યાસના હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

- *સમુદાય સંગઠનની પદ્ધતિઓ અથવા પ્રણાલીઓ અંગે માહિતી પ્રાપ્ત થશે.*
- *સામુદાયિક સંગઠનના તબક્કાઓથી માહિતગાર થશો.*
- *સમુદાય કલ્યાણ આયોજન સમજ મેળવી શકશો.*
- *સમુદાય કાઉન્સિલ અને સમુદાય ડોનેશન બોક્સ વચ્ચેનો તફાવત સમજાવી શકશે.*
- *સમુદાય વિકાસ અને સામુદાયિક સંગઠન વચ્ચે તફાવત કરી શકશે.*

3.1 પ્રસ્તાવના

સામુદાયિક સંગઠનના ઉદ્દેશ્યો તે સંસ્થાઓ દ્વારા વિશેષ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે જે સમુદાય સંગઠનમાં રોકાયેલા હોય છે. પ્રવૃત્તિઓ અને પદ્ધતિ અથવા સિસ્ટમ વચ્ચેનો તફાવત આ રીતે સ્પષ્ટ કરી શકાય છે. પ્રવૃત્તિ એ ચોક્કસ પ્રોજેક્ટ અથવા સેવા છે જે સિસ્ટમના ઉપયોગના પરિણામે કરવામાં આવે છે. પ્રવૃત્તિ એવી વસ્તુ છે જે કરવામાં આવે છે. અને પદ્ધતિ અથવા સિસ્ટમ એ માર્ગ છે જેના દ્વારા કોઈપણ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે.

3.2 સમુદાય સંગઠનની પદ્ધતિઓ અથવા વ્યવસ્થા

લેને સામુદાયિક સંગઠનની નીચેની પદ્ધતિઓ અથવા પ્રણાલીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે-

1. નિરંતર કેન્દ્રિય રેકોર્ડ્સ એ સમુદાય સંગઠનમાં વપરાતી વ્યવસ્થા છે.
2. આયોજન બીજી સિસ્ટમ છે.
3. ત્રીજી પદ્ધતિ જેનો ઉપયોગ સામુદાયિક સંગઠનમાં થાય છે તે વિશેષ અભ્યાસ અથવા સર્વે છે.
4. સંયુક્ત બજેટ બનાવવું એટલે કે નાણાકીય આયોજન એ ચોથી વ્યવસ્થા છે જેનો ઉપયોગ સામુદાયિક સંગઠનમાં થાય છે.
5. સમુદાય સંગઠન પ્રક્રિયામાં, શિક્ષણ, પ્રતિનિધિત્વ અને જનસંપર્ક સંબંધિત પ્રણાલીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે જેમ કે દૈનિક અખબારો, વાર્ષિક અહેવાલો, રેડિયો, પ્રદર્શનો, પુસ્તકો વગેરે દ્વારા પ્રચાર.
6. ભંડોળ એકત્ર કરવા માટે સંયુક્ત ઝુંબેશનો હેતુ અને સમુદાય સંગઠન પ્રક્રિયાની પદ્ધતિઓ તરીકે આવા અભિયાનોનું સંચાલન.
7. સંસ્થાની પ્રણાલીઓનો ઉપયોગ.
8. ક્ષેત્ર સેવા અથવા અન્ય માધ્યમો દ્વારા આંતર એજન્સી પરામર્શ એ સમુદાય સંગઠનની સામાન્ય પદ્ધતિ છે.
9. જૂથ ચર્ચા, પરિષદ પ્રક્રિયાનો વિકાસ અને ઉપયોગ.
10. બે સંસ્થાઓના પરસ્પર વિલીનીકરણ માટે વાટાઘાટ કરેલ કરારને પ્રોત્સાહિત કરવા.
11. સેવાઓની સંયુક્ત વહેચણી એ સામાન્ય પ્રથા છે.
12. સામાજિક કાર્યવાહી દ્વારા સામાજિક કાયદાઓને પ્રોત્સાહિત કરવા.

જો વ્યવસ્થા જ્ઞાન, સિદ્ધાંતો અને કૌશલ્યો પર આધારિત વિશેષ પ્રકારની પદ્ધતિ માનવામાં આવે છે તો સમાજકાર્ય, વ્યક્તિગત સામાજિક કાર્ય, જૂથ સામાજિક કાર્ય અને સામુદાયિક સંગઠનની તમામ સિસ્ટમોનો એક સામાન્ય પાયો છે. પરંતુ પદ્ધતિ અથવા પ્રક્રિયા તરીકેનો અર્થ જ્ઞાન અને સિદ્ધાંતોને જોડીને વધુ વ્યાપક બને છે. તેનો મૂળ અર્થ છેઃ જ્ઞાન અને સિદ્ધાંતોને એવી રીતે પ્રવૃતિમાં લાગુ કરવા કે તે ખૂબ જ અસરકારક રીતે પરિવર્તન લાવે. વ્યવસ્થા એટલે ઉદ્દેશ્ય હાંસલ કરવા માટે પરિચિત પ્રક્રિયાઓનો વ્યવસ્થિત ઉપયોગ. સામાજીક કાર્યમાં સામુદાયિક સંગઠનની પ્રણાલીઓ પ્રેક્ટિશનરોના પ્રયત્નો દ્વારા વિકસાવવામાં આવી હતી.

મેકનીલે સામુદાયિક સંગઠનની નીચેની પ્રક્રિયાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે-

1. વહીવટી અને પ્રક્રિયાગત દસ્તાવેજ
2. સંશોધન
3. પરામર્શ
4. જૂથ ચર્ચા
5. સમિતિ કાર્ય
6. અર્થઘટન
7. વહીવટ
8. સંસાધનોનો સંગ્રહ
9. કરારની વાટાઘાટો અથવા વાટાઘાટ

સામુદાયિક વિકાસના સાહિત્યના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થતી મૂળભૂત પ્રક્રિયાઓ અથવા પદ્ધતિઓ અથવા પ્રક્રિયાઓ અથવા જ્ઞાનનો સામાજિક કાર્યના સિદ્ધાંતો અને વ્યવહાર સાથે ગાઢ સંબંધ છે. વિવિધ સામાજિક પરિસ્થિતિઓ અને કટોકટીમાં લોકોને મદદ કરવા માટેની આ પ્રક્રિયાઓ અથવા પદ્ધતિઓ અને તેમની એપ્લિકેશન સામાજિક કાર્ય સાથે તેમની સમાનતા દર્શાવે છે. સમુદાય વિકાસના માનવ સંબંધોમાં આ પ્રક્રિયાઓ સર્વેક્ષણ દ્વારા નીચે પ્રમાણે સમજાવવામાં આવી છે:

1. સ્થાનિક સમુદાયનું જ્ઞાન મેળવવું અને તેની સ્વીકૃતિ મેળવવી.
2. સ્થાનિક સમુદાય વિશે માહિતી એકત્રિત કરવી. સમુદાય વિશેની વાસ્તવિક માહિતી જેમ કે વસ્તીનું કદ, ઉંમર, લિંગ, વ્યવસાય, આર્થિક સ્તર વગેરે.
3. સ્થાનિક નેતાની ઓળખ.
4. સમુદાયને પ્રોત્સાહિત કરવા અને તે સમજવા માટે પ્રેરિત કરવા કે તે સમસ્યાઓનો સામનો કરે છે.
5. લોકોને તેમની સમસ્યાઓ અંગે ચર્ચા કરવામાં મદદ કરવા.
6. વ્યક્તિઓને તેમની સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ સમસ્યાઓ ઓળખવામાં મદદ કરવી.
7. આત્મવિશ્વાસ કેળવો.
8. સામાજિક કાર્યનો મૂળભૂત ઉદ્દેશ્ય વ્યક્તિઓ, જૂથો અને સમુદાયમાં આત્મવિશ્વાસ કેળવવાનો, તેમની જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરવા માટેના માધ્યમોનો ઉપયોગ કરવામાં મદદ કરવાનો છે.
9. ક્રિયાત્મક પ્રોગ્રામ નક્કી કરવા.
10. સમુદાયની શક્તિઓ અને સંસાધનોની ઓળખ. વ્યક્તિઓને તેમની સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે તેમની શક્તિઓ અને સંસાધનોને ઓળખવામાં અને એકત્રિત કરવામાં મદદ કરવા.
11. લોકોને તેમની સમસ્યાઓના નિરાકરણમાં સતત વ્યસ્ત રહેવામાં મદદ કરવી.
12. લોકોની પોતાની મદદ કરવાની ક્ષમતા વધારવા માટે.

3.4 સમુદાય સંગઠનના તબક્કાઓ

જેમ વ્યક્તિગત સામાજિક કાર્યની પ્રેક્ટિસમાં તબક્કાઓ હોવાનો વિચાર આગળ મૂકવામાં આવ્યો છે, જેમ કે અભ્યાસ, નિદાન અને સારવાર એ ત્રણ મુખ્ય તબક્કા છે, તેવી જ રીતે સમુદાય સંગઠનની પ્રક્રિયામાં પણ તબક્કાઓ સમજાવવામાં આવ્યા છે. સામુદાયિક સંસ્થા હેઠળના કોઈપણ સામુદાયિક સંસ્થા પ્રોજેક્ટના સંદર્ભમાં આ તબક્કાઓને મુખ્ય તબક્કા તરીકે ગણવામાં આવે છે. લિન્ડેમેને અંદાજે 700 સામુદાયિક પ્રોજેક્ટ્સનો અભ્યાસ કર્યો છે અને 10 પગલાં સમજાવ્યા છે. સમુદાય સંગઠનમાં આ તબક્કો નીચે મુજબ છે. સમાજશાસ્ત્રીય અને મનોવૈજ્ઞાનિક પરિપ્રેક્ષ્યો તેમના વર્ગીકરણમાં જોવા મળે છે:

1. **જરૂરિયાતની સભાનતા:** સમુદાયની અંદર અથવા બહાર કોઈ વ્યક્તિ જરૂરિયાત વ્યક્ત કરે છે જે પછીથી ચોક્કસ પ્રોજેક્ટનું સ્વરૂપ લે છે.

2. **જરૂરિયાતની સભાનતાનો ફેલાવો:** સમુદાયની અંદર કોઈપણ જૂથ અથવા સંસ્થામાં કોઈપણ નેતા તેના જૂથ અથવા જૂથના એક ભાગને આ જરૂરિયાતની વાસ્તવિકતા વિશે સમજાવે છે.

3. **જરૂરિયાતની સભાનતાનું પ્રક્ષેપણઃ** *સમુદાયનું જૂથ જે જરૂરિયાતને પૂર્ણ કરવામાં રસ ધરાવે છે, તે સમુદાયના નેતાઓ પર જરૂરિયાતની સભાનતાનો પ્રોજેક્ટ કરે છે અને તેમને જરૂરિયાતની પરિપૂર્ણતા માટે તૈયાર કરે છે, જેથી જરૂરિયાતની સભાનતા એક સામાન્ય સ્વરૂપ લે છે.*
4. **તરત જ જરૂરિયાત પૂરી કરવા માટે ભાવનાત્મક આવેગઃ** *ભાવનાત્મક આવેગ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે જરૂરિયાતને તાત્કાલિક પૂર્ણ કરવા માટે કેટલીક અસરકારક મદદ એકત્રિત કરવામાં આવે છે.*
5. **ઉકેલોની રજૂઆત (જરૂરિયાત પૂરી કરવા):** *અન્ય ઉકેલો જરૂરિયાતને પરિપૂર્ણ કરવા માટે સમુદાય સમક્ષ મૂકવામાં આવે છે.*
6. **ઉકેલો વચ્ચે સંઘર્ષ (જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા):** *વિવિધ વિરોધી ઉકેલો અથવા સૂચનો રજૂ કરવામાં આવે છે અને વિવિધ જૂથો તેમાંથી એકને સમર્થન આપે છે.*
7. **તપાસઃ** *તપાસ અથવા તપાસ નિષ્ણાતોની મદદથી પ્રોજેક્ટ અથવા સમસ્યાની તપાસ કરવામાં આવે છે.*
8. **સમસ્યા વિશે ચર્ચાઃ** *પ્રોજેક્ટ અથવા સમસ્યાને મોટી સભા અથવા અમુક વ્યક્તિઓ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે છે અને જે જૂથનો વધુ પ્રભાવ હોય છે તે તેમની યોજનાઓ માટે મંજૂરી મેળવવાનો પ્રયાસ કરે છે.*
9. **ઉકેલોનું એકીકરણઃ** *જે પણ ઉકેલો સૂચનો તરીકે આગળ મૂકવામાં આવે છે, તેની તપાસ કરવામાં આવે છે અને તે બધાના સારા પાસાઓને પસંદ કરીને નવો ઉકેલ શોધવામાં આવે છે.*
10. **અસ્થાયી પ્રગતિના આધારે કરારઃ** *કેટલાક જૂથો તેમની યોજનાનો અમુક ભાગ છોડી દે છે જેના પરિણામે કરાર થાય છે અને તે કરારના આધારે કામ શરૂ કરવામાં આવે છે. તે જરૂરી નથી કે તમામ પ્રોજેક્ટ્સ આ પગલાઓ અનુસાર અમલમાં મૂકવામાં આવે.*

ક્રોસ મુજબ, સામુદાયિક સંગઠનની પ્રક્રિયામાં છ મુખ્ય તબક્કાઓ જોઈ શકાય છે, જેમ કે-

1. *સેવાના ઉદ્દેશ્યોનું ચોક્કસ નિવેદન અને વર્ણન.*
2. *તથ્ય શોધઃ સમસ્યારૂપ વ્યક્તિઓની લાક્ષણિકતાઓ, સામુદાયિક સંસાધનો અને સેવાઓની ક્ષમતાઓ વગેરે.*
3. *માધ્યમો અને જરૂરિયાતો વચ્ચે ઈચ્છિત ગોઠવણના સંદર્ભમાં પ્રદાન કરી શકાય તેવી સેવાઓની રૂપરેખા.*
4. *કામચલાઉ યોજના અને પસંદ કરેલી સેવાઓને તેમની માન્યતા ચકાસવા માટે લોકો સમક્ષ રજૂ કરવી.*
5. *એક માસ્ટર પ્લાનનો વિકાસ જે અસ્થાયી યોજનાથી અલગ છે અને જે પરીક્ષણના આધારે અનુભવોના આધારે વિકસાવવામાં આવ્યો છે.*

6. *અંતિમ તબક્કામાં આ મુખ્ય યોજનાને સેવામાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવે છે અથવા સેવામાં લાગુ કરવામાં આવે છે. આમાં હાલની સેવાઓનું પુનર્ગઠન, હાલની સેવાઓને અપગ્રેડ અથવા વિસ્તરણ અથવા સંપૂર્ણપણે નવી સેવાઓ બનાવવાનો સમાવેશ થાય છે.*

સેન્ડરસન અને પોલસન મુજબ, સમુદાય સંગઠનના સાત મુખ્ય તબક્કાઓ છે જે નીચે મુજબ છે:

1. **સમુદાયનું વિશ્લેષણ અને નિદાન :** *જેમાં સમુદાય વિશે સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવામાં આવે છે. સમુદાયનું માળખું, વસ્તીનું કદ, વર્તનની લાક્ષણિકતાઓ અને મુખ્ય સામાજિક દળો વિશે માહિતી મેળવવામાં આવે છે. સમુદાયના વ્યવહારો, પરંપરાઓ, રિવાજો, વલણો, સંબંધો, સંઘર્ષો, નેતાઓ, વિરોધાભાસી દળો વગેરે વિશે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.*

2. **ગતિશીલતા:** *સામાન્ય જરૂરિયાતો પ્રત્યે સામાન્ય રસનો વિકાસ અને સમુદાયને સક્રિય બનાવવા માટે, પ્રગતિની ઈચ્છા અને વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં અસંતોષ વિકસાવવામાં આવે છે.*

3. **પરિસ્થિતિની વ્યાખ્યા:** *સમુદાયનું વિશ્લેષણ અને નિદાન કરીને અને તેની ગતિશીલતાને ધ્યાનમાં રાખીને સમુદાયની પરિસ્થિતિને ફરીથી વ્યાખ્યાયિત કરીને, તે નક્કી કરવામાં આવે છે કે સમુદાય માટે શું જોઈએ છે અને તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. વ્યક્તિઓ, જૂથો, સંસ્થાઓ અને સંસ્થાઓના મંતવ્યો માંગવામાં આવે છે અને આ તમામ હકીકતોને સામે રાખીને સમુદાયની પરિસ્થિતિને ફરીથી વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે.*

4. **ઔપચારિક સંસ્થા** *સમુદાયનું સંગઠન સમુદાયના કદ અને હાલની સંસ્થાઓની જટિલતાને ધ્યાનમાં રાખીને બનાવવામાં આવે છે. જ્યારે સમુદાય મોટો હોય અને તેમાં સંસ્થાઓની સંખ્યા વધુ હોય, ત્યારે રચાયેલી સંસ્થા એક સમન્વયાત્મક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને તેનો ઉદ્દેશ્ય તમામ સંસ્થાઓને સંગઠિત કરવાનો અને તેમની વચ્ચે સંકલન લાવવાનો હોય છે.*

5. **સર્વે:** *ઔપચારિક સંગઠન પછી, સમુદાયની સ્થિતિને સમજવા માટે સર્વે હાથ ધરવામાં આવે છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય સમુદાય વિશેની હકીકતો જાણવાનો છે. શરૂઆતમાં માત્ર એક કે બે સમસ્યાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું ફાયદાકારક છે. આ સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે, સર્વે દ્વારા હકીકતો એકત્રિત કરવામાં આવે છે.*

6. **કાર્યક્રમ:** *સૌ પ્રથમ તે જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરવા માટે એક કાર્યક્રમ બનાવવામાં આવે છે જેને પરિપૂર્ણ કરવામાં સભ્યો સૌથી વધુ રસ ધરાવતા હોય અને જેના સંતોષમાં સંઘર્ષની શક્યતા ઓછી હોય. જ્યારે આ અનુભવમાંથી સમુદાય સંગઠિત થાય છે, ત્યારે લાંબા ગાળાના કાર્યક્રમો બનાવવામાં આવે છે. કાર્યક્રમની રચનામાં, સમુદાયના તમામ સભ્યો અને જૂથોને તેમના મંતવ્યો વ્યક્ત કરવા અને યોજના વિશે ચર્ચા કરવાની સુવિધા આપવામાં આવે છે.*

7. **નેતૃત્વ:** *અસરકારક નેતૃત્વ વિના કાર્યક્રમ હોવો પૂરતો નથી. સમાજની અંદરથી જ નેતૃત્વની જવાબદારી સ્વીકારવી જરૂરી માનવામાં આવે છે. બહારનો વ્યક્તિ સમુદાયમાં ચેતના પેદા કરી શકે છે પરંતુ નેતૃત્વ પ્રદાન કરવાની જવાબદારી સમુદાયની જ છે.*

8. **સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘે** *સામુદાયિક વિકાસ અને સામુદાયિક સંગઠનને એકબીજાના પૂરક ખ્યાલો તરીકે ગણ્યા છે. બંનેના સિદ્ધાંતો, પદ્ધતિઓ અને પગલાઓનું વિશ્લેષણ કરીને, બંનેના સિદ્ધાંતો, પદ્ધતિઓ અને પગલાઓમાં સમાનતા જોઈ શકાય છે.*

ટેલરે સમુદાયના વિકાસના નીચેના તબક્કાઓ અને પદ્ધતિઓ સમજાવી છે જે સમુદાય સંગઠનના તબક્કાઓ અને પદ્ધતિઓને અનુરૂપ છે:

1. *સામુદાયિક વિકાસનો પ્રથમ તબક્કો સમુદાયના સભ્યો વચ્ચે સામાન્ય દેખાતી જરૂરિયાતો વિશે વ્યવસ્થિત ચર્ચા છે.*
2. *સમુદાય વિકાસનો બીજો તબક્કો સમુદાય દ્વારા પસંદ કરાયેલ પ્રથમ સ્વ-સહાય પ્રોજેક્ટને પૂર્ણ કરવા માટે વ્યવસ્થિત આયોજન હાથ ધરવાનો છે. સમુદાય વિકાસનો ત્રીજો તબક્કો ભૌતિક છે*
3. *આર્થિક અને સામાજિક ક્ષમતાઓને એકત્ર કરવા.*
4. *સામુદાયિક સંગઠનનો ચોથો તબક્કો સમુદાયમાં આકાંક્ષાઓ પેદા કરવાનો અને સમુદાયના સુધારણા માટે વધારાના પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવા નિર્ણયો લેવાનો છે.*

3.5 સમુદાય કલ્યાણ આયોજન

આયોજન એ સામુદાયિક સંગઠનનું મહત્ત્વનું પાસું છે. આરોગ્ય અને કલ્યાણ માટેનું આયોજન એ એવી પ્રક્રિયા છે કે જેના દ્વારા વ્યક્તિઓ, જૂથો અને સમુદાયો તે શરતો, કાર્યક્રમો અને સુવિધાઓને નિર્ધારિત કરવા, સ્થાપિત કરવા અને જાળવવા માટે સભાન પ્રયાસો કરે છે જે તેઓ માને છે કે તે વ્યક્તિગત અને સામૂહિક જીવનને નુકસાન પહોંચાડશે નહીં અને ઉચ્ચ સ્તરની સુખાકારીને સક્ષમ કરશે. સામુદાયિક આયોજનની વ્યાખ્યામાં જનતા પાસેથી સમર્થન એકત્ર કરવું, જરૂરી માહિતીનો પ્રસાર, યોગ્ય સમિતિઓની નિમણૂક, વિરોધી મંતવ્યો સાંભળવા, તેમનું વિશ્લેષણ અને વિરોધી મંતવ્યો વચ્ચે સમાધાનનો સમાવેશ થાય છે. સામુદાયિક આયોજનમાં, તે જ પ્રણાલીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે જેનો ઉપયોગ સામુદાયિક સંગઠનમાં થાય છે અને સામાજિક કાર્ય તેને સમજે છે અને તેનો ઉપયોગ કરે છે. આરોગ્ય અને સામાજિક કલ્યાણના નક્કર આયોજનમાં સમુદાયની મૂળભૂત હકીકતો અને શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સામુદાયિક આયોજન નાના સ્થાનિક વિસ્તારો, શહેરો, જિલ્લાઓમાં અને પ્રાદેશિક અથવા રાષ્ટ્રીય સ્તરે કરવામાં આવે છે. આયોજન એટલે ભવિષ્યમાં કરવાના પ્રયત્નોનું અગાઉથી આયોજન કરવું. આયોજનનો અર્થ એ છે કે સામાજિક કલ્યાણના કાર્યક્રમોના કયા ઉદ્દેશો હાંસલ કરવાના છે, તે સ્પષ્ટ કરવાના છે અને તે કેવી રીતે કરવા જોઈએ, એટલે કે તે કરવા માટે કઈ સિસ્ટમ અથવા પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. પ્રવૃત્તિ કેટલી સારી રીતે કરવાની છે, એટલે કે તે કરવાની પદ્ધતિ અથવા પદ્ધતિમાં કયા સ્તરે છે? ગુણવત્તા અને કુશળતા હશે. પ્રવૃત્તિને કેવી રીતે સમર્થન આપવામાં આવશે? આ બધા અગાઉથી એકસાથે નક્કી કરવામાં આવે છે.

આયોજન એ સારી રીતે સ્થાપિત હકીકત છે. સામૂહિક અને પરસ્પર નિર્ભર સમાજ આખરે તેના સભ્યોને સારું જીવન પ્રદાન કરવા માટે તેની આયોજન પ્રક્રિયાઓ પર આધાર રાખે છે. આયોજનનો અર્થ એ છે કે સમુદાયના જીવનના ક્ષેત્રોમાં વ્યવસ્થિત વિચારસરણી લાવવી કારણ કે આયોજન એ વિચારની સભાન

અને હેતુપૂર્ણ દિશા છે જેથી સમુદાયમાં જે ઉદ્દેશ્યો પર સંમતિ હોય તેને પરિપૂર્ણ કરવા માટે તર્કસંગત માધ્યમો બનાવી શકાય. આયોજનમાં, પ્રાથમિકતાઓ હંમેશા અને અનિવાર્યપણે સેટ કરવામાં આવે છે અને મુખ્ય નિર્ણયો લેવાના હોય છે. આયોજન એ માનવ સમસ્યાઓનો સામનો કરવાનો મૂળભૂત અને પ્રાથમિક માર્ગ છે. આયોજન એ એકવલણ અને માન્યતા છે જે આપણને કહે છે કે આપણા ભાગ્યનું અનુમાન, અનુમાન, નિર્દેશન અને નિયંત્રણ કરવું શક્ય છે. જ્યારે આપણે સામુદાયિક આયોજનની વિભાવના સ્વીકારીએ છીએ, ત્યારે આપણે આપણી ફિલસૂફી સમજાવીએ છીએ અથવા વ્યક્તિઓ અને તેમના ભવિષ્યને નિયંત્રિત કરવાની તેમની ક્ષમતા વિશેનો અમારો સંપૂર્ણ દૃષ્ટિકોણ વ્યક્ત કરીએ છીએ. આયોજન માટે વ્યાવસાયિક કામદારો અને વિશેષ કૌશલ્યોની જરૂર પડે છે અને આ કૌશલ્યનો ઉપયોગ આયોજનના પાંચ પાસાઓ દર્શાવે છે:

1) *સતત પ્રક્રિયા સ્થાપિત કરવા માટે વ્યાવસાયિક કુશળતા જરૂરી છે જેના દ્વારા સમુદાયની સમસ્યાઓ ઓળખવામાં આવે છે.*
2) *તથ્યો એકત્ર કરવા માટે એક પ્રક્રિયા સ્થાપિત કરવા માટે વ્યવસાયિક નિપુણતા જરૂરી છે જેથી સમસ્યાને લગતી તમામ માહિતી સરળતાથી પ્રસારિત કરી શકાય.*
3) *યોજનાના અમલીકરણ માટે કાર્યાત્મક સિસ્ટમ બનાવવા માટે વ્યાવસાયિક કુશળતાનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે.*
4) *સામુદાયિક સંગઠનની સમગ્ર પ્રક્રિયામાં યોજનાની રચના એ માત્ર એક મુદ્દો છે. આ પહેલા અને પછી શું થાય છે તે વધુ મહત્ત્વનું છે.*
5) *યોજનાના અમલીકરણ માટેની પ્રક્રિયાઓ નક્કી કરવા માટે વ્યાવસાયિક કુશળતા જરૂરી છે.*

આયોજન શૂન્યાવકાશમાં થતું નથી જેને હેતુની જરૂર છે. યોજનાના પરિણામે કેટલીક સિદ્ધિઓ હોવી જોઈએ. ઉદ્દેશો એ એક નકશો છે જે આપણને બતાવે છે કે આપણે ક્યાં જવું છે અને આપણે કયા રસ્તાઓ લઈ શકીએ છીએ. અમને તે સમુદાયની સંપૂર્ણ જાણકારી છે આપણે સામુદાયિક સંગઠનની પ્રેક્ટિસ કરવા જ્યાં જઈએ ત્યાં તે હોવું જોઈએ. સામાજિક કાર્યના કાર્યો, સમુદાયમાં સંસ્થા અથવા એજન્સીની ભૂમિકા, જૂથની ચોક્કસ જરૂરિયાતો અને વ્યક્તિઓની ચોક્કસ જરૂરિયાતો એ ચાર મુખ્ય ક્ષેત્રો છે જે આપણને ઉદ્દેશો નક્કી કરવામાં મદદ કરે છે.

સમુદાયમાં મનોવૈજ્ઞાનિક તત્પરતા અને તેમાં જોડાવાની ઈચ્છા પેદા કરવા માટે મદદ આપવી જોઈએ. તે સમજવું અગત્યનું છે કે આયોજન એ હકારાત્મક પ્રક્રિયા છે અને નકારાત્મક પ્રક્રિયા નથી. આયોજન અંગે કોઈ ડર ન હોવો જોઈએ કે તેમાં અંતિમ નિયંત્રણ છે. આંશિક આયોજન કરવું યોગ્ય નથી.

3.6 આયોજનના સિદ્ધાંતો

આયોજનના સિદ્ધાંતોમાં ડ્રેકર દ્વારા ઉલ્લેખિત વહીવટના નીચેના મહત્ત્વના સિદ્ધાંતો સમુદાય સંગઠનની પ્રથામાં સમાન મહત્ત્વ ધરાવે છે. અસરકારક બનવા માટે, આયોજન એ વ્યક્તિઓની રુચિઓ અને જરૂરિયાતોમાંથી ઉદ્દભવવું જોઈએ જેઓ સંસ્થા બનાવે છે. આયોજનમાં અસરકારક બનવા માટે, તે લોકો જેઓ આયોજનમાં સીધા સંકળાયેલા છે

1) યોજનાના નિર્માણમાં ભાગ લેવો જોઈએ.
2) આયોજનનો પર્યાપ્ત તથ્યલક્ષી આધાર હોવો જોઈએ.
3) વધુ અસરકારક યોજનાઓ પ્રક્રિયાઓમાંથી ઉદ્દભવે છે જે સામ-સામે સંપર્કની સિસ્ટમ અને વધુ ઔપચારિક સમિતિના કાર્યની સિસ્ટમોને જોડે છે.
4) સંજોગોમાં ભિન્નતાને લીધે આયોજન પ્રક્રિયા વ્યક્તિગત અને વિશિષ્ટ હોવી જોઈએ. એટલે કે સ્થાનિક પરિસ્થિતિઓ અનુસાર યોજનાઓ બનાવવી જોઈએ.
5) આયોજન માટે વ્યાવસાયિક નેતૃત્વની જરૂર છે.
6) આયોજન માટે સ્વયંસેવકો, બિન-વ્યાવસાયિક વ્યક્તિઓ, સમુદાયના નેતાઓ તેમજ વ્યવસાયિક કાર્યકરોના પ્રયત્નોની જરૂર છે.
7) આયોજન માટે દસ્તાવેજીકરણ અને સંપૂર્ણ રેકોર્ડિંગની જરૂર છે જેથી ચર્ચાના પરિણામો સાતત્ય અને માર્ગદર્શન માટે સાચવી શકાય.
8) હાલની યોજનાઓ અને સંસાધનોનો આયોજનમાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ અને દરેક નવી સમસ્યા સાથે શરૂઆતથી કામ શરૂ ન કરવું જોઈએ.
9) આયોજન એ ક્રિયા કરતા પહેલા વિચારવા પર આધાર રાખે છે.

આયોજનમાં સહભાગિતા/ભાગીદારીનું મહત્ત્વ ઓછું આંકવું જોઈએ નહીં. સમુદાયના સભ્યોએ આયોજન પ્રક્રિયામાં અને યોજનાના અમલીકરણના તમામ તબક્કે ભાગ લેવો જોઈએ. કેન્દ્રીયકરણ અને વિશેષતાના કારણે, વ્યક્તિઓને ભાગ લેવામાં મુશ્કેલી પડે છે. આ બધા સહભાગિતા માટેના અવરોધો છે. આ દૂર કરવા જોઈએ. નિયંત્રણ કેન્દ્ર અને કાર્યસ્થળ વચ્ચે ગાઢ સંચાર હોવો જોઈએ. સમુદાયના સભ્યોને આયોજન અને પ્રોજેક્ટમાં ભાગ લેવા પ્રોત્સાહિત કરવા માટે વાતચીતની તમામ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ થવો જોઈએ. જનતામાં નિષ્ક્રિયતાની લાગણીનો અંત લાવવો જોઈએ. આ ત્યારે જ થઈ શકે છે જ્યારે સમુદાયના સભ્યો સમુદાયના સ્વભાવ અને તેની લાક્ષણિકતાઓ અને સમસ્યાઓને કેટલી હદે સમજે છે અને તેના ઉકેલ માટેના પ્રયત્નોમાં સહભાગી થવાના મહત્ત્વને સમજે છે, સમુદાય કેટલા અંશે માધ્યમોનો ઉપયોગ કરે છે તે સમજવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. સંદેશાવ્યવહાર એ હદ સ્થાપિત કરે છે કે કેવી રીતે વિચારો, મંતવ્યો, અનુભવો, યોગદાન અન્ય લોકો સુધી પહોંચાડી શકાય છે, સમુદાયના સભ્યો અને કારોબારી સભ્યો, વગેરે તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં સહેલાઈથી અને અસરકારક રીતે ભાગ લે છે, તે હદ સુધી સહભાગિતા સભ્યોને સ્વ માટે સક્ષમ બનાવે છે અને સંતોષ થાય છે અને કાર્યકર્તાઓ સહભાગિતાની આ પ્રક્રિયાને કેવી રીતે નિર્દેશિત કરે છે.

3.7 સમુદાય પરિષદ અને સમુદાય દાન પેટી

અમેરિકન શહેરો અને મહાનગરોમાં, સામુદાયિક પરિષદો અને સામુદાયિક દાન પેટીઓ સમુદાય સંસ્થાના પ્રાથમિક અને મુખ્ય એકમો તરીકે ગણવામાં આવે છે. સામુદાયિક કલ્યાણ પરિષદો ખૂબ સારું કામ કરી રહી છે. આ ત્રણ પ્રકારના છેઃ

1. પરંપરાગત સામાજિક સંસ્થાઓની કાઉન્સિલ
2. સમુદાય કલ્યાણ પરિષદો

3. વિશિષ્ટ પરિષદો.

પ્રથમ પ્રકારની કાઉન્સિલ સમાજ કલ્યાણ વિભાગ સાથે સંબંધિત છે. સામુદાયિક કલ્યાણ પરિષદો સામાન્ય અને સામાજિક કલ્યાણ સાથે સંબંધિત છે અને તેઓ મોટાભાગે સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલા હોય છે. તેઓ સામાજિક સંસ્થાઓનું સંકલન પણ કરે છે. આ સાથે, આ પરિષદો આરોગ્ય પરિષદો અને કલ્યાણ કાર્યક્રમોમાં પણ સુધારો લાવે છે. આ બે વિશિષ્ટ પરિષદો કુટુંબ અને બાળ કલ્યાણ, શારીરિક સ્વાસ્થ્ય, માનસિક સુરક્ષા અને આરોગ્ય, પુનર્વસન, યુવા સેવાઓ જેવા ઉપચારાત્મક કાર્યક્રમોનું આયોજન કરે છે.

કાઉન્સિલ એ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ છે જેનાં કાર્યો હકીકતો શોધવા, યોજના ઘડવી, વાતચીત શરૂ કરવી અને વધારવી, ટીમ ભાવનાને પ્રોત્સાહિત કરવી, સંસ્થાઓની કાર્યક્ષમતા વધારવી, જનસંપર્કને વધુ ઉપયોગી અને સામાજિક ક્રિયાઓ કરવા પ્રોત્સાહન આપવું પડશે. સામુદાયિક દાન પેટીઓ એ આજની નાણાકીય સંસ્થાઓનો પ્રોટોટાઈપ છે. તેમનું મહત્ત્વનું કાર્ય સંસ્થાઓને નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવા માટે ભંડોળ એકત્ર કરવાનું છે. આ ઉપરાંત આ દાનપેટીઓ લોકોને સામાજિક કલ્યાણ સંસ્થાઓને મદદ કરવા માટે પણ અપીલ કરે છે.

3.8 સમુદાય વિકાસ અને સમુદાય સંગઠન

સામુદાયિક વિકાસ એ એક પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા સામાન્ય આર્થિક અને સામાજિક પ્રગતિ હાંસલ કરવા માટે પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. સમુદાય પોતે આ પગલાં લે છે જેથી તેની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ સુધરી શકે. સામુદાયિક વિકાસમાં માનવ કલ્યાણ માટે બે પ્રકારના દળોનું એકીકરણ જરૂરી છે.

1. સહકાર, સ્વ-સહાય, આત્મસાત કરવાની ક્ષમતા અને શક્તિ.
2. સમુદાય અને આર્થિક ક્ષેત્ર સંબંધિત તકનીકી જ્ઞાનની ઉપલબ્ધતા.

સામુદાયિક વિકાસ એ એવી પ્રક્રિયા છે કે જેના દ્વારા સરકારના પ્રયાસો સાથે જનતાના પ્રયાસોને એકીકૃત કરીને સમુદાયની સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિઓમાં સુધારો કરવામાં આવે છે. સામુદાયિક વિકાસના નીચેના ઘટકો નોંધપાત્ર છે:

1. પ્રવૃત્તિ સમુદાયની મૂળભૂત જરૂરિયાતો સાથે સંબંધિત હોવી જોઈએ. એજન્ડા લોકોની અનુભવાયેલી જરૂરિયાતો સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતો હોવો જોઈએ.
2. બહુહેતુક કાર્યક્રમો વધુ અસરકારક છે.
3. જનતાના વલણમાં બદલાવ લાવવો જરૂરી છે.
4. સ્થાનિક નેતૃત્વને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ.
5. કાર્યક્રમમાં મહિલાઓ અને યુવાનોની ભાગીદારી સફળતા તરફ દોરી જાય છે.
6. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના સંસાધનોનો શક્ય તેટલો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

સામુદાયિક વિકાસ અને સામુદાયિક સંગઠન વચ્ચે તફાવત છે. આર્થિક વિકાસ માટે સરકાર દ્વારા લોકોમાં સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમો ચલાવવામાં આવે છે. અહીં લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા પર વધુ ભાર આપવામાં આવે છે. આ માટે સરકાર દ્વારા કાર્યક્ષમ સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે. સમુદાય અને સામુદાયિક સંસાધનો દ્વારા અનુભવાતી જરૂરિયાતો વચ્ચે ગોઠવણ સ્થાપિત કરવા માટે સમુદાય સંગઠન દ્વારા પ્રયાસો કરવામાં આવે છે. સામુદાયિક એકીકરણ અને પરસ્પર સહયોગ પર વધુ ભાર આપવામાં આવે છે.

3.9 સારાંશ

સામુદાયિક સંગઠન કાર્યક્રમો સરકારી અને સ્વૈચ્છિક બંને હોય છે, જ્યારે સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમો સરકારી હોય છે. સામુદાયિક સંગઠનના કાર્યક્રમો સામાન્ય લોકો દ્વારા સમુદાયના કાર્યકરોની મદદથી ચલાવવામાં આવે છે. સમુદાય વિકાસ આ કાર્યક્રમો વિકાસશીલ દેશોમાં આર્થિક વિકાસ માટે ચલાવવામાં આવે છે. સહકારી વલણ અને વર્તન વિકસાવવા અને જીવનને સામાજિક રીતે સુખદ બનાવવા માટે તમામ દેશોમાં સમુદાય સંગઠન કાર્યક્રમો ચલાવવામાં આવે છે.

3.10 અભ્યાસ પ્રશ્નો

1. *સમુદાય સંગઠનની પદ્ધતિઓ અથવા પ્રણાલીઓ સમજાવો?*
2. *સમુદાય સંગઠનના તબક્કાઓ સમજાવો?*
3. *સમુદાય કલ્યાણ આયોજન દ્વારા તમે શું સમજો છો?*
4. *સમુદાય પરિષદ અને સમુદાય દાન પેટી સમજાવો?*
5. *સમુદાય વિકાસ અને સામુદાયિક સંગઠનની વિભાવના સમજાવો?*

3.11 ચાવીરૂપ શબ્દો

સમુદાય :
સમુદાય સંગઠન :
ઘટકો :
સંસ્થા :
સમુદાય સંગઠન કાર્યકર :
સમુદાય આયોજન :
સમુદાય વિકાસ :
જરૂરિયાતો અનુભવી :

3.12 ગ્રંથસૂચિ

1. Stroup H.H., Community Welfare Organization, Harper and Brothers, New Community organization is that phase of organization which constitutes a York, 1952 P.42
2. conscious efforts on the part of a community to control its affairs democratically and to secure the highest services from its specialists, organizations, agencies and

institutions by means of tecognized interrelations. Lindeman, Edward C., the community, Association Press, New York 1921, pp.

3. The term community organization is best defined as assisting a group of people to recognize their common needs and helping them to mete these needs. Patit, Walter w quoted by Harper, E.B. and Dunham, A (ed). Community Organization in Action, Association Press, New york, 1959, p55.

એકમ-4	સમુદાય સંગઠનની પ્રક્રિયા - 1

: રૂપરેખા :

4.0 એકમના હેતુઓ

4.1 પ્રસ્તાવના

4.2 સમુદાય સંગઠનની પ્રક્રિયા

4.3 ગ્રામ્ય જીવન પર સમુદાય આયોજનની અસરો

4.4 લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ

4.5 આર્થિક વિકાસ

4.6 વલણમાં ફેરફાર

4.7 સારાંશ

4.8 અભ્યાસના પ્રશ્નો

4.9 ચાવીરૂપ શબ્દો

4.10 ગ્રંથસૂચિ

4.0 હેતુઓ

પ્રસ્તુત એકમના અભ્યાસના હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

- *સમુદાયના સંગઠનની પ્રક્રિયાને સમજી શકાશે.*
- *ગ્રામ્ય જીવન પર સમુદાય આયોજનની અસર જાણી શકશો.*
- *લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણનો ખ્યાલ સમજી શકશો.*
- *આર્થિક વિકાસને સમજી શકશો.*
- *વલણમાં આવેલા પરિવર્તનને સમજી શકશો.*

4.1 પ્રસ્તાવના

સામુદાયિક સંગઠનના ઉદ્દેશ્યો તે સંસ્થાઓ દ્વારા વિશેષ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે જે સમુદાય સંગઠનમાં રોકાયેલા હોય છે. પ્રવૃત્તિઓ અને પદ્ધતિ અથવા સિસ્ટમ વચ્ચેનો તફાવત આ રીતે સ્પષ્ટ કરી શકાય છે. પ્રવૃત્તિ એ ચોક્કસ પ્રોજેક્ટ અથવા સેવા છે જે સિસ્ટમના ઉપયોગના પરિણામે કરવામાં આવે છે. પ્રવૃત્તિ એવી વસ્તુ છે જે કરવામાં આવે છે. અને પદ્ધતિ અથવા સિસ્ટમ એ માર્ગ છે જેના દ્વારા કોઈપણ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે.

4.2 સમુદાય સંગઠનની પ્રક્રિયા

સામાન્ય રીતે વિવિધ તબક્કાઓમાં વિભાજિત થાય છે, જે સમુદાયના લોકો, સંસાધનો, અને મુદ્દાઓને વ્યાવસાયિક રીતે સંલગ્ન કરવા માટે રચાયેલી છે. આ પ્રક્રિયાને સફળતાપૂર્વક અમલમાં લાવવા માટે, દરેક તબક્કાની મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા છે. અહીં સમુદાય સંગઠનની મુખ્ય પ્રક્રિયાના તબક્કાઓ આપેલા છે:

1. સમુદાયની સમજણ અને મૂલ્યાંકન (Community Assessment):

- *જાણકારી એકત્રિત કરવી: સમુદાયની હાલની સ્થિતિ, જરૂરીયાતો, અને સંસાધનો વિશે માહિતી એકત્રિત કરવી.*
- *અંદરનું મૂલ્યાંકન: સમુદાયના મૌલિક તત્વો, ઘટકો, અને મુદ્દાઓનું વિશ્લેષણ કરવું, તેમજ સમુદાયની જરૂરિયાતો અને આશાઓને સમજવું.*

2. લક્ષ્ય અને નકશા તૈયાર કરવો (Goal Sating and Planning):

- *લક્ષ્યો નિર્ધારણ: તે સ્પષ્ટ અને માપી શકાય તેવા લક્ષ્યો નિર્ધારિત કરવું, જેમ કે વિશિષ્ટ સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે અથવા નવા પ્રોજેક્ટ માટે.*
- *યોજનાની તૈયારી: લક્ષ્યો પ્રાપ્ત કરવા માટે વ્યૂહરચના તૈયાર કરવી, જેમાં કાર્યકારી યોજના, બજેટ, અને સમયરેખા સમાવિષ્ટ હોય છે.*

3. સમુદાયની સંલગ્નતા (Community Engagement):

- *ભાગીદારી વધારવી: સમુદાયના સભ્યોને અને હિતાધિકારીઓને કાર્યમાં જોડાવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવું.*
- *પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન: સમુદાયની સંલગ્નતા માટે સમાન હિતોની ઓળખ કરીને કાર્યક્રમો અને પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું.*

4. કાર્યની અમલવારી (Implementation):

- *પ્રોજેક્ટની અમલવારી: યોજના મુજબ પ્રોજેક્ટો અને કાર્યક્રમોને અમલમાં લાવવું, જેમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને કામગીરીઓની રચના અને વ્યવસ્થાપન સામેલ છે.*
- *સંસાધનોની વ્યવસ્થાપન: જરૂરી સામગ્રી, નાણાં, અને માનવ સંસાધનોની સુનિશ્ચિત વ્યવસ્થાપન કરવું.*

5. મૂલ્યાંકન અને પ્રતિસાદ (Evaluation and Feedback):

- *કાર્યક્ષમતાનું મૂલ્યાંકન: યોજનાઓ અને પ્રવૃત્તિઓની અસરકારકતાની તપાસ અને મૂલ્યાંકન કરવું.*
- *ફીડબેક એકત્રિત કરવું: સમુદાયના સભ્યો અને હિતાધિકારીઓ પાસેથી પ્રતિસાદ મેળવવો, જે પ્રોજેક્ટની સફળતા અને પરિણામોને સુધારવામાં મદદ કરે છે.*

6. સુધારા અને કાયમના સુધારાઓ (Adjustment and Continuous Improvement):

- *સુધારા અમલ: પ્રાપ્ત થયેલા ફીડબેક અને મૂલ્યાંકનની આધારે, જરૂરી સુધારા અને સુધારાઓ.*
- *ટકાઉ વિકાસ: પ્રોજેક્ટ અને કાર્યક્રમો માટે ટકાઉ અને લાંબા ગાળાના ઉકેલો વિકાસ કરવો.*

7. વિસ્તાર અને ફેલાવવું (Expansion and Scaling):

- *વિસ્તાર: સફળ તબક્કાઓ અને અભિયાનને વિસ્તૃત કરવા માટે યોજના બનાવવી, તેમજ નવા સમુદાય અથવા વિસ્તારોમાં પ્રવૃત્તિઓનો વ્યાપ વધારવો.*
- *ફેલાવવું: સફળતા અને અનુભવોને અન્ય સમુદાયોમાં અથવા ક્ષેત્રોમાં લાગુ કરવાની કોશિશ કરવી.*

આ તમામ તબક્કાઓ સાથે, સમુદાય સંગઠનની પ્રક્રિયા સુચારુઅને વ્યાવસાયિક રીતે મેનેજ કરવામાં આવે છે, જેથી સમુદાયના સકારાત્મક અને ટકાઉ વિકાસ માટે મજબૂત આધાર ઊભો થાય.

4.2 ગ્રામ્ય જીવન પર સમુદાય આયોજનની અસરો :

ગ્રામ્ય જીવનના આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં સામુદાયિક વિકાસ આયોજન ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ સાબિત થયું છે. આ યોજનાની સામાજિક અસરો એ હકીકત પરથી જ સમજી શકાય છે કે એક સામાન્ય ગ્રામીણનું જીવન ન માત્ર પહેલા કરતાં વધુ સુખી અને વધુ સમૃદ્ધ દેખાય છે પરંતુ જીવન અને સમાજ પ્રત્યેની તેની ધારણાઓ અને વિચારધારાઓમાં ઘણો બદલાવ આવ્યો છે. ગ્રામીણ સમુદાયમાં આરોગ્યનું સ્તર સુધારવા, શિક્ષણનો ફેલાવો, મહિલાઓ અને બાળકોનું કલ્યાણ, નવી ચેતના પેદા કરવા અને આત્મનિર્ભરતા હાંસલ કરવામાં સમુદાય વિકાસ આયોજનના મહત્વને અવગણી શકાય નહીં. વિવિધ વિસ્તારોમાં સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમોની સામાજિક અસરોને આ રીતે સમજી શકાય છે.

ગ્રામ્ય જીવન પર સમુદાય આયોજન (Community Organization)*ની અસરો વિવિધ પ્રકારની હોઈ શકે છે, જે સમુદાયના સદસ્યોના જીવનની ગુણવત્તા અને ગ્રામ્ય વિસ્તારોની વિકાસમાં નોંધપાત્ર સુધારો લાવશે. અહીં કેટલાક મુખ્ય ક્ષેત્રો છે જ્યાં સમુદાય આયોજનનું મહત્વપૂર્ણ પ્રભાવ જોવા મળે છે:*

1. આર્થિક વિકાસ:

- *સંસાધનો અને અવસરો: સમુદાય આયોજન દ્વારા આર્થિક સંસાધનો અને વ્યાપાર અવસરોને સુધારવા માટે યોજનાઓ તૈયાર થાય છે, જેમ કે નાના ઉદ્યોગો, કૃષિ વિકાસ, અને સામુદાયિક બજાર.*
- *ફંડિંગ અને મૌલિક સુવિધાઓ: નાણાંકીય સહાય, ગ્રાંટ, અને લોકલ ફંડિંગ ઉપલબ્ધ કરાવવાથી ગ્રામ્ય ક્ષેત્રમાં વિકાસ માટે પૂરતા સંસાધનો પ્રાપ્ત થાય છે.*

2. શિક્ષણ અને તાલીમ:

શિક્ષણનો પ્રમોટ: સમુદાય કાર્યક્રમો અને અભિયાન શિક્ષણ અને તાલીમ માટે ઉપલબ્ધતા વધારવામાં મદદ કરે છે, જે સ્થાનિક શાળાઓ, એજ્યુકેશનલ વર્કશોપ, અને વિવિધ તાલીમ કાર્યક્રમો દ્વારા થાય છે.

- *જાગૃતિ અને શૈક્ષણિક સ્તરઃ શિક્ષણની સગવડતાઓ વધારવામાંથી ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં સામાજિક અને શૈક્ષણિક સ્તરે સુધારો થાય છે.*

3. આરોગ્ય અને પોષણઃ

- *આરોગ્ય સેવાઓઃ સ્વાસ્થ્ય કેમ્પ, મેડિકલ ચેક-અપ્સ, અને દવાઓની ઉપલબ્ધતા સુધારવા માટે સમુદાય આયોજન દ્વારા આરોગ્ય સેવાઓમાં સુધારો થાય છે.*
- *પોષણ કાર્યક્રમોઃ પોષણ સુધારવા માટે વિશિષ્ટ અભિયાન, જેમ કે છોકરીઓ અને બાળકો માટે પોષણ વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો, સેવા પ્રાપ્ત કરવમાં મદદ કરે છે.*

4. સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસઃ

- *સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓઃ સ્થાનિક સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો, ઉત્સવ, અને મેળાઓને પ્રોત્સાહિત કરીને સામાજિક સ્નેહ અને સાંસ્કૃતિક સંપત્તિ જાળવવામાં મદદ થાય છે.*
- *સમાજીક સમરસતાઃ વિવિધ જાતિઓ અને વર્ગોના લોકો વચ્ચે સમાનતા અને સહયોગ વધારવામાંથી સામાજિક સંઘર્ષો અને ભેદભાવને ઓછું કરવામાં આવે છે.*

5. અવસરો અને નોકરીઃ

- *રોજગારીના અવસરોઃ સામુદાયિક યોજનાઓ થકી નોકરીની તક અને વ્યવસાયિક સ્કિલ્સમાં સુધારો કરવામાં આવે છે, જે વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ છે.*
- *પ્રશિક્ષણ અને કુશળતા વિકાસઃ નોકરીના લાયકાત અને કુશળતાઓની તાલીમ આપવામાં આવી છે, જે લોકોએ સારી નોકરી શોધવામાં મદદ કરે છે.*

6. સામાજિક સુવિધાઓઃ

- *યોજનાઓ અને સુવિધાઓઃ પાણી પુરવઠો, ઉર્જા, અને માર્ગ વ્યવસ્થાપન માટેની સુવિધાઓમાં સુધારો થાય છે.*
- *આવાસ અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરઃ નિવાસ માટેની સુવિધાઓ, માર્ગો, અને અન્ય જાહેર ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર માટેના પ્રોજેક્ટ્સ દ્વારા જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારો થાય છે.*

7. પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણઃ

- *પર્યાવરણ સંરક્ષણઃ સમુદાય કાર્યક્રમો પર્યાવરણના સંરક્ષણ અને સુધારાના ઉપાયો સહિત વૃક્ષારોપણ, કચરો સંચાલન, અને જળ સંસાધનોના સાચવણી માટે કાર્ય કરે છે.*
- *સ્થાનિક પર્યાવરણની સુરક્ષાઃ સ્થાનિક પર્યાવરણને સારું રાખવા માટે નિયમન અને નિયંત્રણ કરવામાં આવે છે.*

આ રીતે, સમુદાય આયોજન ગ્રામ્ય જીવનને મજબૂત બનાવવામાં, વિકાસ, સસ્તું જીવન, અને શાંતિ લાવવામાં મદદ કરે છે, અને ગ્રામ્ય ક્ષેત્રોમાં પાયમલ, મકાન, અને સેવાઓમાં ફેરફાર લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

4.3 લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ

આ યોજનાના પરિણામે આજે ગામડાઓમાં લોકશાહી વ્યવસ્થાનું વિકેન્દ્રીકરણ થયું છે. ગામડાઓમાં જિલ્લા પરિષદ, ગ્રામ પંચાયત અને પંચાયત સમિતિઓ દ્વારા ગ્રામીણ વિકાસમાં બહોળો ફાળો એ આ લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણની નક્કર અભિવ્યક્તિ છે. પરિણામે, વિકાસ યોજનાઓમાં ગ્રામીણ લોકોનો રસ સતત વધી રહ્યો છે અને તેઓ આત્મનિર્ભરતા તરફ આગળ વધી રહ્યા છે. આ સામુદાયિક વિકાસ યોજનાની મહત્વની અસર છે જેને પ્રચારના કોઈપણ માધ્યમથી કે તાલીમની અન્ય કોઈપણ યોજના દ્વારા આટલી સફળ બનાવી શકાતી નથી.

લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ (Democratic Decentralization) *એ એવી પ્રક્રીયા છે જે દ્વારા શાસન અને સંચાલનને કેન્દ્રિય સ્તરે (કેન્દ્ર સરકાર) થી વિસ્તૃત સ્તરે (સ્થાનિક સરકાર) વિભાજિત કરવામાં આવે છે. આનો હેતુ શાસનને વધુ પ્રાદેશિક, સર્વગ્રાહી, અને સામાન્ય લોકોના અધિકારો અને જરૂરિયાતોને માન્ય બનાવવાનો છે. વિકેન્દ્રીકરણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તે છે કે સામાન્ય લોકો અને સ્થાનિક સમુદાયોને વધારે સશક્તિ, વહીવટની સત્તા, અને પરિણામે વધારે પ્રતિસાદી સમાજ રચવો.*

❖ **વિકેન્દ્રીકરણના મુખ્ય તત્વોઃ**

1. શાસનના સ્તરોનો વિભાજનઃ

- *કેન્દ્રિય અને સ્થાનિક સ્તરઃ વિકેન્દ્રીકરણમાં, શાસન અને નીતિ નિયંત્રણના નક્કી કરવાના અધિકારો કેન્દ્ર સરકારથી સરકાર સુધી વિભાજિત થાય છે.*

2. સ્થાનિક આત્મસત્તાઃ

- *અધિકાર અને જવાબદારીઃ સ્થાનિક સરકારોને, જેમ કે નગરપાલિકા, ગ્રામ પંચાયત, અને જિલ્લા કાઉન્સિલોને, પાયાની સેવાઓ, વિકાસ યોજનાઓ, અને નીતિ અમલ માટે વિશિષ્ટ અધિકાર આપવામાં આવે છે.*

3. સામાજિક ભાગીદારીઃ

- *લોકોની ભાગીદારીઃ સ્થાનિક લોકો અને સમુદાયોને શાસન પ્રક્રિયાઓમાં સામેલ કરવા માટેનો પ્રયાસ થાય છે. આમાં લોકપ્રિય બેઠક, વિકાસ યોજનાઓ પર ચર્ચા, અને નીતિ-નિર્માણમાં સામેલ થવા માટે પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે.*

4. લોકલ સર્વિસ પ્રોડક્શનઃ

- *સેવા પ્રદાનઃ વિકાસ, શૈક્ષણિક, આરોગ્ય, અને અન્ય સ્થાનિક સેવાઓની સુવિધા પ્રદાન કરવા માટે સ્થાનિક સ્તરે કાર્યવાહિ છે.*

5. અર્થશાસ્ત્ર અને સંસાધનોની વિતરણઃ

- *સંસાધનોનું વિતરણઃ સ્થાનિક સ્તરે અવશ્યક સંસાધનો અને નાણાંકીય સ્ત્રોતોને નિકટ સમયમાં વિતરણ કરવામાં આવે છે, જે વિકાસ પ્રક્રિયાને કાર્યક્ષમ બનાવે છે.*

❖ **વિકેન્દ્રીકરણના ફાયદા:**

1. **પ્રતિસાદીતા અને જવાબદારી:**

   - *લોકપ્રિય પ્રતિસાદ: સ્થાનિક પ્રશ્નો અને જરૂરિયાતો અંગે વધુ સીધું પ્રતિસાદ આપે છે, જે વધુ સક્રિય અને જવાબદાર શાસન તરફ લઈ જાય છે.*

2. **સ્વાયત્તા અને વિકાસ:**

   - *સ્થાનિક વિકાસ: સ્થાનિક સ્તરે નિયંત્રણ અને નિર્ણય લેવાથી સ્થાનિક વિકાસ માટે વધુ અસરકારક અને સુચારુ યોજના અમલમાં લાવવામાં આવે છે.*

3. **લોકોની ભાગીદારી:**

   - *સમુદાયની સંલગ્નતા: લોકો પોતાની જરૂરિયાતો અને ઈચ્છાઓને સીધા જ ઉકેલવા માટે સંગઠિત અને સક્ષમ બને છે.*

4. **ટકાઉ વિકાસ:**

   - *સામાજિક અને આર્થિક સુધારાઓ: વિકેન્દ્રીકરણથી સ્થાનિક સ્તરે ટકાઉ વિકાસ અને સામાજિક સુધારાઓ વધુ અસરકારક રીતે હાથ ધરવા માં આવે છે.*

❖ **વિકેન્દ્રીકરણના પડકારો:**

1. **સંસાધનોની અભાવ:**
   - *નાણાંકીય અને માનવ સંસાધનો: સ્થાનિક સ્તરે પૂરતા સંસાધનો અને તાલીમની અછત હોઈ શકે છે.*

2. **નિયમન અને સંકલન:**
   - *સંસ્કૃતિ અને પ્રેક્ટિસ: સ્થાનિક સ્તરે વિવિધ પ્રથાઓ અને સંસ્કૃતિને અનુરૂપ શાસન પ્રક્રિયાઓમાં ખોટું અથવા અસમાનતા હોઈ શકે છે.*

3. **વિવિધતાઓ અને સંઘર્ષો:**
   - *સામાજિક વિવાદ: સ્થાનિક સ્તરે ભેદભાવ અને સામાજિક વિવાદો સમસ્યા ઊભા કરી શકે છે, જે સંકલન અને સહયોગને અસર કરે છે.*

લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણનું મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે કેન્દ્રિય શાસનથી વધુ લોકપ્રિય અને અસરકારક શાસન પદ્ધતિઓ તરફ ખેચવું, જે સ્થાનિક સમુદાયોના સુખ-શાંતિ, વિકાસ, અને સુવિધા માટે યોગ્ય રીતે અમલમાં આવે છે.

4.4 આર્થિક વિકાસ

આર્થિક વિકાસના ક્ષેત્રમાં, સમુદાય વિકાસ આયોજને ગ્રામીણ સમુદાયના પરંપરાગત સ્વરૂપને સંપૂર્ણપણે બદલી નાખ્યું છે. આ કાર્યક્રમ હેઠળ ખેડૂતોને માત્ર શ્રેષ્ઠ જ નહીં મળે ખેતીના વિવિધ પ્રકારના સાધનો, બિયારણ, રાસાયણિક ખાતર અને જંતુનાશક દવાઓનું વિતરણ કરવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ વરસાદ પરની ખેતીની અવલંબન ઘટાડવા માટે કુવાઓનું બાંધકામ, ટ્યુબવેલની વ્યવસ્થા અને નહેરોના નિર્માણને

પણ વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. ગ્રામજનોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા માટે, ભૂમિહીન મજૂરો માટે વધારાની રોજગારીની તકો ગોઠવવામાં આવી હતી, જમીન સુધારણા કાર્યક્રમો અમલમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા અને બજારોમાં અનાજ લઈ જવા માટે નવા રસ્તાઓ બનાવવામાં આવ્યા હતા. સહાયક વ્યવસાયો તરીકે, માછલી ઉછેર, મરઘાં ઉછેર, પશુપાલન અને કુટીર ઉદ્યોગોને વિશેષ પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું હતું જેથી ગ્રામજનો તેમના ફાજલ સમયનો ઉપયોગ કરી શકે. આ તમામ સુધારાઓને પરિણામે ગ્રામીણ લોકોના જીવનધોરણમાં પહેલા કરતા ઘણો સુધારો થયો છે.

આર્થિક વિકાસ (Economic Development) *એ એક રાષ્ટ્રીય કે સ્થાનિક અર્થતંત્રની વ્યાપક સુધારણા અને વૃદ્ધિ માટેની પ્રક્રિયા છે, જે સામાજિક, આર્થિક, અને સ્થાપત્યક સુધારાઓ દ્વારા સુવિધા, ગુણવત્તા, અને જીવનશૈલીમાં સુધારો લાવે છે. આર્થિક વિકાસ માત્ર ગેટિંગ (ઉત્પાદન અને સેવાઓ) વધારવું નથી, પરંતુ લોકોના જીવનને વધુ સારા બનાવવાના પ્રયાસને પણ આવરે છે.*

❖ **આર્થિક વિકાસના મુખ્ય તત્વોઃ**

1. **વૃદ્ધિ અને ઉત્પાદનઃ**

   - **જીડીપી વૃદ્ધિઃ** *દેશ અથવા સમુદાયની કુલ આવક અને ઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિ લાવવી, જે દેશની આર્થિક સ્થિતિને માપવા માટે મુખ્ય તત્વ છે.*
   - **ઉત્પાદકતાઃ** *ઉત્પાદન ક્ષમતા વધારવા અને નોકરીઓમાં સુધારાઓ લાવવો, જે અર્થતંત્રને મજબૂત બનાવે છે.*

2. **આરોગ્ય અને શિક્ષણઃ**

   - **સ્વાસ્થ્ય સેવામાં સુધારોઃ** *આરોગ્ય સેવાઓને સુધારવા અને પોષણનું સ્તર વધારવામાં ફોકસ.*
   - **શિક્ષણમાં સુધારોઃ** *લોકોને શિક્ષણ અને તાલીમમાં સુધારવા માટે અભ્યાસક્રમ, શિક્ષણ સુવિધાઓ અને તાલીમ કાર્યક્રમોની ઉપલબ્ધતા.*

3. **બેકાર નોકરીઓ અને રોજગારીઃ**

   - **રોજગારીનું સર્જનઃ** *નોકરીઓની ઉપલબ્ધતા વધારવી અને રોજગારી માટે નવી તકો સર્જવી.*
   - **કુશળતાવાળું શિક્ષણઃ** *નોકરીના બજારમાં મુક્ત કરવામાં માટે યોગ્ય કુશળતાઓની તાલીમ.*

4. **અર્થતંત્રમાં વૈવિધ્યકરણઃ**

   - **વૈવિધ્યકરણઃ** *અર્થતંત્રને માત્ર એક જ ક્ષેત્ર પર નિર્ભર નથી રાખવું, પરંતુ નવા ઉદ્યોગો અને પ્રવૃત્તિઓમાં તકો શોધવી.*
   - **હાઈ-ટેક અને નવીન ટેકનોલોજીઃ** *નવી ટેકનોલોજી અને નવીનતાઓમાં રોકાણ કરીને અર્થતંત્રને આધુનિક બનાવવું.*

5. **અર્થસાહ્ય અને નાણાકીય સુવિધાઓઃ**

   - **બજેટ અને સંસાધનોઃ** *સંચાલન માટે જરૂરી નાણાકીય સંસાધનો ઉપલબ્ધ કરાવવું, જેમ કે સ્ટેટ અને સેન્ટ્રલ ફંડિંગ.*

- **બેંકિંગ અને ક્રેડિટઃ** *વહીવટ અને નાણાંકીય સેવાઓ, જે વ્યવસાય અને અર્થતંત્રને સમર્થ કરે છે.*

6. **વહીવટ અને નીતિઃ**

- **સુધારા અને નિયમનઃ** *વ્યવસાય, નીતિ અને વ્યવસ્થાની સુવિધા માટે સુધારાઓ લાવવો.*
- **વિશ્વસનીયતાઃ** *આરંભિક અને લાંબા ગાળાના વિકાસ માટે મજબૂત નીતિ રચના.*

7. **સામાજિક અને ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર વિકાસઃ**

- **મૌલિક સુવિધાઓઃ** *પાણી, વીજળી, માર્ગો, અને ટેલિકોમ્યુનિકેશન સુવિધાઓને સુધારવા.*
- **પર્યટન અને રિફરલ સેવાઓઃ** *અન્ય ક્ષેત્રોમાં વિકાસ માટે વધુ તક ઉપલબ્ધ કરાવવી.*

8. **પર્યાવરણ અને સસ્થાયી વિકાસઃ**

- **પર્યાવરણ સંરક્ષણઃ** *પર્યાવરણ માટેના નુકસાન ઘટાડવા માટે તકેદારી રાખવી.*
- **સસ્થીત વિકાસઃ** *અર્થતંત્રની વૃદ્ધિ સાથે પર્યાવરણ અને સામાજિક ઉદ્દેશોની સામંજસ્યતા રાખવી.*

❖ **આર્થિક વિકાસના ફાયદાઃ**

1. **જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારોઃ**

- **આરોગ્ય અને શિક્ષણઃ** *લોકો માટે વધુ આરોગ્યસંભાળ અને શિક્ષણ સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે.*
- **સમાજિક સુવિધાઓઃ** *સુવિધાઓ જેમ કે પાણી, માર્ગો, અને સરકારી સેવાઓમાં સુધારો.*

2. **સમાજિક અને આર્થિક સામર્થ્યઃ**

- **સમાનતાઃ** *આવક વિતરણમાં સુધારો, જે ભેદભાવને ઘટાડે છે.*
- **પ્રકાશક વિદેશી રોકાણઃ** *આંતરરાષ્ટ્રીય રોકાણથી દેશને વધુ નાણાંકીય સ્તર પર બળ મળે છે.*

3. **વિશ્વસનીય અને ટકાઉ વૃદ્ધિઃ**

- **અર્થવ્યવસ્થા મજબૂત બને છેઃ** *વિકાસ દ્વારા આર્થિક સ્તર મજબૂત બને છે, જે દેશની વૈશ્વિક સ્થિતિમાં સુધારો કરે છે.*

આર્થિક વિકાસ કેવો થાય તે વિવિધ દેશમાં અને તેમના સત્તાવાર સિસ્ટમ પર આધાર રાખે છે, પરંતુ આ મુખ્ય તત્વો અને ફાયદા સમાન રીતે બહુ જ મહત્ત્વપૂર્ણ છે.

4.5 વલણમાં ફેરફાર

ભારતમાં, સેંકડો વર્ષોથી ઉદાસીનતા અને શોષણના વાતાવરણમાં વિકસી રહેલા ગ્રામીણ સમુદાયના જીવનમાં જ્યાં સુધી તેમના દષ્ટિકોણ, વિચારધારા અથવા વાસ્તવિક અર્થમાં તેમની માનસિકતામાં કોઈ ફેરફાર ન થયો હોય ત્યાં સુધી કોઈ સુધારો શક્ય ન હતો. કોમ્યુનિટી ડેવલપમેન્ટ સ્કીમના પરિણામે વિવિધ વિકાસ કાર્યક્રમોમાં ગ્રામજનોની ભાગીદારી વધી હોવાથી તેઓની હીનતાની લાગણી પણ એ જ પ્રમાણમાં ઘટી છે. આજે એક સરેરાશ ગ્રામીણ પોતાને કોઈ પણ વર્ગ કે વ્યક્તિની આધીન ગણીને કોઈપણ શોષણ સહન કરવા તૈયાર નથી. તેમની આત્મનિર્ભરતા અને સ્વાભિમાન એ હદે પહોંચી ગયું છે કે તેઓ તેમના વ્યવસાય અને જીવનને કોઈથી હલકી ગુણવત્તાવાળા નથી માનતા. આ યોજનાએ ગ્રામજનોનો

આત્મવિશ્વાસ વધાર્યો છે, તેમને તેમની ક્ષમતાનો મહત્તમ ઉપયોગ કરવાની તક પૂરી પાડી છે અને તેમનામાં એક નવી ચેતના જગાવી છે જે ભવિષ્યમાં તેમના જીવનને વધુ સમૃદ્ધ બનાવી શકે છે.

વલણમાં ફેરફાર (Attitude Change) *એ વ્યક્તિની વિચારો, મર્યાદા, અને ભાવનાઓમાં સુધારાનો પ્રયાસ છે, જે તેમની વર્તણૂક, મત, અને ક્રિયાઓમાં અલગ પધ્ધતિ લાવવાનું હેતુ છે. વલણમાં ફેરફાર ઘણીવાર સામાજિક, માનસિક, અને ભાવનાત્મક કારણોથી થાય છે, અને તે વ્યક્તિગત તેમજ સામુદાયિક સ્તરે મહત્વપૂર્ણ હોઈ શકે છે.*

❖ **વલણમાં ફેરફારના મુખ્ય તત્વો:**

1. **પ્રેરણા અને દ્રષ્ટિકોણ:**
   - **વિશેષ જીવન અનુભવ:** *નવા અનુભવ, સોફ્ટવેર, અને માહિતી સાથે સંપર્ક થવાથી વલણમાં ફેરફાર થઈ શકે છે.*
   - **જ્ઞાન અને સમજણ:** *નવા જ્ઞાન અને સમજણ મેળવવાથી પુરાણું વલણ બદલાઈ શકે છે.*
2. **સામાજિક પ્રભાવ:**
   - **પ્રેરણાર્થક સમાજ:** *મિત્રો, કુટુંબ, અને સામાજિક નેટવર્ક દ્વારા અસરો.*
   - **લાગણીઓ અને સમૂહ દબાણ:** *સમૂહ દબાણ અથવા સામાજિક માન્યતાઓનો અનુસરણ કરવામાંથી વલણમાં ફેરફાર થાય છે.*
3. **મેધા અને સંપ્રેષણ:**
   - **મિડિયા અને જાહેરાત:** *મિડિયા, જાહેરાત, અને જાહેર અભિગમોના માધ્યમથી લોકોના વલણમાં ફેરફાર લાવવો.*
   - **આકર્ષક સંદેશાઓ:** *પ્રસંગો, ઈન્ટરનેટ, અને અન્ય મીડિયા દ્વારા આપવામાં આવેલા આકર્ષક સંદેશાઓ.*
4. **સુવિધા અને અનુભવ:**
   - **પ્રયોગ અને પરીક્ષણ:** *નવા ઉકેલ અથવા પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરીને અવલોકન અને પરીક્ષણ.*
   - **પ્રશિક્ષણ અને તાલીમ:** *ચોક્કસ તાલીમ અને શિક્ષણ દ્વારા વિચારોમાં સુધારો.*

❖ **વલણમાં ફેરફાર લાવવાના અભિગમ:**

1. **શૈક્ષણિક અભિગમ:**
   - **જ્ઞાન વિક્રય:** *ચોક્કસ મુદ્દાઓ પર માહિતી અને શિક્ષણ પ્રદાન કરવું.*
   - **જ્ઞાનની વધારાની પ્રવૃત્તિઓ:** *લેખ, શિબિરો, અને વર્કશોપ દ્વારા જ્ઞાન વિક્રય.*
2. **મોટિવેશનલ અભિગમ:**
   - **પ્રેરણાનો ઉપયોગ:** *વ્યક્તિને પ્રેરણા આપવાનું, જેથી તેઓ નવા વિચારોને અપનાવે.*
   - **ઈનામ અને માન્યતા:** *સકારાત્મક પરિણામો માટે ઈનામ અને માન્યતાઓનો ઉપયોગ.*

3. સામાજિક અવલોકનઃ

- **મોડલિંગઃ** *શ્રેષ્ઠ વર્તણૂકને શીખવવું, તે ધ્યાનમાં રાખીને નવીન વલણને પ્રોત્સાહિત કરવું.*
- **લોકપ્રિયતાઃ** *સામાજિક માન્યતાઓ અને વિચારસરણીને અનુસરીને વલણ બદલવું.*

4. વ્યક્તિગત અભિગમઃ

- **તમામ દૃષ્ટિકોણનો અભ્યાસઃ** *વિવિધ દૃષ્ટિકોણ અને સંસ્કૃતિઓના અભ્યાસ દ્વારા વધુ સત્યતા અને સમજણ પ્રાપ્ત કરવું.*
- **સ્વ-વિશ્લેષણઃ** *પોતાના વિચારો, ભાવનાઓ, અને વર્તણૂક પર વિચાર કરીને તેમાં સુધારો લાવવો.*

❖ **વલણમાં ફેરફારની આવશ્યકતાઃ**

1. સામાજિક અને સંસ્કૃતિક સુધારોઃ

- **વિશ્વાસ અને દૃષ્ટિઃ** *સમાજમાં વૈવિધ્ય અને મૈત્રીપૂર્ણ દૃષ્ટિ લાવવી.*
- **નૈતિક અને સામાજિક જવાબદારીઃ** *યોગ્ય અને સકારાત્મક વર્તણૂક માટે પ્રેરણા.*

2. વ્યક્તિગત વૃદ્ધિઃ

- **આર્થિક અને વૈશ્વિક સક્ષમતાઃ** *વૈશ્વિક દૃષ્ટિથી સક્ષમતા વધારવા માટે.*
- **વ્યક્તિગત સંતોષઃ** *જીવનમાં સંતોષ અને સંતુલન લાવવું.*

3. કાર્યક્ષમતા અને સક્રિયતાઃ

- **સક્રિય ભાગીદારીઃ** *સમુદાયમાં અને વ્યાવસાયિક ક્ષેત્રમાં સક્રિય અને સકારાત્મક ભાગીદારી વધારવી.*
- **સમસ્યાઓનું ઉકેલઃ** *વિકાસ અને સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે લક્ષ્ય સુધારવું.*

વલણમાં ફેરફાર એ લાંબા ગાળાની પ્રક્રિયા હોઈ શકે છે, અને તે વ્યક્તિગત તથા સામાજિક મકાનમાં મહત્ત્વપૂર્ણ છે. યોગ્ય અભિગમ અને યોગ્ય વાતાવરણ દ્વારા, વ્યક્તિઓ અને સમુદાયોને સકારાત્મક દૃષ્ટિકોણ અપનાવવી અને જીવનમાં સુધારો લાવવો શક્ય છે.

4.6 સારાંશ

તાજેતરમાં, મૈસૂર, ઓરિસ્સા, રાજસ્થાન અને ઉત્તર પ્રદેશમાં હાથ ધરાયેલા કેટલાક ગ્રામીણ સર્વેક્ષણો દર્શાવે છે કે ગ્રામીણ સમુદાયમાં અનુસૂચિત જાતિઓની સ્થિતિમાં પણ સતત સુધારો થઈ રહ્યો છે. ધર્માંધ સ્વભાવના થોડાક સંકુચિત અને સ્વાર્થી લોકોને છોડીને, મોટાભાગના ગામવાસીઓ જાતિ ભેદભાવની પોકળતાને સમજવા લાગ્યા છે. જીવલેણ બનવાને બદલે, ગ્રામવાસીઓની શ્રમ પ્રત્યેની નિષ્ઠા વધી છે અને ગ્રામજનોની જીવન પ્રત્યેની આકાંક્ષાઓ અને વલણ પ્રગતિશીલ સ્થિતિમાં આગળ વધી રહ્યું છે.

4.7 અભ્યાસ પ્રશ્નો

1. *સમુદાય સંગઠનની પ્રક્રિયા સમજાવો.*
2. *ગ્રામીણ જીવન પર સમુદાય આયોજનની અસરનું વર્ણન કરો.*

3. *લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણનો અર્થ શું છે?*
4. *આર્થિક વિકાસની સુસંગતતા સમજાવો.*
5. *વલણમાં ફેરફાર સમજાવો.*

4.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

ગ્રામીણ નેતૃત્વ :

માતૃત્વ :
અને બાળક
કલ્યાણ :

લોકશાહી :

સમુદાય વિકાસ :

મંત્રાલય :

વિકેન્દ્રીકરણ :

સાક્ષરતા :

4.9 ગ્રંથસૂચિ

1. सिंह, मिश्रा सुरेन्द्र पी.डी., समाज कार्य इतिहास दर्शन एवं प्रणालियों, न्यू रायल पब्लिकेशंस, वर्ष 1997
2. सिद्दीकी एच.वाई, वर्किंग विद कम्युनिटी, न्यू डेल्ही, हरनाम पब्लिकेशंस, वर्ष 1984।
   खिन्दुका, एस. के. सोशलवर्क इन इण्डिया, सर्वोदय साहित्य समाज, राजस्थान, वर्ष 1962।

એકમ-5	સમુદાય સંગઠનની પ્રક્રિયા - 2

: રૂપરેખા :

5.0 એકમના હેતુઓ

5.1 પ્રસ્તાવના

5.2 આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા

5.3 સાક્ષરતામાં વધારો

5.4 સંચાર દ્વારા સભાનતા

5.5 ગ્રામીણ નેતૃત્ત્વનો વિકાસ

5.6 માતૃ અને બાળ કલ્યાણ

5.7 સારાંશ

5.8 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

5.9 ચાવીરૂપ શબ્દો

5.10 સંદર્ભગ્રંથ

5.0 હેતુઓ

પ્રસ્તુત એકમના અભ્યાસના હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

- *સ્વાસ્થ્ય અને સ્વચ્છતાની સુસંગતતા સમજી શકશે.*
- *સાક્ષરતામાં વધારો કરવાના ખ્યાલને સમજી શકશે.*
- *સંચાર દ્વારા ચેતનાને જાણી શકશે.*
- *ગ્રામીણ નેતૃત્ત્વનો વિકાસ જાણી શકશે.*
- *માતૃત્ત્વ અને બાળ કલ્યાણ વિશે જાણી શકશે.*

5.0 પ્રસ્તાવના

સામુદાયિક સંગઠનના ઉદ્દેશ્યો તે સંસ્થાઓ દ્વારા વિશેષ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે જે સમુદાય સંગઠનમાં રોકાયેલા હોય છે. પ્રવૃત્તિઓ અને પદ્ધતિ અથવા સિસ્ટમ વચ્ચેનો તફાવત આ રીતે સ્પષ્ટ કરી શકાય છે. પ્રવૃત્તિ એ ચોક્કસ પ્રોજેક્ટ અથવા સેવા છે જે સિસ્ટમના ઉપયોગના પરિણામે કરવામાં આવે છે. પ્રવૃત્તિ એવી વસ્તુ છે જે કરવામાં આવે છે. અને પદ્ધતિ અથવા સિસ્ટમ એ માર્ગ છે જેના દ્વારા કોઈપણ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે.

5.2 આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા

આજે, ગ્રામજનો તેમના સ્વાસ્થ્ય અને સ્વચ્છતા અંગે ભૂતકાળની સરખામણીએ વધુ જાગૃત છે. સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમની અસરથી હવે ગંદા તળાવોને બદલે પીવા માટે સ્વચ્છ પાણીનો ઉપયોગ થાય છે. હવે રસ્તાઓને પ્રદૂષિત કરવા કરતાં શૌચાલયનો ઉપયોગ કરવો વધુ સારું માનવામાં આવે છે. ચેપી રોગોને દેવીનો પ્રકોપ સમજવાને બદલે ગ્રામીણ લોકો ડોકટરો અને બાળકોની સંભાળમાં વધુ રસ લેવા લાગ્યા છે. અને પરિવાર નિયોજન તરફ ગ્રામજનોનો ઉત્સાહ પણ વધ્યો છે. આ યોજનાની અસર એ છે કે ગામડાઓમાં મૃત્યુદરમાં ઘટાડો થયો છે અને આયુષ્ય વધ્યું છે. સરેરાશ કુટુંબનું કદ ઘટ્યું છે, અને આરોગ્યનું સામાન્ય સ્તર પહેલા કરતા વધારે છે.સંતોષપદ દેખાય છે. આ સુધારાના પરિણામે ગ્રામજનોની કાર્યક્ષમતા પણ કલ્પના બહાર વધી છે.

આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા બંને જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા માટેની મહત્ત્વપૂર્ણ અસરો ધરાવે છે. તેમનાથી વ્યક્તિગત અને સામાજિક રીતે ફાયદા થાય છે, જે આરોગ્યપ્રદ જીવનશૈલી, સુખ-શાંતિ, અને સામાજિક વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરે છે.

આરોગ્ય (Health)

આરોગ્ય એ શારીરિક, માનસિક, અને સામાજિક સુખ-શાંતિનો સમાવેશ થાય છે. માત્ર રોગવિહિનતા જ નહિ, પરંતુ સારી સ્થિતિમાં હોવું, સકારાત્મક માનસિક અને લાગણીશીલ સ્થિતિમાં રહેવું, અને સમાજમાં સારી રીતે સંલગ્ન રહેવું આરોગ્યનો પરિભાષા છે.

આરોગ્યના મુખ્ય તત્ત્વોઃ

1. **શારીરિક આરોગ્યઃ**
   - *ખોરાક અને પોષણઃ સંતુલિત અને પોષણયુક્ત આહારની અનુસરણ.*
   - *શારીરિક પ્રવૃત્તિઃ નિયમિત વ્યાયામ અને આલસ દૂર કરવું.*
   - *આરોગ્ય ચેક-અપ્સઃ નિયમિત તબીબી તપાસ અને સ્વાસ્થ્ય ચેક-અપ્સ.*
2. **માનસિક અને ભાવનાત્મક આરોગ્યઃ**
   - *મનસ્વી સુખઃ મનની શાંતિ, તણાવ મેનેજમેન્ટ, અને ભાવનાત્મક સંતુલન.*
   - *સમાજીક સપોર્ટઃ સંબંધો, મિત્રતા, અને સામાજિક જોડાણ.*
3. **સામાજિક આરોગ્યઃ**
   - *સામાજિક સુમેળઃ સમુદાય સાથે એકત્રીતતા અને સામાજિક સેવાઓની ઉપલબ્ધતા.*
   - *સુસંગઠિત જીવનઃ સમાજમાં સફળ એકતા અને સહયોગ.*

❖ **સ્વચ્છતા (Sanitation)**

સ્વચ્છતા એ વિવિધ સ્વચ્છતા સેવાઓ, વ્યાવહારિક માપદંડો, અને એપ્રોપ્રિયેટ હાઈજેન પદ્ધતિઓનો સમાવેશ કરે છે, જે વ્યક્તિગત અને સામુહિક આરોગ્ય જાળવવામાં મહત્ત્વપૂર્ણ છે.

❖ **સ્વચ્છતાના મુખ્ય તત્ત્વો:**

1. **કચરો અને સ્વચ્છતા:**
   - *કચરો મેનેજમેન્ટ: કચરો, ખાસ કરીને મેડિકલ કચરો, રિસાયકલિંગ અને સિમાચલન.*
   - *પ્રક્રિયા અને સેમિનેશન: ટોયલેટ અને કચરો માટે યોગ્ય પ્રક્રિયા.*

2. **જળ સ્વચ્છતા:**
   - *શુદ્ધ પાણી: પીવાનું પાણી શુદ્ધ રાખવું અને પાણીની અસરકારક સારવાર.*
   - *પાણીના સૂત્રો: નદીઓ, આળસ, અને વિવિધ પાણી સ્ત્રોતોને સુરક્ષિત અને સ્વચ્છ રાખવું.*

3. **વ્યક્તિગત સ્વચ્છતા:**
   - *હાથ ધોવું: નિયમિત રીતે હાથ ધોવું અને સ્વચ્છતા માટે કાયમી પ્રથાઓ.*
   - *વ્યક્તિગત સ્વચ્છતા: બાથ, કપડાં, અને શ્વાસયંત્રોની શુદ્ધતા.*

4. **પરિસર સ્વચ્છતા:**
   - *પરિસર ની સફાઈ: માર્ગો, પાટીયાઓ, અને જાહેર સ્થળોની નિયમિત સફાઈ.*
   - *હાલત અને સ્વચ્છતા: સ્વચ્છતા માટે યોગ્ય આયોજન અને સંચાલન.*

આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાના ફાયદા:

1. **વ્યક્તિગત આરોગ્ય સુધારણા:**
   - *રોગ નિવારણ: વિવિધ રોગો અને બીમારીઓથી બચાવ.*
   - *જીવનશૈલી: વધુ સક્રિય અને સારા જીવનશૈલીમાં સુધાર.*

2. **સામુદાયિક લાભ:**
   - *સામાજિક સુખ: સમુદાયના લોકો માટે આરોગ્યપ્રદ અને સ્વચ્છ જીવન.*
   - *સામાજિક સર્કમ્સ: સ્વચ્છતા સુવિધાઓ અને સેવાનો વિસ્તાર.*

3. **આર્થિક લાભ:**
   - *આર્થિક ખર્ચમાં ઘટાડો: રોગપ્રતિકારક ખર્ચ અને આરોગ્ય સારવાર ખર્ચમાં ઘટાડો.*
   - *ઉત્પાદકતા: વધુ સ્વસ્થ જીવનથી કામકાજમાં અને રોજગારક્ષમતા વધારવી*

4. **પર્યાવરણ પર અસર:**
   - *પર્યાવરણની સુરક્ષા: પર્યાવરણ માટે નુકસાનકારક ઘટકોને ઘટાડવું.*
   - *ટકાઉ વિકાસ: સ્વચ્છતા અને આરોગ્યના પ્રમાણો માટે ટકાઉ વિકાસ.*

આ રીતે, આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા બંને વ્યક્તિગત અને સામાજિક રીતે મહત્ત્વપૂર્ણ છે, અને તે ઉત્તમ જીવનશૈલી, અને સક્રિય વિકાસ માટે મજબૂત આધાર પ્રદાન કરે છે.

5.3 સાક્ષરતામાં વધારો :

સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમોની મહત્ત્વની અસર ભારતની ગ્રામીણ વસ્તીમાં સાક્ષરતામાં ઝડપી વધારો છે. આજે સામુદાયિક વિકાસ બ્લોકની મદદથી દરેક ગામમાં શિક્ષણનો ફેલાવો થઈ રહ્યો છે. પુખ્ત

પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને સાક્ષર બનાવવા માટે વિશેષ કેન્દ્રોની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. ગ્રામજનો પુસ્તકાલયો અને વાંચન ખંડ દ્વારા બાહ્યની દુનિયા સાથે જોડાયેલા છે. અને સાક્ષરતા અભિયાનની સફળતાનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે સમયાંતરે મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે. આ પ્રયાસોના પરિણામે, છેલ્લા 20 વર્ષમાં ગ્રામીણ સાક્ષરતામાં 72 ટકાનો વધારો થયો છે.

સામુદાયિક સાક્ષરતા વધારવા માટે ઘણા માર્ગો હોઈ શકે છે.

1. **શિક્ષણ અને તાલીમઃ** *સામુદાયિક શિક્ષણ કાર્યક્રમો અને વર્કશોપ્સ યોજવી, જે લોકોને સમાજના મુદ્દાઓ વિશે માહિતગાર બનાવે.*
2. **માર્ગદર્શન અને સલાહ :** *અનુભવી અને જાણકાર લોકો દ્વારા માર્ગદર્શન અને સલાહ આપવી, જે સામુદાયિક સમસ્યાઓ અને ઉકેલ પર પ્રકાશ પાડે.*
3. **સેવા પ્રવૃત્તિઓઃ** *સામુદાયિક સેવા પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે સ્વચ્છતા અભિયાન, આરોગ્ય જાંચ કેમ્પ, અને શિક્ષણ સેમિનારો દ્વારા લોકોની સજાગતા વધારવી.*
4. **પ્રચાર અને સંચારઃ** *મીડિયા, સામાજિક મીડિયા, અને સામુદાયિક મીટિંગ્સ દ્વારા માહિતીને પહોંચાડવી અને ચર્ચાઓને પ્રોત્સાહિત કરવી.*
5. **સામુદાયિક સહયોગઃ** *સમાજના બધા સભ્યોને એકત્રિત કરી અને ટીમવર્ક દ્વારા સામુદાયિક વિકાસ માટે કામ કરવું.*
6. **આવનારી સમસ્યાઓ પર ધ્યાન આપવુંઃ** *સામુદાયિક વિકાસ માટે મૌલિક સમસ્યાઓને ઓળખવું અને એના ઉકેલો શોધવા માટે કામ કરવું.*

આવી રીતે, સામુદાયિક સાક્ષરતા વધારવા માટે વિવિધ અભિગમોને લાગુ કરી શકાય છે, જે લોકોની જાણકારી અને સંવેદનશીલતા વધારશે.

5.4 સંચાર દ્વારા સભાનતા

આજે, ગામડાઓમાં સંદેશાવ્યવહારની સુવિધાઓ વધુ અદ્યતન સ્થિતિમાં છે. સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમ હેઠળ, નવા રસ્તાઓનું નિર્માણ, જૂના રસ્તાઓનું સમારકામ, મનોરંજન માટે રેડિયોની વ્યવસ્થા, હાટ, રમતો અને મેળાઓ વગેરેથી ગ્રામજનોને અન્ય જૂથો સાથે સંપર્કમાં આવવાની તક મળી. નવા બજારોની જાણકારી અને સરકારી યોજનાઓથી પરિચિત હોવાને કારણે, તેમને તેમના મજૂરીના સારા ભાવ મેળવવાની તક મળી અને તેમની સમસ્યાઓ પ્રત્યે તેમનો અભિગમ ધીમે ધીમે બદલાવા લાગ્યો. સંદેશાવ્યવહારની સુવિધાઓના પ્રભાવને કારણે, ગ્રામીણ જીવનમાં સામાજિક સમસ્યાઓ, રૂઢિપ્રયોગો, અંધશ્રદ્ધાઓ અને સ્વાર્થી જૂથો તરફના શોષણની અસર દિવસેને દિવસે ઘટી રહી છે.

સંચાર (Communication) *દ્વારા સભાનતા વધારવી એ વિવિધ સ્તરો પર કાર્ય કરવા જેવી પ્રક્રિયા છે. સંચાર દ્વારા સભાનતા વધારવા માટે, તમે નીચેના પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરી શકો છોઃ*

1. **સામાજિક મીડિયા કેમ્પેઈન્સઃ** *ફેસબુક, ટ્વિટર, ઈન્સ્ટાગ્રામ અને અન્ય પ્લેટફોર્મ્સ પર ઝલકાવનાર અને આકર્ષક કન્ટેન્ટ (જેમ કે ઈમેજિસ, વિડિઓઝ, અને ઈન્ફોગ્રાફિક્સ) દ્વારા સભાનતા ફેલાવવી.*

2. **જાહેરાત અને પ્રમોશનઃ** *ન્યૂઝપેપર્સ, મેગેઝીન્સ, રેડિયો અને ટીવી પર જાહેર જાહેરાતો, જે લોકો સુધી મહત્ત્વપૂર્ણ માહિતી પહોંચાડે છે.*
3. **પ્રશિક્ષણ સેમિનાર અને વર્કશોપઃ** *કોઈ વિશિષ્ટ વિષય પર માહિતી આપતી સેમિનાર અને વર્કશોપ્સનું આયોજન કરવું, જે લોકોના માધ્યમથી જાણકારી પ્રસારિત કરે.*
4. **સ્થાનિક સમુદાય ઈવેન્ટ્સઃ** *સ્થાનિક મિટિંગ્સ, ફેસ્ટિવલ્સ, અને સમારોહોમાં સભાનતા માટે સત્રો અને માહિતી આપવી.*
5. **પ્રતિબંધિત સામગ્રીઃ** *આકર્ષક અને મોહક સામગ્રી જેમ કે બરકરાર વિડીયો, બ્લોગ પોસ્ટ્સ, અને પોડકાસ્ટ્સ તૈયાર કરીને માહિતીને સારી રીતે રજૂ કરવું.*
6. **એમ્બેસેડર પ્રોગ્રામ્સઃ** *લોકપ્રિય અને સન્માનિત વ્યક્તિઓને કાર્યકર તરીકે નિયુક્ત કરીને, જે આ વિષયને સમર્થન આપે અને તેની મહત્ત્વતાને વધુ અસરકારક રીતે પ્રસારિત કરે.*
7. **આરોગ્ય અને સાવધાની સૂચનાઓઃ** *લોકો માટે ચોક્કસ આરોગ્ય અથવા સુરક્ષા માર્ગદર્શિકા અને સૂચનાઓ, જેમ કે આરોગ્ય પરીક્ષણ કેમ્પ્સ અથવા સલાહકારી બોર્ડ દ્વારા માહિતી આપવી.*
8. **પોસ્ટર અને બેનરઃ** *જાહેર સ્થળો પર પોસ્ટર, બેનર અને માહિતી કેબિનેટ્સ દ્વારા માહિતી પહોંચાડવી.*
9. **ફિડબેક અને સજાગતા અવલોકનઃ** *સોશિયલ મીડિયા, સર્વેક્ષણો, અને પોસ્ટ-ઈવેન્ટ ઈન્ટરવ્યૂઝ દ્વારા પ્રતિક્રિયા મેળવો અને એના આધારે સુધારા કરો.*

આ તમામ પદ્ધતિઓ સંચાર દ્વારા સભાનતા વધારવા માટે સક્ષમ છે, જે લોકોએ વધુ માહિતી મેળવવા અને તેમને વધુ સજાગ બનાવવામાં મદદ કરશે.

5.5 ગ્રામીણ નેતૃત્ત્વનો વિકાસ

ગ્રામીણ સમુદાયમાં નેતૃત્ત્વનું નવું સ્વરૂપ આપવામાં સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમનું મહત્ત્વ ઓછું નથી. હકીકતમાં, નેતૃત્ત્વનો સીધો સંબંધ સામૂહિક પ્રવૃત્તિઓમાં વ્યક્તિની વધુ ભાગીદારી સાથે છે. સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમ હેઠળ, વધુ કુશળ અને ઉત્સાહી લોકોને ગામ અને બ્લોક સ્તરે તેમના જૂથનું નેતૃત્ત્વ કરવાની તક મળી, નવી યોજનાઓના અમલીકરણમાં નેતૃત્ત્વની તકો વધી અને ગ્રામજનોના જીવનધોરણમાં પણ સુધારો થયો. નેતૃત્ત્વની સ્થિતિ અને તેનું મહત્ત્વ અનુભવ્યું. આજે, ગ્રામજનો દ્વારા તેમના વાજબી અધિકારોની માંગણી, શોષણ સામે સંગઠિત પ્રદર્શનો યોજવા અને જૂથ કલ્યાણમાં રસ વધારવા જેવી સુવિધાઓ ગ્રામીણ નેતૃત્ત્વના વિકાસશીલ સ્વરૂપને દર્શાવે છે.

ગ્રામીણ નેતૃત્ત્વનો વિકાસ એ એક મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય છે, જે ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં સંયુક્ત સમૃદ્ધિ અને ટકાઉ વિકાસ માટે અગત્યનું છે. ગ્રામીણ નેતૃત્ત્વને વિકસિત કરવા માટે નીચેની કેટલીક પદ્ધતિઓ અને સૂચનો આપેલા છે:

1. શિક્ષણ અને તાલીમ

- **પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમોઃ** *નેતાઓને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તાલીમ આપવી, જેમ કે પ્રોજેક્ટ મેનેજમેન્ટ, સંચાલન, આરોગ્ય, અને વિકાસ પ્રોજેક્ટ્સ.*

- **શિક્ષણના અવસરઃ** *ગ્રામીણ લોકો માટે ઉચ્ચ શિક્ષણના અવસર ઉપલબ્ધ કરાવવો.*

2. **સમુદાયની ભાગીદારી**
   - **ગ્રામીણ મીટિંગ્સઃ** *નિયમિત મીટિંગ્સ અને ચર્ચા સત્રો દ્વારા સામૂહિક નિર્ણય પ્રક્રીયાઓને પ્રોત્સાહન આપવું.*
   - **સહયોગ અને સહાયઃ** *સ્થાનિક લોકો અને સંસ્થાઓ વચ્ચે સહયોગ વધારવો.*
3. **પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન**
   - **પ્રેરણાદાયી કથાઓઃ** *સફળ સ્થાનિક નેતાઓની કથાઓ અને તેમની પ્રેરણાદાયી સફળતાઓને હાઈલાઈટ કરવો.*
   - **પ્રોત્સાહક પુરસ્કારઃ** *શ્રેષ્ઠ કાર્ય માટે પુરસ્કાર અને માન્યતાઓનું સન્માન કરવું.*
4. **સંસાધનો અને સાહાયતા**
   - **આર્થિક સહાયઃ** *નવા પ્રોજેક્ટ્સ માટે નાણાંકીય સહાય અથવા લોન ઉપલબ્ધ કરાવવી.*
   - **સમાજસેવા ઈન્સ્ટિટ્યુશન્સઃ** *સરકારી અને ખાનગી સંસ્થાઓ સાથે ભાગીદારી વધારવી.*
5. **કુશળતા વિકાસ**
   - **સાંસ્કૃતિક અને પ્રાચીન જ્ઞાનઃ** *પરંપરાગત નેતૃત્ત્વ અને કૌશલ્યને ટેકો આપવો.*
   - **ટેકનોલોજીનો ઉપયોગઃ** *ગ્રામીણ નેતાઓને આધુનિક ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરાવવો.*
6. **વિશ્વસનીયતા અને જવાબદારી**
   - **ટ્રાન્સપેરન્સીઃ** *નિર્ણયો અને કામગીરીમાં પારદર્શિતા અને જવાબદારીની ખાતરી.*
   - **અપડેટ્સ અને રિપોર્ટિંગઃ** *ગ્રામીણ પ્રોજેક્ટ્સ માટે નિયમિત અપડેટ્સ અને પ્રગતિ રિપોર્ટ ઉપલબ્ધ કરાવવો.*
7. **સમાજસેવી કાર્યક્રમો**
   - **સ્વચ્છતા અભિયાનઃ** *સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય સંબંધિત કાર્યક્રમોનું આયોજન.*
   - **મહિલા અને યુવા નેતૃત્ત્વઃ** *મહિલાઓ અને યુવાનોને નેતૃત્ત્વમાં પ્રોત્સાહિત કરવું.*
8. **મુખ્ય મુદ્દાઓની ઓળખ**
   - **અસુવિધાઓની ઓળખઃ** *સ્થાનિક સમસ્યાઓ, પડકારો, અને જરૂરિયાતો ઓળખવા માટે સર્વે અને અભ્યાસ.*
   - **સુધારા માટે યોજનાઃ** *ઓળખાયેલા મુદ્દાઓ માટે માર્ગદર્શિકા અને સુધારા માટે યોજના બનાવવી.*

ગ્રામીણ નેતૃત્ત્વનો વિકાસ માટે દરેક તબકકાની સામાજિક, આર્થિક, અને સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં રાખવું મહત્ત્વપૂર્ણ છે. આ રીતે, સાથે મળીને, સ્થાયી અને સફળ નેતૃત્ત્વ વિકસિત કરી શકાય છે.

5.6 માતા અને બાળ કલ્યાણ

સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમના પરિણામે, ગ્રામીણ સમુદાયમાં મહિલાઓ, માતાઓ અને બાળકોના જીવનમાં નોંધપાત્ર સુધારો થયો છે. ગ્રામીણ સેવકો ઘરે-ઘરે જઈને ગ્રામીણ મહિલાઓને સ્વચ્છતા, પોષણ, આરોગ્ય, બાળકોની સંભાળ અને પૌષ્ટિક ખોરાક વિશે માહિતી પૂરી પાડે છે. જેના કારણે ગ્રામીણ મહિલાઓના વલણમાં ઘણો બદલાવ આવ્યો છે. ગામમાં જ આયોજિત વિશેષ કાર્યક્રમો દ્વારા, મહિલાઓએ તેમના રોજિંદા જીવન, જીવનશૈલી અને અન્ય જૂથો સાથેના સંબંધોનું પુનર્મૂલ્યાંકન કરવાનું શરૂ કર્યું છે.

ગામડાઓમાં મહિલા મંડળોની સ્થાપનાથી મહિલાઓમાં નેતૃત્ત્વ કૌશલ્ય પણ પેદા થયું છે. સામુદાયિક વિકાસ સંબંધિત કલ્યાણકારી કાર્યક્રમોની અસરને કારણે ગ્રામીણ મહિલાઓનું શોષણ ઘટી રહ્યું છે. મહિલાઓ તેમના અધિકારો પ્રત્યે જાગૃત બની રહી છે, તેમના સ્વાસ્થ્યનું સ્તર સુધર્યું છે અને તેઓ હવે બાળકોની સંભાળ રાખવામાં પહેલા કરતા વધુ સક્ષમ છે.

માતા અને બાળ કલ્યાણનું સુનિશ્ચિત કરવાનો અર્થ છે માતા અને બાળક બંને માટે સારી સુવિધાઓ અને માનવાધિકારોનું પ્રદાન કરવું. આ ક્ષેત્રમાં આગળ વધવા માટે અનેક પ્રકારના પ્રયાસો અને કાર્યક્તાઓ છે, જે નીચે મુજબ છે:

1. આરોગ્ય સેવાઓ

- **પ્રેગ્નેન્સી કેર:** *ગર્ભાવસ્થામાં માતા માટે આરોગ્ય અને પોષણની સલાહ, નિયમિત ચેકઅપ્સ, અને લેબોર અને ડિલિવરી માટે સારી જાગૃતિ.*
- **બાળ સ્વાસ્થ્ય:** *બાળક માટે રસીકરણ, નેચર પોષણ, અને આરોગ્ય જાંચ કેમ્પ્સનું આયોજન.*

2. પોષણ

- **આહાર વિષયક શિક્ષણ:** *માતાઓને અને તેમના બાળકોને પોષણયુક્ત આહાર વિશે શિક્ષણ આપવું.*
- **બાળ પોષણ યોજનાઓ:** *ખોરાક અને પોષણ પૂરાં પાડતી યોજના અને પ્રોગ્રામ્સ, જેમ કે મિડ-ડે મિલ અને પોષણતા અભિયાન.*

3. શિક્ષણ

- **માતા માટે તાલીમ:** *માતાઓને જાતીય આરોગ્ય, બાળકની વિકાસશીલ જરૂરિયાતો, અને શિક્ષણ વિશે માર્ગદર્શન.*
- **બાળ શિક્ષણ:** *મુલ્યવાન શિક્ષણ અને તુલનાત્મક શિક્ષણમાં પ્રવેશ માટે શિક્ષણ કેન્દ્રોનું આયોજન.*

4. માનોસિક સ્વાસ્થ્ય

- **માતા માટે માનસિક આરોગ્ય:** *માતાઓ માટે માનસિક આરોગ્ય સેવા અને કાઉન્સેલિંગ, જેમ કે સ્ટ્રેસ મેનેજમેન્ટ અને ડિપ્રેશન માટે સહાય.*
- **બાળ માનસિક આરોગ્ય:** *બાળકોમાં માનસિક આરોગ્યની જાળવણી માટે માર્ગદર્શન અને સહાય.*

5. સોશિયલ સપોર્ટ

- **કાયદેસર સહાય:** *માતા અને બાળક માટે કાયદેસર સહાય, જેમ કે બાળકોના અધિકારો અને માતાના અધિકારોનું રક્ષણ.*
- **સમુદાય સહયોગ:** *સહાયક સેવાઓ, જેમ કે માતા-બાળ કેન્દ્રો અને સમાજ આધાર સમૂહો.*

6. આર્થિક સહાય

- **માતા માટે નાણાકીય સહાયઃ** *માતાને અને તેમના બાળકોને નાણાકીય સહાય, જેમ કે વિભિન્ન સબસિડીઓ અને લાભો.*
- **કૌશલ્ય વિકાસઃ** *માતાઓ માટે નોકરી માટે કૌશલ્ય વિકસિત કરવું.*

7. સુરક્ષા અને સુરક્ષા

- **બાળ સુરક્ષાઃ** *બાળકો માટે સુરક્ષિત અને મજબૂત વાતાવરણ માટે યોગ્ય નિયમન અને સુરક્ષા સક્રિયતા.*
- **માતા માટે સુરક્ષાઃ** *માતાઓને ઘરેલુ હિંસા અને અન્ય શોષણોથી સુરક્ષિત રહેવા માટે મદદ.*

8. વિશિષ્ટ યોજનાઓ

- **વિશિષ્ટ જરૂરિયાતોઃ** *જરૂરિયાત મુજબ વિશિષ્ટ યોજનાઓ અને સેવાઓ, જેમ કે હસ્તકલાકાર અને શ્રમ વિકાસ કાર્યક્રમો.*

9. લોકલ સેક્ટર અને સ્વયંસેવકો

- **સ્વયંસેવક અભિયાનઃ** *માતા અને બાળકના કલ્યાણ માટે સ્વયંસેવકો અને સામુદાયિક સંગઠનો દ્વારા કામગીરી.*

આ તમામ ઉપાયો સાથે કામ કરીને, માતા અને બાળ કલ્યાણની સ્થિતિ સુધારવા માટે વિશાળ યોગદાન આપવામાં આવી શકે છે. આ રીતે, તેમના જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા અને સ્વાસ્થ્ય, સુખ અને સુવિધા વધારવામાં મદદ મળી શકે છે.

5.7 સ્વાધ્યાના પ્રશ્નો :

(1) *આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાની સુસંગતતાનું વર્ણન કરો.*
(2) *સાક્ષરતામાં વૃદ્ધિનો ખ્યાલ શું છે?*
(3) *સંચાર દ્વારા ચેતનાનું મહત્ત્વ સમજાવો.*
(4) *ગ્રામીણ નેતૃત્ત્વના વિકાસ પર ટિપ્પણી કરો.*
(5) *સમુદાય વિકાસના સંદર્ભમાં માતૃત્ત્વ અને બાળ કલ્યાણની સુસંગતતા સમજાવો.*

5.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

માતા અને બાળક :

સમુદાય :

વિકાસ :

આર્થિક વિકાસ :

અક્ષરજ્ઞાન :

5.9 સંદર્ભ ગ્રંથ :

1. सिंह, मिश्रा सुरेन्द्र पी.डी., समाज कार्य इतिहास दर्शन एवं प्रणालियों, न्यू रायल पब्लिकेशंस, वर्ष 1997
2. .सिद्दीकी एच.वाई, वर्किंग विद कम्युनिटी, न्यू डेल्ही, हरनाम पब्लिकेशंस, वर्ष 1984।

   खिन्दुका, एस. के. सोशलवर्क इन इण्डिया, सर्वोदय साहित्य समाज, राजस्थान, वर्ष 1962।

એકમ-6	સમુદાય અને સમુદાય સંગઠન

: રૂપરેખા :

6.1 એકમના હેતુઓ

6.2 પ્રસ્તાવના

6.3 સમુદાય સંગઠનમાં નિપુણતાનો અર્થ

6.4 સામુદાયિક સંગઠનમાં કાર્યકરની ભૂમિકા

6.5 સારાંશ

6.6 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

6.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

6.8 સંદર્ભસૂચિ

6.1 હેતુઓ

પ્રસ્તુત એકમના અભ્યાસના હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

- *સામુદાયિક સંગઠનમાં નિપુણતાનો અર્થ સમજી શકશો..*
- *ઈન્ટરવ્યૂ અને કાઉન્સેલિંગમાં નિપુણતા જાણી શકાશે.*
- *દસ્તાવેજીકરણ અને રિપોર્ટિંગમાં નિપુણતા જાણી શકાશે.*
- *સંશોધન પદ્ધતિઓમાં નિપુર્ણતા જાણી શકાશે.*
- *કાર્યક્રમનું આયોજન અને કલ્યાણ સંસાધનોની સમાન ફાળવણીની પ્રક્રિયાને જાણી શકાશે.*
- *સમિતિના સંગઠન અને વહીવટી પ્રક્રિયાઓમાં નિપુણતાનું વર્ણન કરવા માટે સક્ષમ હશે.*
- *સામાજિક નીતિ નક્કી કરવામાં કાયદાકીય સ્તરનું જ્ઞાન મેળવી શકાશે.*
- *સામુદાયિક સંગઠનમાં કાર્યકરની ભૂમિકા જાણી શકાશે.*
- *માર્ગદર્શક તરીકે કાર્યકરની ભૂમિકાનું વર્ણન કરી શકાશે.*
- *સક્ષમ તરીકે કાર્યકરની ભૂમિકાનું વર્ણન સમજી શકાશે.*

6.2 પ્રસ્તાવના

સામુદાયિક સંગઠન એ સામાજિક કાર્યની વ્યવસ્થા છે. સિસ્ટમનો અર્થ માત્ર જ્ઞાન અને સિદ્ધાંતોનો સરવાળો નથી. પ્રણાલીનો અર્થ છે જ્ઞાન અને સિદ્ધાંતોને એવી રીતે પ્રવૃતિમાં લાગુ કરો કે તે પરિવર્તન લાવે. આ કૌશલ્ય કહેવાય. વર્જિનિયા રોબિન્સન તેને ચોક્કસ પદાર્થમાં પરિવર્તનની પ્રક્રિયા કહે છે. એક પ્રકારને ખસેડવાની અને તેને નિયંત્રણમાં રાખવાની ક્ષમતા કહેવામાં આવે છે જેથી પદાર્થમાં જે ફેરફાર થાય છે તે તે પદાર્થની ક્ષમતા અને ગુણવત્તાના ઉપયોગથી પ્રભાવિત થાય છે.

6.3 સમુદાય સંગઠનમાં નિપુણતાનો અર્થ

જોન્સનના મતે દરેક પ્રોફેશનની પોતાની આવડત હોય છે. કૌશલ્ય પ્રમાણિત કરી શકાતું નથી. નિપુણતામાં કાર્યકરની ક્ષમતા અને વિષયનો સમાવેશ થાય છે શું થાય છે તે મુજબ, ક્ષમતા નીચેની રીતે પ્રગટ થાય છે:

(1) આત્મીયતા સ્થાપિત થાય છે:
(2) વ્યક્તિઓ તેમની લાગણીઓને મુક્ત કરવામાં અને પ્રતિકારને દૂર કરવામાં સક્ષમ છે દૂર કરવા માટે મદદ આપવામાં આવે છે:
(3) પદ્ધતિ કે જેના દ્વારા વ્યક્તિઓને વ્યક્તિગત અને સામાજિક જાગૃતિ વિકસાવવા અને ઇચ્છિત સામાજિક ઉદ્દેશ્યો પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રેરિત કરવામાં આવે છે,
(4) વ્યક્તિઓને તેમના વિચારો સ્પષ્ટ કરવામાં અને તેમના હેતુઓને સમજાવવામાં મદદ કરવામાં આવે છે,
(5) વ્યક્તિઓને તેમના ઉપયોગ માટે સામાજિક કલ્યાણની જરૂરિયાતો, સંસાધનો અને કાર્યક્રમોનું જ્ઞાન જે રીતે આપવામાં આવે છે,
(6) પ્રયાસના આધાર તરીકે વિચારોની એકતા અને એકીકરણ જે રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, અને પદ્ધતિ કે જેના દ્વારા ઉદ્દેશો તરફ ગતિ જાળવી રાખવામાં આવે છે.

સામુદાયિક સંગઠનમાં કૌશલ્યો અને કાર્યપદ્ધતિનો ઉલ્લેખ કરતાં રાવે જણાવ્યું હતું કે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કાર્યક્ષમતાથી કામ કરવા માટે, સામુદાયિક કાર્યકર્તાએ સામાજિક કાર્યની મૂળભૂત પ્રણાલીઓમાં તેની તાલીમ પર વધુ આધાર રાખવો પડે છે જેમાં તેનું વલણ, જ્ઞાન અને સમજણ અને અભ્યાસ થાય છે. સામુદાયિક સંગઠનમાં કાર્યકરનો જ્ઞાન આધાર સામાજિક પરિવર્તન, સામાજિક સ્તરીકરણ, નેતૃત્ત્વ, જૂથ ગતિશીલતા વગેરે જેવી સામુદાયિક પ્રક્રિયાઓ પર આધારિત છે. સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ (સકારાત્મક અને નકારાત્મક) અને સામાજિક નિયંત્રણના માધ્યમોનું જ્ઞાન છે.

જોન્સનને ટાંકીને, રાવે જણાવ્યું છે કે સામુદાયિક સંસ્થાના કાર્યકર માટે અનેક પ્રકારની કુશળતા હોવી આવશ્યક છે જેમ કે

(1) વ્યક્તિઓ, જૂથો અને સમુદાય વચ્ચે આંતરિક સંબંધો બાંધવા અને જાળવવાની ક્ષમતા
(2) ઉપરોક્ત સમયને ધ્યાનમાં લઈને વ્યાવસાયિક ચુકાદાનો ઉપયોગ કરવામાં મૂળભૂત કૌશલ્ય,
(3) સમુદાયમાં રસ ઘટવા અથવા સમાપ્ત થવા પ્રત્યે સંવેદનશીલતા
(4) સમુદાયના કલ્યાણને લગતી યોજના ક્યારે શરૂ કરવી અને પ્રયત્નોને ક્યારે અટકાવવા, તેની શાણપણ અને
(5) સામાન્ય હેતુઓ માટે સામૂહિક વિચારસરણી વિકસાવવા અને તેનો ઉપયોગ કરવાની કુશળતા, જે રાવે ધ્યાનમાં લીધી છે:

6.3.1 ઈન્ટરવ્યુ અને કાઉન્સેલિંગમાં નિપુણતા

એક સામાજિક કાર્યકર પાસે ઈન્ટરવ્યૂ અને કાઉન્સેલિંગ સંબંધિત તમામ માહિતી હોવી જોઈએ જેથી ઈન્ટરવ્યૂ દરમિયાન તે તમામ પાસાઓનો સમાવેશ કરી શકે જે તે કાર્ય માટે જરૂરી છે અને જે ઉદ્દેશ્ય હાંસલ કરવામાં સરળતા પ્રદાન કરે છે. સામુદાયિક કાર્યકર્તાએ ખૂબ જ કુશળતાપૂર્વક ઈન્ટરવ્યૂ લેવાની કુશળતા અને તકનીકોનું પાલન કરવું જોઈએ. સમુદાયની જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓની સંપૂર્ણ જાણકારી હોવી જોઈએ. પરામર્શ દરમિયાન, કાર્ય નિષ્પક્ષપણે થવું જોઈએ. એક કુશળ કાઉન્સેલર હંમેશા કાઉન્સેલિંગ કૌશલ્યોનો ઉપયોગ કરીને કામ કરે છે.

6.3.2 રેકોર્ડિંગ અને રિપોર્ટિંગમાં નિપુણતા

દરેક કાર્યની કાર્યક્ષમતા તે કેટલી અસરકારક અને અસરકારક રીતે રેકોર્ડ કરવામાં આવે છે તેના પર આધાર રાખે છે. રેકોર્ડિંગની અસરકારકતા દ્વારા જ કાર્ય પૂર્ણ કરી શકાય છે અને તેનું મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. એક કુશળ રેકોર્ડર રેકોર્ડ કરવા માટે આ દરમિયાન, સામાજિક કાર્ય કૌશલ્યનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન જરૂરી છે જેના દ્વારા રેકોર્ડિંગ અસરકારક રીતે કરી શકાય છે. રેકોર્ડિંગ અને રિપોર્ટીંગના કૌશલ્ય સાથે, એક સામાજિક કાર્યકર તેની કુશળતાનો ઉપયોગ કરીને તેનું કાર્ય કરે છે.

6.3.3 સંશોધન પદ્ધતિઓમાં નિપુણતા

માહિતી એકત્ર કરતી વખતે, સામાજિક કાર્યકર સંશોધન તકનીકોનો ઉપયોગ કરે છે જેથી કરીને તે તેના કાર્ય ક્ષેત્રને લગતી વાસ્તવિક માહિતી એકત્રિત કરી શકે. પ્રાથમિક અને ગૌણ માહિતી એકત્રિત કરવામાં, સંશોધક ક્ષેત્ર સંબંધિત માહિતી એકત્રિત કરવા માટે પ્રાથમિક અને ગૌણ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરે છે. જે પાછળથી સમસ્યાના નિરાકરણમાં અસરકારક ભૂમિકા ભજવે છે. તેથી, માહિતી એકત્રિત કરતી વખતે, સામાજિક કાર્યકર્તાએ વાસ્તવિક સંશોધનમાં મદદરૂપ સાબિત થતી હકીકતો એકત્રિત કરવા માટે સંશોધન તકનીકોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

6.3.4 નીતિ નિર્માણ

એક સામાજિક કાર્યકર્તાએ નીતિ નક્કી કરતી વખતે ઉદ્દેશ્ય સાથે કાર્ય કરવું જોઈએ કારણ કે નીતિ નક્કી કરતી વખતે, સામાજિક કાર્યકર સમસ્યાના તમામ પાસાઓને જાણ્યા પછી જ નીતિ નક્કી કરે છે જે તેને સમસ્યા હલ કરવામાં મદદ કરે છે.

6.3.5 કાર્યક્રમ આયોજન, કલ્યાણ સંસાધનોની સમાન ફાળવણી

કાર્યક્રમના આયોજનમાં, સામાજિક કાર્યકરની એ સર્વોચ્ચ જવાબદારી છે કે તે કાર્યક્રમના આયોજન સમયે કોઈપણ ભેદભાવ વિના કલ્યાણના સાધનોની સમાન રીતે ફાળવણી કરે જેથી લાભનો હિસ્સો બધામાં સમાનરૂપે વહેંચી શકાય. સમુદાયની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને કાર્યક્રમનું આયોજન કરવું જોઈએ.

6.3.6 સમિતિના સંગઠન અને વહીવટી પ્રક્રિયાઓમાં નિપુણતા

સામાજીક કાર્યકર માટે સામુદાયિક સંસ્થાની અસરકારકતા જાળવવા અને કલ્યાણકારી સંસાધનોની સમજદારીપૂર્વક ફાળવણી કરવા માટે વહીવટી પ્રક્રિયાઓમાં નિપુણતા હોવી ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ છે જેથી કરીને સામાજિક કાર્યકર સરકારી યોજનાઓનો લાભ લઈ શકે અને સરકારી યોજનાઓનો અમલ કરી શકે સામુદાયિક સ્તરે સમાન વિતરણ સુનિશ્ચિત કરવા અને લોકોને સરકારી યોજનાઓથી વાકેફ કરવા જેથી તેઓ તેમના લાભોની ખાતરી કરી શકે.

6.3.7 સામાજિક નીતિ નક્કી કરવામાં કાયદાકીય સ્તરનું જ્ઞાન : *ઘણી વખત એવું જોવા મળે છે કે સમુદાય સ્તરે યોજનાઓના લાભાર્થીઓને લાભનો પૂરો હિસ્સો મળતો નથી અને સ્થાનિક સ્તરે અનેક પ્રકારના ભ્રષ્ટાચાર પ્રવર્તે છે. જેના કારણે સામાન્ય લોકો સુધી તેનો લાભ યોગ્ય સ્વરૂપે પહોંચતો નથી, તેથી આવી સ્થિતિમાં, જો કોઈ સામુદાયિક કાર્યકરને યોજનાઓ અને કાયદાકીય સ્તરની સંપૂર્ણ જાણકારી હોય, તો સમુદાય સ્તરે યોજનાઓનો લાભ સુનિશ્ચિત કરી શકાય છે.*

6.4 સામુદાયિક સંગઠનમાં કાર્યકરની ભૂમિકા

તમામ સામાજિક કાર્યની જેમ, સામુદાયિક સંસ્થાના કાર્યમાં પણ, સંબંધોનો એક મુખ્ય સાધન તરીકે અસરકારક રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે જેના દ્વારા કાર્યકર સભાનપણે અને નિયંત્રિત રીતે સમુદાયને વધુ સંતોષકારક જીવનનિર્વાહ હાંસલ કરવામાં મદદ કરવા માટે પોતાનો ઉપયોગ કરે છે. વ્યક્તિગત સામાજિક કાર્યકર અને જૂથ સામાજિક કાર્યકરની જેમ, તેણે પણ પોતાની પ્રેરણાઓ અને પોતાની લાગણીઓથી અને નિયંત્રણ અને ચાલાકીઓ થી વાકેફ હોવા જોઈએ એવા સંજોગોમાં જ્યારે સમુદાયમાં ઉચ્ચ સ્તરીય સરકારી અને ખાનગી સંસ્થાઓ હોય અને તેમની વચ્ચે સંકલન હોય, ત્યારે કાર્યકર પાસે વહીવટ, નાણાં, સમિતિના કાર્ય આયોજન અને નીતિના અમલીકરણમાં કુશળતા અને અનુભવ પણ હોવો જોઈએ.

જે કાર્યકર સમુદાયને તેની જરૂરિયાતો પૂરી કરવામાં મદદ કરે છે તેને સમગ્ર સમુદાય અથવા જે ભાગમાં તેને કામ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તેની સંપૂર્ણ જાણકારી હોવી જોઈએ. તેણે પોતાના અને સમુદાયની સત્તાના સ્વભાવ વિશે જાગૃત હોવું જોઈએ. વ્યક્તિઓ અને જૂથો સાથે કેવી રીતે કામ કરવું અને તે કાર્યનો હેતુ શું છે તેનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. તે વ્યક્તિઓ અને તેમની ઔપચારિક અને અનૌપચારિક સંસ્થાઓને એકસાથે આવવા અને એકબીજાને સહકાર આપવામાં મદદ કરે છે. સમુદાય સંગઠનમાં વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ અને પદ્ધતિઓનો સમાવેશ થાય છે. આમાં અનેક પ્રકારના કામ કરવા પડે છે. આ કાર્યો સફળતાપૂર્વક કરવા માટે, એક કાર્યકરને ઘણા પ્રકારના જ્ઞાન અને અનુભવની જરૂર હોય છે. કાર્યકરના વ્યક્તિગત ગુણો અને લાક્ષણિકતાઓ, સામાન્ય શિક્ષણ અને અનુભવ એકસાથે તેને સમુદાયમાં તેની ભૂમિકા ભજવવામાં મદદ કરે છે.

ડનહામ અનુસાર, કાર્યકરને તેની ભૂમિકા સફળતાપૂર્વક નિભાવવા માટે નીચેની બાબતોની જરૂર છે

1. *લોકો સાથે વ્યવહારમાં અનુભવની જરૂર છે.*

2. *સ્થાનિક, રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે સામાજિક કલ્યાણ ક્ષેત્ર અને સામાજિક કલ્યાણ સાધનોનું સારું કાર્યાત્મક જ્ઞાન.*
3. *સામુદાયિક સંગઠનની આંતરદષ્ટિ અને કાર્યાત્મક જ્ઞાન અને સામુદાયિક સંગઠનની પ્રેક્ટિસમાં નિપુણતા.*
4. *પ્રામાણિકતા, હિંમત, ભાવનાત્મક સંતુલન અને ગોઠવણ, કલ્પના, ઉદ્દેશ્ય વગેરે જેવા વ્યક્તિગત ગુણો.*
5. *સમુદાય સંગઠનની નક્કર ફિલસૂફી.*

રોસે સામુદાયિક સંગઠનમાં વ્યાવસાયિક કાર્યકરની ચાર મુખ્ય ભૂમિકાઓ આપી છે.

1. *અગ્રણી તરીકે કાર્યકર*
2. *સક્ષમકર્તા તરીકે*
3. *નિષ્ણાત તરીકે*
4. *સામાજિક ચિકિત્સક તરીકે*

6.4.1 માર્ગદર્શક તરીકે કાર્યકર સામુદાયિક સંસ્થામાં વ્યાવસાયિક કાર્યકર માર્ગદર્શક તરીકે પ્રાથમિક ભૂમિકા

સમુદાયને તેના ઉદ્દેશ્યો નક્કી કરવામાં અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના માધ્યમો શોધવામાં મદદ કરે છે. સમુદાયને પોતાના દ્વારા નિર્ધારિત દિશા તરફ તેના વિકાસને આગળ વધારવામાં મદદ કરે છે. સમુદાયને તેના જ્ઞાન અને ભૂતકાળના અનુભવના આધારે તેની દિશા પસંદ કરવામાં મદદ કરે છે. તે પોતાના અંગત લાભ માટે સમુદાયનો ઉપયોગ કરતો નથી કે તે પોતાના હેતુઓ માટે સમુદાયને સાથે ચાલાકી કરતો નથી. માર્ગદર્શક તરીકેની તેમની ભૂમિકા નીચેના પરિપ્રેક્ષ્ય ધરાવે છે.

1. **પહેલઃ** *અગ્રણીની ભૂમિકામાં દખલ ન કરવાની કોઈ નીતિ નથી. જો કોઈ સમુદાય મદદ લેવા ન આવે, તો કાર્યકર પોતે સમુદાય સુધી પહોંચવા માટે પહેલ કરે છે, સ્થાનિક પહેલને પ્રોત્સાહિત કરે છે, પરંતુ નિષ્ક્રિય વ્યક્તિ રહેતો નથી. અમુક સંજોગોમાં તે સમુદાયમાં અસંતોષની લાગણી લાવવા માટે પહેલ કરે છે. જેથી સમુદાયની અનિચ્છનીય પરિસ્થિતિઓમાં સુધારો કરી શકાય.*

2. **ઉદ્દેશ્યતાઃ** *તે સમુદાયની પરિસ્થિતિઓ પ્રત્યે ઉદ્દેશ્યની ભાવના જાળવી રાખે છે.*

3. **સમુદાય સાથે ઓળખઃ** *તે સમુદાયના કોઈપણ એક ભાગ સાથે ઓળખતો નથી. જૂથને બદલે, તે સમગ્ર સમુદાયમાં પોતાને સમાવે છે અને આ રીતે તે કોઈ એક ભાગ અથવા કોઈ એક જૂથ અથવા વર્ગની ચુંગાલમાં ફસાઈ જતો નથી.*

4. **ભૂમિકાની સ્વીકૃતિઃ** *કાર્યકર તેની ભૂમિકા સ્વીકારે છે અને તેને સરળતા અને સુખદ લાગણી સાથે ભજવે છે.*

5. **ભૂમિકાનું અર્થઘટનઃ** *કાર્યકર તેની ભૂમિકાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે.*

6.4.2 માર્ગદર્શક તરીકેની તેમની ભૂમિકા

a) **અસંતોષ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું:** *કાર્યકર સમુદાયની પરિસ્થિતિઓમાં અસંતોષને જાગૃત કરીને અને કેન્દ્રિત કરીને સમુદાયને મદદ કરે છે. તે સમુદાયના સભ્યોને પોતાની અંદર જોવામાં અને સમુદાયના જીવન વિશેની તેમની સૌથી ઊંડી લાગણીઓ શોધવામાં મદદ કરે છે અને તેમને આ લાગણીઓને સ્પષ્ટ કરવામાં મદદ કરે છે. એવી બાબતોને સ્પષ્ટ કરે છે કે જેના પર અભિપ્રાયના મજબૂત મતભેદો છે અને સમુદાયમાં સહકારની ભાવના વિકસાવવામાં મદદ કરે છે.*

b) **સંસ્થાને પ્રોત્સાહિત કરે છે:** *એવા ઘણા સમુદાયો છે જે સરળતાથી સંગઠન તરફ આગળ વધી શકતા નથી. શહેરી સમુદાયોમાં ઉદાસીનતાની સામાજિક ખામી છે અને તેની સાથે શિથિલતાનું તત્ત્વ છે. તેથી, કાર્યકરને ધૈર્ય સાથે સમુદાયમાં સંગઠન લાવવામાં મદદ કરવી જોઈએ કારણ કે આવા સમુદાયોમાં સમુદાય સંગઠનની પ્રક્રિયા ખૂબ જ ધીમી હોય છે.*

c) **સારા આંતરવ્યક્તિત્ત્વ સંબંધોને પ્રોત્સાહન આપવું:** *કાર્યકર સમુદાયના સભ્યોના સારા આંતરવ્યક્તિત્ત્વ સંબંધો પ્રત્યે સંતોષની ડિગ્રી વધારવામાં અને સહકારની લાગણી વધારવામાં મદદ કરે છે. સામુદાયિક સંગઠનના પ્રથમ તબક્કામાં, કાર્યકર વિવિધ જૂથો વચ્ચેની એકમાત્ર કડી તરીકે કામ કરે છે અને વિવિધ જૂથો માટે એકબીજાને મળવાનું માધ્યમ બને છે.*

d) **સામાન્ય ઉદ્દેશ્યો પર ભાર:** *વ્યાવસાયિક કાર્યકર સમુદાયના સંસાધનો અને અસરકારક આયોજન વિકસાવવા માટે સામાન્ય ઉદ્દેશ્યોની પરિપૂર્ણતા પર ભાર મૂકે છે. સમર્થક તરીકે કાર્યકરની ભૂમિકા સમુદાયને સમુદાયના નેતાઓ દ્વારા તેની ક્ષમતાઓને જમાવવામાં મદદ કરવાની છે. તે લોકોને સામાજિક સમસ્યાઓ વિશે તેમની ચિંતા વ્યક્ત કરવાની તક આપે છે. સમુદાયને એકસાથે લાવે છે અને પ્રયાસોમાં સહકાર લાવીને સંતોષ પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરે છે. તે પોતે સમુદાયનું નેતૃત્ત્વ કરતો નથી. તે માત્ર સ્થાનિક પ્રયત્નોને પ્રોત્સાહિત કરે છે. તે સમુદાયમાં સંગઠન અને કાર્ય અથવા પ્રયત્નોની જવાબદારી લેતો નથી, પરંતુ જવાબદારી નિભાવતા સમુદાયના સભ્યોને પ્રોત્સાહન અને સમર્થન આપે છે.*

6.4.3 નિષ્ણાત તરીકે કાર્યકર : *નિષ્ણાત તરીકે કાર્યકર સમુદાયની માહિતી અને અનુભવના આધારે સલાહ આપે છે. નિષ્ણાત તરીકે, તે સંશોધન, તકનીકી અનુભવ, સાધનસામગ્રી, કામ કરવાની પદ્ધતિઓ સંબંધિત સલાહ વગેરેના આધારે સંશોધનના તારણો અથવા માહિતી પ્રદાન કરે છે. તે સમુદાયને તેનાથી સંબંધિત તથ્યો અને સંસાધનોથી વાકેફ કરે છે. સમુદાયે શું કરવું જોઈએ અને શું ન કરવું જોઈએ તે વિશે ભલામણો કરતું નથી, પરંતુ માહિતી અને સામગ્રી પ્રદાન કરે છે.*

6.4.4 સક્ષમ તરીકે કાર્યકરની ભૂમિકા : *સંસ્થાની પ્રક્રિયાને સફળ બનાવવા માટે જ છે. પરંતુ આ ભૂમિકા જેટલી વ્યાપક અને જટિલ છે તેટલી કોઈપણ પરિસ્થિતિ જટિલ છે. આ ભૂમિકા નીચેના પરિપ્રેક્ષ્ય ધરાવે છે. જેના આધારે સમુદાય પોતે નક્કી કરે છે કે તેણે શું કરવું જોઈએ. એક નિષ્ણાત તરીકે તે સમુદાય સમક્ષ સામાજિક તથ્યો રજૂ કરે છે. કાર્યકરની આ ભૂમિકા નીચેનો પરિપ્રેક્ષ્ય ધરાવે છે.*

1. **સમુદાય નિદાનઃ** *કાર્યકર સમુદાયના વિશ્લેષણ અને નિદાનમાં નિષ્ણાત તરીકે મદદ કરે છે. ઘણા સમુદાયોને તેમની રચના અને સંગઠનની જાણકારી હોતી નથી. કાર્યકર સમુદાયની લાક્ષણિકતાઓ સમુદાયને સંચાર કરે છે.*

2. **સંશોધન પ્રાવીણ્યઃ** *કાર્યકર સંશોધન પદ્ધતિઓમાં નિપુણ હોવો જોઈએ અને સ્વતંત્ર રીતે સમુદાયનો અભ્યાસ કરવા અને સંશોધન નીતિ ઘડવામાં સક્ષમ હોવો જોઈએ.*

3. **અન્ય સમુદાયો વિશે જ્ઞાનઃ** *કાર્યકરને અન્ય સમુદાયોમાં કરવામાં આવતા અભ્યાસ, સંશોધન અને પ્રાયોગિક કાર્યની સંપૂર્ણ જાણકારી હોવી જોઈએ. તેણે સમુદાયને તેના આધારે ઉપયોગી સિદ્ધાંતો વિશે માહિતી આપવી જોઈએ જેથી કરીને તે અન્ય સમુદાયોના અનુભવોનો લાભ લઈ શકે અને અન્ય સમુદાયોએ કરેલી ભૂલો ટાળી શકાય.*

4. **કન્સલ્ટિંગ વર્કરને સંસ્થા** *અને તેની પ્રક્રિયાઓનું નિષ્ણાત જ્ઞાન હોય છે. તે સમુદાયના સંગઠનના પ્રથમ તબક્કામાં સમુદાયના તમામ મુખ્ય જૂથોના પ્રતિનિધિત્વની ભલામણ કરી શકે છે. તકનીકી માહિતી કાર્યકર પાસે સંપૂર્ણ માહિતી હોવી જોઈએ જેથી કરીને તે સમુદાયને તકનીકી યોજનાઓ માટે સંસાધનો અને સામગ્રી પ્રદાન કરી શકે. એટલે કે, પ્રોજેક્ટ માટે કઈ સામગ્રી અથવા પદાર્થની જરૂર છે, તે ક્યાં અને કેવી રીતે મળી શકે છે તે જાણવું જોઈએ. તેને સરકારી વિભાગો, ખાનગી સંસ્થાઓ, આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ અને નિષ્ણાતોની સેવાઓ મેળવવાની પદ્ધતિઓનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ.*

5. **મૂલ્યાંકનઃ** *સમુદાયની સંસ્થામાં જે પણ સામૂહિક કાર્ય સમુદાયની સામે કરવામાં આવે છે તેનું મૂલ્યાંકન કરવાની ક્ષમતા હોવી જોઈએ.*

સમુદાયિક સંગઠનના કાર્યકર તરીકે તમારી ભૂમિકા બહુ મહત્ત્વપૂર્ણ છે, અને આ ભૂમિકા વિવિધ પ્રકારના જવાબદારીઓ અને કાર્યક્ષેત્રો સાથે સંકળાયેલી છે. અહીં કેટલાક મુખ્ય પાસાઓ પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છેઃ

1. **સંપર્ક અને સબંધ બાંધવુંઃ** *સમુદાયિક સંગઠનના કાર્યકર તરીકે, તમારું મુખ્ય કાર્ય સમુદાયના સભ્યો સાથે મજબૂત સબંધ બાંધવાનું છે. તમે લોકો સાથે વાતચીત કરીને તેમના પ્રશ્નો, જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓને સાંભળશો.*

2. **યોજનાબદ્ધ થવુંઃ** *સમુદાયના વિકાસ માટે વિવિધ પ્રોજેક્ટ અને કાર્યક્રમોને તૈયાર અને અમલમાં લાવવું. આમાં પદ્ધતિશીલ યોજનાઓ, કાર્યકાળ અને સમન્વયની જરૂર પડે છે.*

3. **સંસાધનો અને નાણાંકીય વ્યવસ્થાપનઃ** *પ્રોજેક્ટો માટે જરૂરી સંસાધનો અને નાણાંકીય તકોની વ્યવસ્થા કરવી. આમાં દાન, ફંડરેઈઝિંગ, અને સામાજિક સહકારનો સમાવેશ થાય છે.*

4. **શિક્ષણ અને તાલીમઃ** *સમુદાયના સભ્યોને જરૂરી માહિતી અને તાલીમ આપવી, જેથી તેઓ પોતાના હક્કો અને જવાબદારીઓની સમજ મેળવી શકે.*

5. **સંકટ વ્યવસ્થાપન:** *જો સમુદાયમાં કોઈ તાત્કાલિક પરિસ્થિતિઓ આવે, તો તેમાંથી ઉકેલ લાવવો અને માર્ગદર્શન પૂરું પાડવું.*

6. **મૂલ્યાંકન અને અહેવાલ:** *તમારી કામગીરીનું મૂલ્યાંકન અને પરિણામોની પદ્ધતિશીલ રીતે નોંધણી કરવી, જેથી પ્રોજેક્ટ્સ અને કાર્યક્રમોની અસરકારકતા વધારી શકાય.*

7. **પ્રતિનિધિત્ત્વ અને અવાજ:** *સમુદાયના હિતોને આગળ રાખવા માટે, તમારી સંસ્થા અથવા સંગઠનની પ્રતિનિધિત્ત્વ કરવું.*

આ ભૂમિકાઓ સફળતાપૂર્વક નિપટાવવા માટે, સંવેદનશીલતા, સંવેદનશીલ સંચાર, નેતૃત્ત્વ ક્ષમતા, અને સુવિશેષતા અનિવાર્ય છે.

સમુદાયિક સંગઠનના કાર્યકર તરીકેની ભૂમિકા ઘણી પરિસ્થિતિઓમાં મહત્ત્વપૂર્ણ અને સવારી હતી. તેઓ સમુદાયના વિકાસ અને કલ્યાણ માટે ખૂબ જ ચિંતિત અને પ્રતિબદ્ધ રહે છે. અહીં કાર્યકરની કેટલીક મુખ્ય ભૂમિકાઓ છે:

1. પ્રસારમાં:

- *સમુદાયના જરૂરિયાતોને સમજવું અને તેમના અનુરૂપ સેવા અને કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું.*
- *સમુદાયના સભ્યો સાથે સતત સંવાદ અને મલમસઝાવ ચલાવવો.*

2. સંસાધનોનું વ્યવસ્થાપન:

- *નાણાંકીય, માનવશક્તિ, અને સામગ્રી સંસાધનોનું આયોજન અને વ્યવસ્થાપન કરવું.*
- *ફંડરેઈઝિંગ અને ગ્રાંટ મળવા માટેના પ્રયત્નો ચલાવવું.*

3. કાર્યક્રમ અને યોજનાઓ:

- *સમુદાયના લાભ માટે વિવિધ કાર્યક્રમોને નમ્રપણે આયોજન અને અમલમાં લાવવું.*
- *યોગદાન અને સંસાધનોના વૈવિધ્યપૂર્ણ ઉપયોગ માટે વિવિધ સ્નેહસંગઠનો સાથે ભાગીદારી કરવી.*

4. શિક્ષણ અને તાલીમ:

- *સમુદાયના સભ્યોને જરૂરી શિક્ષણ, તાલીમ, અને માર્ગદર્શન આપવું.*
- *શિક્ષણાત્મક કાર્યક્રમો અને વર્કશોપનો આયોજન કરવું.*

5. આપત્તિ અને સંકટ વ્યવસ્થાપન:

- *કોઈપણ તાત્કાલિક પરિસ્થિતિઓ અથવા સંકટોમાં સમુદાયને મદદ કરવાનો વ્યવસ્થા કરવો.*
- *સંકટ દરમિયાન ઉપયોગી સંસાધનો અને માહિતી ઉપલબ્ધ કરાવવી.*

6. મૂલ્યાંકન અને અહેવાલ:

- *કાર્યક્રમ અને સેવાઓની અસરકારકતા અને સફળતાનું મૂલ્યાંકન કરવું.*
- *પ્રગતિની વિગતો અને પરિણામોની અંદર રિપોર્ટ તૈયાર કરવું.*

7. પ્રતિનિધિત્ત્વ:

- સમુદાયના હિતોને આગળ રાખવા માટે, સ્થાનિક સરકારી સંસ્થાઓ અને અન્ય સંગઠનો સાથે સંલગ્ન રહેવું.
- સમુદાયના હક અને આવશ્યકતાઓ માટે અવાજ ઉઠાવવો.

આ ભૂમિકાઓને સફળતાપૂર્વક બજાવવાની માટે, કાર્યકરને શ્રેષ્ઠ સંવેદનશીલતા, નેતૃત્ત્વ, સંવેદનશીલ સંચાર, અને વિવેક ધરાવવો જરૂરી છે.

6.4.5 સામાજિક ચિકિત્સક તરીકે કાર્યકર:

સમુદાયમાં કેટલાક વ્યાવસાયિક કામદારો સામાજિક ચિકિત્સક તરીકે કામ કરે છે. અહીં દવાનો અર્થ સામુદાયિક દવા થાય છે. આ સારવાર સમુદાય સ્તરે થાય છે. આનો અર્થ છે સમગ્ર સમુદાયનું નિદાન અને સારવાર. કાર્યકર્તા સામાજિક શક્તિઓ અને નકારાત્મક વિચારોની શોધ કરે છે જે સમુદાયમાં વિઘટન અને સંઘર્ષ પેદા કરે છે. એક સામાજિક ચિકિત્સક તરીકે તે સમુદાયને કહે છે કે કેવી રીતે તકરાર દૂર કરવી અને સમુદાયમાં એકતા અને સંવાદિતા કેવી રીતે બનાવવી. સમુદાયના નિદાન માટે, તેને સમગ્ર સમુદાય અથવા તેના વિવિધ ભાગોની ઉત્પત્તિ અને ઈતિહાસનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ અને તે સમુદાયના સ્વભાવ અને લાક્ષણિકતાઓને જાણવી જોઈએ.

6.5 સારાંશ

સામુદાયિક સંસ્થા અને સામાજિક દવામાં કામદારોની પદ્ધતિઓ વચ્ચેનો તફાવત માત્ર જથ્થામાં છે. સામાજિક ચિકિત્સક ઊંડા સ્તરે કામ કરે છે, અચેતન દળો અને આંતરવ્યક્તિત્ત્વ સંબંધોના વધુ સૂક્ષ્મ અને મૂળભૂત સ્તરો સાથે કામ કરે છે. એક સામાન્ય કાર્યકર નિદાન અને સારવારના ક્ષેત્રમાં જવાથી ડરતો હોય છે કારણ કે આવી સ્થિતિમાં તેને પોતાની અને સમુદાયની આંતરિક ચિંતાઓ અને સંઘર્ષોનો સામનો કરવો પડી શકે છે જેના માટે તેણે તાલીમ લીધી નથી, પરંતુ કામદારો આ પ્રકારનું કામ માત્ર કરે છે. ઉચ્ચ સ્તરીય સંસ્થાઓમાં છે. આમ, એવું કહી શકાય કે આ ભૂમિકાઓ નિભાવતી વખતે કાર્યકર સમુદાયમાં આત્મવિશ્વાસ, સ્વ-દિશા અને આત્મનિર્ભરતાનો વિકાસ કરે છે. તેને પોતાનો કાર્યક્રમ બનાવવા, પોતાના નિર્ણયો લેવા અને સહકારના આધારે સંયુક્ત સામુદાયિક પ્રયાસો કરવામાં મદદ કરે છે. તે સામુદાયિક નેતૃત્ત્વ ધારણ કરતો નથી પરંતુ સમુદાયના સભ્યોમાં પોતે નેતૃત્ત્વ ક્ષમતા વિકસાવે છે.

6.6 અભ્યાસ પ્રશ્નો

1. સમુદાય સંગઠનમાં નિપુણતાનો અર્થ શું છે?
2. ઈન્ટરવ્યૂ અને કાઉન્સેલિંગમાં કોમ્યુનિટી વર્કરની નિપુણતા નક્કી કરવા પર ટિપ્પણી.
3. રેકોર્ડિંગ અને રિપોર્ટિંગમાં નિપુણતા સમજાવો.
4. સંશોધન પદ્ધતિઓમાં નિપુણતા સમજાવો.
5. કાર્યક્રમ આયોજન અને કલ્યાણ સંસાધનોની સમાન ફાળવણીની પ્રક્રિયા સમજાવો.
6. સમિતિના સંગઠન અને વહીવટી પ્રક્રિયાઓમાં પ્રાવીણ્યની વર્તમાન વિગતો.
7. સામાજિક નીતિ નક્કી કરવામાં કાયદાકીય સ્તરોને ઓળખવા પર ટિપ્પણી.

8. *સામુદાયિક સંસ્થામાં કાર્યકરની ભૂમિકા સમજાવો.*
9. *માર્ગદર્શક તરીકે કાર્યકરની ભૂમિકાનું વર્ણન કરો.*
10. *સક્ષમ તરીકે કાર્યકરની ભૂમિકાનું વર્ણન કરો.*
11. *નિષ્ણાત તરીકે કાર્યકરની ભૂમિકાનું વર્ણન કરો.*
12. *સામાજિક ચિકિત્સક તરીકે કાર્યકરની ભૂમિકાનું વર્ણન કરો.*

6.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

કાર્યકર તરીકે :

ભૂમિકાની સ્વીકૃતિ :

સમુદાય નિદાન તરીકે :

સક્ષમ :

6.8 ગ્રંથસૂચિ

1. सिंह, ए. एन. एवं सिंह, ए. पी., समाज कार्य, रैपिड बुक सर्विस, लखनऊ, पेज 246, वर्ष 2007.
2. सिद्दीकी, एच.वाई., सोशल वर्क एण्ड सोशल एक्शन–ऐ डेवलपमेन्टलप्रोस्पेक्टिव, हरनाम पब्लिकेशन्स, न्यू दिल्ली, पेज 116-117, वर्ष 1983।

એકમ-7	સમુદાય સંગઠનના અભિગમો, સ્વરૂપ અને વ્યૂહરચના

: રૂપરેખા :

7.0 એકમના હેતુઓ

7.1 પ્રસ્તાવના

7.2 સમુદાય સંગઠનનો અર્થ

7.3 સમુદાય સંગઠન માટે અભિગમ

7.4 સમુદાય સંગઠનના સ્વરૂપો

7.5 સમુદાય સંગઠનની વ્યૂહરચના

7.6 સારાંશ

7.7 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

7.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

7.9 સંદર્ભસૂચિ

7.0 હેતુઓ

પ્રસ્તુત એકમના અભ્યાસના હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

- *સામુદાયિક સંગઠનનો અર્થ અને તેના અભિગમ વિશે જાણી શકાશે.*
- *સામુદાયિક સંગઠનના માળખા વિશે જાણી શકાશે.*
- *તમને રચનાની વ્યૂહરચના વિશે વિગતવાર માહિતી મળશે.*

7.1 પ્રસ્તાવના

વર્તમાન સામુદાયિક જીવનના અભ્યાસ અને અવલોકન પરથી જાણવા મળે છે કે અગાઉના સામુદાયિક જીવનની સરખામણીએ વર્તમાન સામુદાયિક જીવનમાં વિવિધ ફેરફારો થયા છે, જેમ કે ઔદ્યોગિકીકરણ, શહેરીકરણની પ્રગતિને કારણે સામુદાયિક જીવનમાં પરિવર્તન શક્ય બન્યું છે. , પરિવહન અને સંચાર સુવિધાઓ, વગેરે. આ બધી પ્રગતિના પરિણામે આપણા વર્તમાન સમાજની સામે સામુદાયિક જીવનમાં વિઘટન, અસંતોષ, ગુનાખોરી વગેરે જેવી સામાજિક સમસ્યાઓ ઊભી છે. સામુદાયિક સંગઠન એ એવી પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા સામાજિક કાર્યકરો સમુદાયોને (ભૌગોલિક અને કાર્યાત્મક) તેમની સમસ્યાઓ ઓળખવામાં અને તેમને ઉકેલવા માટે કાર્ય કરવામાં મદદ કરવા માટે તેમની સૂઝ અને કુશળતાનો ઉપયોગ કરે છે. સમુદાયના આયોજનનો ધ્યેય જૂથો અને વ્યક્તિઓ વચ્ચે સંબંધો વિકસાવવાનો છે જે તેમને સાથે મળીને કામ કરવા સક્ષમ બનાવે છે. આવી સુવિધાઓ અને સંસ્થાઓના બાંધકામ અને જાળવણીને સક્ષમ કરવા. જેના દ્વારા તેઓ સમુદાયના તમામ સભ્યોના સામાન્ય કલ્યાણ માટે તેમના સરળ મૂલ્યો પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

7.2 સમુદાય સંગઠનનો અર્થ

સમુદાય સંગઠન (Community Organization) *એ એક વ્યવસ્થિત પ્રક્રિયા છે જે સમાજના વિવિધ સમુદાયો અને જૂથોની વચ્ચે સામાજિક, આર્થિક, અને સાંસ્કૃતિક વિકસનને વધારવા માટે કરવામાં આવે છે. આ પ્રક્રિયા સમુદાયના સભ્યોને સામૂહિક રીતે આગળ વધવા માટે તૈયાર કરે છે અને તેમના હિતોમાં સંકલિત કાર્યક્ષમતા તેમજ સામાજિક બદલાવ લાવવાનું લક્ષ્ય ધરાવે છે.*

સમુદાય સંગઠનનો અર્થ : *સમુદાય સંગઠન એ તે પ્રક્રિયા છે જેમાં સ્થાનિક લોકો, સંગઠનો, અને સંસ્થાઓ એક સાથે મળીને સહયોગ, સંકલન, અને સંવાદ દ્વારા પોતાના સમાજના પ્રશ્નોને ઉકેલવા અને વિકાસ લાવવાની કોશિશ કરે છે. આ પ્રક્રિયા સમુદાયના આંતરિક શક્તિઓને ઓળખી, વધારવા અને બાહ્ય સ્રોતોને અસરકારક રીતે સંચાલિત કરવામાં મદદ કરે છે.*

સમુદાય સંગઠનના વ્યાખ્યાઓ: એલિસ મેડ (Alice M. Miller): - *"સમુદાય સંગઠન એ એક વ્યવસ્થિત અને લક્ષ્યાંક ધરાવતી પ્રક્રિયા છે જેનો ઉદ્દેશ્ય લોકોને સામૂહિક રીતે તેમના મુદ્દાઓને ઉકેલવા અને પોતાના વિકાસ માટે પરિપ્રેક્ષ્ય બનાવવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરવી છે."*

હાર્વી વિલકિન (Harvey Wilcox) :- *"સમુદાય સંગઠન એ લોકોના એક જૂથને તેમના સંસ્કૃતિ, મૂલ્યો, અને લક્ષ્યોને અનુલક્ષીને સિસ્ટમેટિક અને સહયોગી રીતે સંચાલિત કરવા માટેની એક પ્રક્રિયા છે, જે તેમને સામાજિક, આર્થિક, અને સાંસ્કૃતિક તળે સક્ષમ બનાવે છે."*

મિહેઈલ ટેલર (Mihail Taylor):- *"સમુદાય સંગઠન એ એ પ્રક્રિયા છે જેમાં સમાજના લોકો સાથે સંવાદ અને સહયોગ દ્વારા સમાજના મૌલિક મુદ્દાઓને ઉકેલવા અને વિકાસ લાવવાનું લક્ષ્ય રાખવામાં આવે છે."*

આલ્બર્ટ મેલ્વિનની વ્યાખ્યા (Albert Melvin):

"સમુદાય સંગઠન એ એક પ્રક્રિયા છે જેમાં સમુદાયના લોકો આપસમાં એકત્રિત થાય છે, તેમને પોતાના હિતો, જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓને ઓળખવામાં આવે છે અને તે માટે વ્યાપક અને સક્રિય અભિગમો વિકસાવવામાં આવે છે."

લુડમિલા વ્યાખ્યા (Ludmilla): - *"સમુદાય સંગઠન એ એ પ્રકારની પ્રક્રિયા છે જેમાં લોકો તેમના સંગઠન અને સમાજના હિતોને પ્રાપ્ત કરવા માટે એકબીજાને સહાય કરીને કામ કરે છે. આ પ્રક્રિયા લોકોની સાથેની જોડાણ વધારવા અને તેમને સક્રિય રીતે સંલગ્ન કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે."*

ફ્રાંક ઓફેલ્ડનું વ્યાખ્યાયન (Frank Offeld): - *"સમુદાય સંગઠન એ એ મંચ છે જેના દ્વારા સમુદાયના વિવિધ તત્ત્વો, જેમ કે સરકાર, સંગઠનો, અને નાગરિકો, તેમના હિતોને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે સહયોગ અને સંકલનથી કામ કરે છે."*

એટલિહ બુકનું વ્યાખ્યાયન (Atlee Book): - *"સમુદાય સંગઠન એ એક વ્યાપક, વ્યવસ્થિત અને તાલીમશીલ પ્રણાળી છે, જેમાં લોકો તેમના જૂથ અને સમાજના માટે સ્થાયી અને સકારાત્મક ફેરફાર લાવવાનો પ્રયાસ કરે છે."*

સમુદાય સંગઠનના મુખ્ય ઘટકો:

1. **લોકો (People):** *- એ લોકો કે જેમણે સ્વયંસેવક તરીકે કે વ્યાવસાયિક રૂપે સામેલ થવું છે, જે સમાજના વિકાસ માટે કામ કરવા માટે પ્રતિબદ્ધ છે.*
2. **આજ્ઞાપત્ર અને હેતુઓ (Goals and Objectives):** *- મુદાય સંગઠન માટે સ્પષ્ટ અને માપવા લાયક હેતુઓ અને લક્ષ્યો હોવા જોઈએ, જે મિશન અને વિઝનને સ્પષ્ટ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરે છે.*
3. **સંશોધન અને વિશ્લેષણ (Research and Assessment):** *સમુદાયની જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓને સમજવા માટે સંશોધન અને વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે. આ તત્ત્વો દ્વારા વધુ યોગ્ય અને અસરકારક કામગીરી માટેની વ્યૂહરચના વિકસાવવામાં આવે છે.*
4. **સંસાધનો અને શક્યતાઓ (Resources and Possebilities):** *આમાં લોકો, આર્થિક સંસાધનો, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક મોટે ભાગે તે સાધનોનો સમાવેશ થાય છે, જેનાથી પ્રોજેક્ટ્સ અને પ્રવૃત્તિઓ માટે મદદ કરવામાં આવે છે.*
5. **આગળ વધવું અને સંચાલન (Mobilization and Management):** *સમુદાયના સભ્યો અને અન્ય પાર્ટનર્સને એકઠા કરીને એક ગોઠવણ અને સંચાલન કરવામાં આવે છે, જેથી સંકલિત રીતે કાર્ય કરવું શક્ય બને.*

❖ **સમુદાય સંગઠનના મુખ્ય તત્ત્વો :**

1. *સુધારાની જરૂરિયાત* (Need for Improvement): *સમુદાયમાં રહેલા સમસ્યાઓ અને જરૂરિયાતોની ઓળખ.*
2. *લક્ષ્ય અને હેતુ* (Goals and Objectives): *સ્પષ્ટ લક્ષ્ય અને હેતુઓ, જેમ કે સેવા પ્રદાન, વિકાસ, અને સમસ્યાઓનો ઉકેલ.*
3. *સંશોધન અને આયોજન* (Research and Planning): *સમાજના સંશોધન અને વ્યાપક આયોજન દ્વારા ઉપાય વિકસાવવું.*
4. *સંસાધનો અને સહયોગ* (Resources and Cooperation): *સામાજિક અને આર્થિક સંસાધનોનો ઉપયોગ, અને લોકો વચ્ચે સહયોગ.*
5. *પ્રવૃત્તિ અને અમલ* (Implementation and Action): *આયોજન અને વ્યૂહરચનાને આધારે પ્રવૃત્તિઓને અમલમાં લાવવું.*
6. *મુલ્યાંકન અને સુધારણા* (Evaluation and Improvement):*પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ્યાંકન અને જરૂરિયાત અનુસાર સુધારણા.*

સમુદાય સંગઠન દ્વારા, સમુદાયના લોકો એકબીજાને સહયોગ કરીને અને પોતાની સમસ્યાઓને સમજવા અને ઉકેલવા માટે વ્યાવસાયિક રીતે કાર્ય કરી શકે છે, જેનાથી તેમની જીવંત ગુણવત્તા અને સુખ-સંતોષ સુધરે છે.

7.3 સમુદાય સંગઠન માટે અભિગમ

સમુદાય સંગઠનમાં, આયોજક દ્વારા સમુદાય કલ્યાણ માટે વિવિધ અભિગમોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સમુદાયના સંગઠનમાં અભિગમ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. કાર્યકર તેના વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન અને કૌશલ્યો દ્વારા સામુદાયિક કલ્યાણ અને વિકાસ માટે વિવિધ અભિગમોનો ખૂબ જ બુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કરે છે.

1. **વ્યક્તિગત અભિગમ:** *સામુદાયિક સંગઠનમાં, કાર્યકર વ્યક્તિગત અભિગમનો ઉપયોગ કરે છે અને સમુદાયના વિકાસ માટે અગ્રતાના ધોરણે સમુદાયના દરેક સભ્યની જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓ પસંદ કરીને સમુદાય સાથે મળીને કામ કરે છે.*

2. **સામુદાયિક શિક્ષણનો અભિગમ:** *સામુદાયિક સંગઠનમાં, આયોજક સમુદાયના દરેક સભ્યને તેની જરૂરિયાતોથી વાકેફ કરે છે અને સભ્યોને તેમની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે શિક્ષિત કરે છે અને તાલીમ આપે છે. તે સમુદાયના આંતરિક અને બાહ્ય સંસાધનોની માહિતી આપે છે અને સંસાધનોના અમલીકરણ માટે સભ્યોની ભાગીદારીને પ્રોત્સાહિત કરે છે.*

3. **મૂલ્યાંકન અભિગમની જરૂર છે:** *અગ્રતાના આધારે સમુદાય આયોજક જરૂરિયાતો નક્કી કરે છે અને સભ્યો માટે કઈ જરૂરિયાતો સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ અને ઉપયોગી છે તે શોધે છે અને તેના આધારે સભ્યોની સહભાગિતાને પ્રોત્સાહિત કરે છે અને સભ્યોની ઈચ્છાઓ અને જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને તેમના માટે યોગ્ય કાર્યક્રમ પસંદ કરે છે.*

4. **વ્યાપક અભિગમ:** *સમુદાય સંગઠનમાં આયોજક વ્યાપક અભિગમોનો ઉપયોગ કરીને માર્ગદર્શક તરીકે કામ કરે છે. આયોજકે એવા કાર્યક્રમો અપનાવવા જોઈએ જે સમુદાયના સભ્યોને અનુકૂળ હોય અને આયોજકે વ્યાપક મન વિકસાવવું જોઈએ અને વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન અને કૌશલ્યો દ્વારા સમુદાય વિકાસની પ્રક્રિયા શરૂ કરવી જોઈએ.*

5. **સામાજિક ક્રિયાનો** *અભિગમ સમુદાય કાર્યકર સમુદાય કલ્યાણ માટે સભ્યો અને સમુદાય વચ્ચે વધુ સારો સંકલન બનાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. તે સમુદાયની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા ક્રિયાપ્રતિક્રિયા દ્વારા વિકાસ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. સામુદાયિક સંગઠનમાં, કાર્યકરો સભ્યોમાં સ્વ-ચેતના, જાગૃતિ અને સ્વસ્થ જાહેર અભિપ્રાય બનાવે છે.*

સમુદાય સંગઠનના અભિગમો (Approaches to Community Organization) *એ તે વિવિધ પદ્ધતિઓ અને વિચારો છે, જે સમુદાયના લોકો અને તત્ત્વોને એકઠા કરી તેમના હિતોને આગળ વધારવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે. આ અભિગમો સામાજિક સમસ્યાઓનું ઉકેલ લાવવી, સમાજમાં સુધારો કરવો, અને લોકોના જીવનમાં સકારાત્મક ફેરફાર લાવવો હેતુ રાખે છે. નીચે કેટલાક મુખ્ય અભિગમો આપવામાં આવ્યા છે:*

1. **ક્લાસિકલ અભિગમ (Classical Approach):** *આ અભિગમ સમાજશાસ્ત્રના ઐતિહાસિક અને સિદ્ધાંતમૂલક પરિપ્રેક્ષ્યથી વિકાસ પામ્યો છે. તેમાં, વ્યાવસાયિકો સમાજની સમસ્યાઓને સમજવા અને ઉકેલવા માટે કેટલીક સારી રીતે સ્થપાયેલા સિદ્ધાંતોને અનુસરે છે.*

2. **ભાગીદારી અભિગમ (Participatory Approach):** *આ અભિગમમાં સમુદાયના લોકો પોતાની જાતે યથાવત અને સક્રિય ભાગીદારી કરતાં, નિર્ણયપ્રક્રિયામાં અને અમલમાં ભાગ લે છે.*
3. **વિકાસ અભિગમ (Development Approach):** *આ અભિગમનો ઉદ્દેશ્ય એવા વિકાસકર્મોને આગળ વધારવો છે, જે સમુદાયના લોકોને આર્થિક, સામાજિક, અને સાંસ્કૃતિક રીતે વિકાસ કરે.*
4. **સમાધાન અભિગમ (Problem-Solving Approach):** *આ અભિગમના અંતર્ગત, સમુદાયની સમસ્યાઓને ઓળખવામાં આવે છે અને પછી સમાધાન માટે વ્યૂહરચનાઓ વિકસાવવામાં આવે છે.*
5. **સ્વાયત્ત અભિગમ (Empowerment Approach):** *આ અભિગમ મકાન, સંસાધનો, અને ક્ષમતા વધારવા માટે સમુદાયના લોકોને સશક્ત બનાવે છે, જેથી તેઓ પોતાની સમસ્યાઓને સ્વતંત્ર રીતે હલ કરી શકે.*
6. **ફેસિલિટેટિવ અભિગમ (Facilitative Approach):** *આ અભિગમ કાર્યસાધક તરીકે કાર્ય કરવાથી, જેને સંગઠિત પ્રક્રિયાઓ અને સહયોગ વધારવામાં મદદ મળે છે.*
7. **શ્રમિણી અભિગમ (Advocacy Approach):** *આ અભિગમ, જેમ કે નીતિ, કાયદા, અને સરકારની સિસ્ટમોમાં ફેરફાર લાવવાનો પ્રયાસ કરે છે, જેનાથી સમુદાયના હિતોને માન્યતા મળે.*

આ અભિગમોનું વિવિધ સંજોગો અને સુવિધાઓ પ્રમાણે ચયન કરવામાં આવે છે, જેનાથી સમુદાયના જરૂરિયાતો અને લક્ષ્યોના આધારે સફળ પરિણામો પ્રાપ્ત કરી શકાય.

7.4 સમુદાય સંગઠનના સ્વરૂપો

સામુદાયિક સંગઠનના સ્વરૂપો આવશ્યક ધ્યેયો હાંસલ કરવાની વ્યૂહરચના છે કારણ કે સમાન વિષયોની આસપાસ વિવિધ વ્યૂહરચનાઓનો ઉપયોગ કરી શકાય છે.

રોથમેન જેકે ત્રણ ફોર્મેટ દ્વારા સમુદાય સંગઠન વિશે સમજાવ્યું છે:-

1. **સ્થાનિક વિકાસ નમૂનો:** *સ્થાનિક વિકાસ મોડલ એ સામુદાયિક સંગઠનની પ્રક્રિયા છે જેમાં સમુદાય કાર્યકર અથવા સંસ્થા ચોક્કસ વિસ્તારની વસ્તીની જરૂરિયાતો માટે વિવિધ સેવાઓ અને કાર્યક્રમો બનાવે છે અથવા ડિઝાઈન કરે છે. આ ફોર્મેટમાં, વિવિધ સેવા પૂરી પાડતી સંસ્થાઓ વચ્ચે સંકલન સ્થાપિત કરવામાં આવે છે અને નવા કાર્યક્રમો અને સેવાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.*

2. **સામાજિક આયોજન માળખું:** *આ ફોર્મેટમાં, સામાજિક કાર્યકર અથવા સંસ્થા શહેર, નગર, ગામ, નગરપાલિકા, પ્રદેશ અને રાજ્યમાં ઉપલબ્ધ સેવાઓ અને જરૂરિયાતોનું વિશ્લેષણ કરે છે અને તેમને વધુ કાર્યક્ષમ રીતે પ્રદાન કરવા માટે એક યોજના તૈયાર કરે છે. જેમ કે શિક્ષણ, આરોગ્ય, આવાસ, મહિલા સશક્તિકરણ વગેરે.*

3. **સામાજિક ક્રિયાનું માળખું :** *આ ફોર્મેટ હેઠળ તે સેવાઓ આવે છે જે તે વિશિષ્ટ મુદ્દાઓ સાથે સંબંધિત છે જેને સામાજિક ચળવળની જરૂર હોય છે. સમુદાય સંગઠનના કાર્યકરો અને સંસ્થાઓ શિક્ષણ અને પ્રેરણા દ્વારા સમુદાયના લોકો અને જૂથોને સક્રિય કરીને આ મુદ્દાઓ પર જાહેર અભિપ્રાય બનાવે છે.*

એચ.વાય. સિદ્દીકીના મતે, ત્રણ ફોર્મેટ નીચે મુજબ છેઃ-

1. **કોમ્યુનિટી ડેવલપમેન્ટ નમૂનોઃ** *આ મોડેલમાં, કાર્યકરનું કાર્ય એવી પ્રક્રિયા બનાવવાનું છે કે જેના દ્વારા સમુદાય વ્યક્તિગત અને સામૂહિક રીતે સમુદાયની જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરવાના પ્રયાસો કરી શકે. આ પ્રકારના મોડેલ માટે સમુદાયમાં સ્વ-સંગઠિત આંતરિક સંસ્થાની ધારણાની જરૂર છે. સામાજિક કાર્યકરો કે જેઓ સેવા પૂરી પાડતી એજન્સીઓ પાસેથી સમુદાય વિકાસની પદ્ધતિઓને આત્મસાત કરી શકે છે.*

ઉદાહરણ તરીકે, સમુદાયમાં હાજર વિવિધ જ્ઞાતિઓ, અસામાજિક જૂથો, ધાર્મિક માન્યતાઓને અનુસરતા લોકો, નાના કુટુંબમાંની માન્યતા અને સમાજના વિવિધ વર્ગો પ્રત્યેનું વલણ વગેરે પર ચર્ચાઓ થઈ શકે છે. આ ફોર્મેટના સ્ટેપ્સ નીચે મુજબ છેઃ-

1. *ભૌતિક ક્ષેત્રને ઓળખવા અને તેની સ્થિતિનું પરીક્ષણ કરવું.*
2. *સમુદાયમાં પ્રયોગ.*
3. *સમુદાયમાં વિવિધ વિભાગોની જરૂરિયાતોને ઓળખવા.*
4. *કાર્યાત્મક આયોજનનો ઉપયોગ.*
5. *સંસાધન આયોજનનો ઉપયોગ.*
6. *સમુદાયમાં સંસ્થાકીય નેટવર્ક વિકસાવવા.*
7. *આપેલ સમય મર્યાદામાં સામાજિક કાર્ય દ્વારા આંશિક ખેંચાણ.*

2. વ્યવસ્થા પરિવર્તનનું માળખું: *આ પ્રકારના ફોર્મેટ હેઠળ, સમાજમાં સેવાઓ પ્રદાન કરતી સિસ્ટમો શિક્ષણ, આરોગ્ય, રોજગાર, પર્યાવરણ, સંરક્ષણ, બાળ વિકાસ, મહિલા સશક્તિકરણ છે. આ મોડેલની માન્યતા એ છે કે સિસ્ટમ ઘણા પરિબળોને કારણે કામ કરવાનું બંધ કરે છે, જેમ કે વસ્તી વૃદ્ધિને કારણે માલની માંગ વધી શકે છે, તેવી જ રીતે, કિંમતમાં ફેરફાર સાથે, ઉત્પાદનની ગુણવત્તા અથવા તકનીકીમાં ચોક્કસપણે ફેરફાર થશે ઉત્પાદનમાં ફેરફાર, ઉત્પાદન પ્રક્રિયાની પદ્ધતિઓમાં ફેરફાર જરૂરી બને છે. ઉદાહરણ તરીકે, તે ભારતની નવમી શિક્ષણ નીતિના ડ્રાફ્ટમાં લખવામાં આવ્યું છે.* 1968 *ની શિક્ષણ નીતિમાં જે ઉદ્દેશો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા તે કાર્ય યોજનાઓમાં પરિવર્તિત થઈ શક્યા ન હતા અને નાણાકીય અને સંસ્થાકીય સહાય પણ સ્પષ્ટ ન હતી, પરિણામે ગુણવત્તા, નાણાકીય વ્યવસ્થાપન, વસ્તી વગેરેને લગતી ઘણી સમસ્યાઓ વધી હતી. તેથી, આ સમસ્યાઓને અત્યંત કાળજી સાથે તાત્કાલિક ઉકેલવામાં આવે તે જરૂરી છે.*

સમુદાય સંગઠનના સ્વરૂપો (Forms of Community Organization) *એ વિવિધ પદ્ધતિઓ અને માળખા છે, જેમને કારણે સમુદાયના લોકો અને જૂથો તેમના હિતોને આગળ વધારવા, સમસ્યાઓને ઉકેલવા, અને વિકાસની શરૂઆત કરવા માટે સંગઠિત થઈ શકે છે. વિવિધ સ્વરૂપો સમુદાયના વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો અને લક્ષ્યોને ધ્યાનમાં રાખીને અપનાવા માટે અસરકારક હોઈ શકે છે. અહીં કેટલાક મુખ્ય સ્વરૂપો આપેલા છેઃ*

1. **ફોર્મલ સંગઠનો (Formal Organizations):** *આ સ્વરૂપમાં કાયદેસર અને સંસ્થાગત ધોરણો અને નિયમો અનુસાર કાર્ય કરવામાં આવે છે. તેમાં વિશિષ્ટ માળખું, નિયમો, અને એડમિનિસ્ટ્રેટિવ સેટઅપ હોય છે. નાગરિક ટ્રસ્ટ, સામાજિક સેવા એજન્સીઓ, નોન-પ્રોફિટ સંગઠનો, અને યુવાનોના ક્લબો.*

2. **અફોર્મલ સંગઠનો (Informal Organizations):-** *આ સ્વરૂપમાં સાંસ્કૃતિક, સોસાયટીક, અને સંબંધાત્મક માળખાના આધારે સંગઠિત થાય છે. નિયમો વધુ લૂઝ અને અનિયંત્રિત હોય છે. સાહેબી ગઠબંધન, મંડળીઓ, અને સ્થાનિક ગ્રુપો અથવા ક્લબો.*

3. **સ્વાયત્ત સંગઠન (Self-Help Groups):** *આ સ્વરૂપમાં લોકો પોતાના સમુદાયને સહાય આપવા માટે સહયોગ અને સાંસ્કૃતિક રીતે જોડાય છે. તેમાં સભ્યો એકબીજાની મદદ કરતાં, તેમના મુદ્દાઓ ઉકેલવા માટે સક્રિય રીતે ભાગ લે છે. નારાયણ સેવા સમિતિઓ, મહિલા સંવર્ધન જૂથો, અને દયાપૂરક સંગઠનો.*

4. **સામુદાયિક કાર્યક્રમો (Community Programs):** *આ સ્વરૂપમાં વિશિષ્ટ પ્રોજેક્ટો અને કાર્યક્રમો બનાવવામાં આવે છે જે સમુદાયના લોકો માટે લાભદાયક હોય છે. આરોગ્ય કેમ્પો, શાળા વિકાસ કાર્યક્રમો, અને વ્યાવસાયિક તાલીમ કાર્યક્રમો.*

5. **પ્રતિનિધિ સંગઠનો (Representative Organizations):** *આ સ્વરૂપમાં, સમુદાયના વિવિધ જૂથો અને તત્ત્વોના પ્રતિનિધિઓને એકત્ર કરીને, એજન્સીઓ અને નીતિ સ્થિતિઓ માટે વહીવટ કરતી હોય છે. સ્થાનિક રાજકીય મંડળો, નાગરિક સંગઠનો, અને સામાજિક વ્યાવસાયિક મંડળો.*

6. **સહયોગ સંગઠનો (Cooperative Organizations):***આ સ્વરૂપમાં લોકો સહયોગી માળખામાં કાર્યો અને સેવાઓ વહન કરતા હોય છે, જે સમુદાયના સામાન્ય હિતોને આગળ વધારવાનું લક્ષ્ય ધરાવે છે. ગ્રાહક સહકારી, કૃષિ સહકારી સોસાયટીઓ, અને કોઓપરેટિવ હાઉસિંગ સહકાર.*

7. **પ્રતિકાર સંગઠનો (Advocacy Organizations):***આ સ્વરૂપમાં સામાજિક, રાજકીય, અથવા આર્થિક નીતિઓમાં ફેરફાર લાવવાની કસોટી દ્વારા કાર્ય કરવામાં આવે છે. હક્ક પર આધારિત સંગઠનો, નીતિ સંશોધન કેન્દ્રો, અને ટ્રેડ યુનોન.*

8. **અરજીઓ અને અભિપ્રાય સંસ્થાઓ (Paition and Lobby Groups):***આ સ્વરૂપમાં, લોકો કાયદા અને નીતિ અંગે ફેરફાર લાવવા માટે અભિપ્રાય, અરજીઓ, અને લોબિંગ દ્વારા કાર્ય કરે છે. નાગરિક અર્પણ, લોબીગ ગ્રૂપો, અને નીતિ અવાજ સંગઠનો.*

9. **આંદોલન અને પ્રદર્શનો (Movements and Campaigns):***આ સ્વરૂપમાં વિશાળ પાયે પબ્લિક અવેરનેસ અને કારવાઈ માટે જાતીય અને સામાજિક એજન્ડા સાથે લોકો જોડાય છે. સામાજિક ન્યાય આંદોલન, પર્યાવરણ બચાવ અભિયાનો, અને માનવ અધિકાર અભિગમો.*

આ સ્વરૂપો વિવિધ કારણોસર ઉપયોગી બની શકે છે, અને તેમાં પદ્ધતિઓ અને અભિગમોની પસંદગી સમુદાયની જરૂરિયાતો અને લક્ષ્યોના આધારે કરવામાં આવે છે.

7.5 સમુદાય સંગઠનની વ્યૂહરચના

સમુદાયને સંગઠિત કરવા અને તેમની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે નીચેની વ્યૂહરચનાઓ અપનાવવામાં આવી છે:

1. **સમસ્યા ઓળખવાની વ્યૂહરચનાઃ** *સામુદાયિક સંસ્થાના કાર્યકરને સમુદાયની સમસ્યાઓની પૂર્વ જાણકારી હોય છે. જે સમુદાયની સફળતા માટે વ્યૂહરચના બનાવીને સમુદાયના સભ્યોની સમસ્યાઓનું નિરાકરણ લાવે છે. સામુદાયિક કાર્યકર સમુદાયના સભ્યોને પ્રોત્સાહિત કરે છે જેથી તેઓ પોતાની સમસ્યાઓ ઓળખી શકે અને તેના ઉકેલ માટે વ્યૂહરચના તૈયાર કરે.*

2. **જનભાગીદારીની વ્યૂહરચનાઃ** *સામુદાયિક કાર્યકર સમુદાયના સભ્યોમાં એવી રીતે જનભાગીદારી પેદા કરે છે કે તેઓ સમુદાયના તમામ કાર્યક્રમોમાં એકસાથે ભાગ લે છે અને કેન્દ્રિયકરણ અને વિશેષીકરણને કારણે લોકોને ભાગ લેવા, આયોજનને નિયંત્રિત કરવામાં મુશ્કેલી પડે છે. કેન્દ્રો પણ ઘણીવાર આયોજન સ્તરથી દૂર હોય છે. આ બધા સહભાગિતા માટેના અવરોધો છે. આ દૂર કરવા જોઈએ. જ્યારે સમુદાયના સભ્યો સમુદાયના સ્વભાવ અને તેની લાક્ષણિકતાઓ અને સમસ્યાઓને કેટલી હદે સમજે છે અને તેમને હલ કરવાના પ્રયાસોમાં ભાગ લેવાની જવાબદારી અનુભવે છે તે સમજવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે, જેના દ્વારા સમુદાય વાતચીતની ચેનલો સ્થાપિત કરે છે; અભિપ્રાયો, અનુભવો, યોગદાન અન્ય લોકો સુધી પહોંચાડી શકાય છે.*

3. **કાર્યક્રમ આયોજનની વ્યૂહરચનાઃ** *આ વ્યૂહરચનામાં, આયોજન એ સામુદાયિક સંગઠનમાં ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે જેના દ્વારા ભાગીદારીનું સંપૂર્ણ યોગદાન પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાં, જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને, કાર્યકર હેતુઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે આયોજનબદ્ધ રીતે સમુદાય માટે વિવિધ કલ્યાણકારી યોજનાઓની રૂપરેખા તૈયાર કરે છે. આયોજન પ્રક્રિયામાં ભાગ લેવા માટે સમુદાયના સભ્યોને પ્રોત્સાહિત કરે છે અને આગામી અવરોધો વૈજ્ઞાનિક કૌશલ્ય દ્વારા દૂર કરવામાં આવે છે.*

4. **સંસાધનોના ઉપયોગની વ્યૂહરચનાઃ** *આ વ્યૂહરચનામાં, સમુદાય આયોજક સમુદાયના તે સંસાધનોની શોધ કરે છે જેના દ્વારા સમુદાયની સમસ્યાઓને પરિપૂર્ણ અને ઉકેલવા માટે શક્ય છે. સમુદાય એવી સંસ્થાઓને લક્ષ્યાંકિત કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે જે સમુદાય માટે ફાયદાકારક હોય અને તેમની સેવાઓનો ઉપયોગ કરે. સમુદાયના આયોજક સમુદાયની વિવિધ જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે સમુદાયના આંતરિક અને બાહ્ય સંસાધનોનો ઉપયોગ કરે છે, જેમાં જનભાગીદારીને પ્રોત્સાહિત કરીને ઘણા કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવામાં આવે છે.*

5. **સામુદાયિક વિકાસ વ્યૂહરચનાઃ** *આ વ્યૂહરચના હેઠળ, સમુદાયમાં સમુદાય વિકાસ કાર્યને આગળ ધપાવવામાં આવે છે. સમુદાયના સભ્યો વિવિધ કાર્યક્રમો દ્વારા તેમની આર્થિક સ્થિતિને મજબૂત કરવા માટે નક્કર પ્રયાસો કરે છે. આ પ્રક્રિયામાં સરકારી કાર્યક્રમો અને યોજનાઓનો સહારો લેવામાં આવે છે. સમુદાયના સભ્યો તેમના સમુદાય આયોજન અને સંગઠન દ્વારા સમુદાયનો વિકાસ કરે છે. સમુદાય સમુદાયની સામાન્ય જરૂરિયાતો અને ઉપલબ્ધ વિવિધ સંસાધનો વચ્ચે સભ્યો દ્વારા વ્યવસ્થિત સંતુલન સ્થાપિત કરવામાં આવે છે, જે તેમના વિકાસ તરફ દોરી જાય છે.*

7.6 સારાંશ

વર્તમાન એકમમાં, સમુદાય સંગઠનના અભિગમ, ફોર્મેટ અને વ્યૂહરચના વિશે વિગતવાર માહિતી રજૂ કરવામાં આવી છે. આ એકમમાં વ્યક્તિગત, સામુદાયિક શિક્ષણ, જરૂરિયાત મૂલ્યાંકન, સામાજિક ક્રિયા વગેરેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેમજ સામુદાયિક સંસ્થાના સ્થાનિક વિકાસ, સામાજિક આયોજન, સામાજિક ક્રિયાના સ્વરૂપોનું વર્ણન કરીને સમુદાય સંગઠનની વ્યૂહરચના સમજાવવામાં આવી છે. સામુદાયિક સંગઠનની વ્યૂહરચનાઓમાં સમુદાયની જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓની ઓળખ, જનભાગીદારી, કાર્યક્રમનું આયોજન, સંસાધનોનો ઉપયોગ અને સમુદાય વિકાસનો સમાવેશ થાય છે.

7.7 અભ્યાસ પ્રશ્નો

1. *સમુદાય સંગઠનના અભિગમો આલેખો.*
2. *સમુદાય સંગઠનના બંધારણને આલેખો.*
3. *સમુદાય સંગઠનની વ્યૂહરચના જણાવો.*
4. *સામુદાયિક સંગઠનના બંધારણો અને વ્યૂહરચના વચ્ચેનો સંબંધ સમજાવો.*

7.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

સમુદાય સંસ્થા :

અભિગમ :

લોકભાગીદારી :

સામાજિક આયોજન :

સ્થાનિક વિકાસ :

સામાજિક ક્રિયા :

સમુદાય આયોજન :

સંસાધનોનો ઉપયોગ :

વ્યૂહરચના :

સામાજિક વિકાસ :

સમસ્યાઓ :

7.9 ગ્રંથસૂચિ

1. सद्दीकी एच.वाई, सोशल वर्क एण्ड सोशल एक्शन, न्यू डेल्ही, हरनाम पब्लिकेशंस, वर्ष 1984।
2. खिन्दुका, एस.के., सोशल वर्क इन इण्डिया, सर्वोदय साहित्य समाज, राजस्थान, वर्ष 1962 >
3. सिंह. मिश्रा सुरेन्द्र पी.डी.समाज कार्य इतिहास दर्शन एवं प्रणालियों, न्यू रायल पब्लिकेशंस, वर्ष 1997

એકમ-8	સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમ

: રૂપરેખા :

8.0 હેતુઓ

8.1 ઉદ્દેશ્ય

8.2 સમુદાય વિકાસનો ખ્યાલ

8.3 સામુદાયિક વિકાસ યોજનાના ઉદ્દેશ્યો

8.4 યોજનાનું સંગઠન

8.5 યોજનાની પ્રગતિનું મૂલ્યાંકન

8.6 સારાંશ

8.7 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

8.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

8.9 સંદર્ભસૂચિ

8.0 હેતુઓ

પ્રસ્તુત એકમના અભ્યાસના હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

- *સામુદાયિક વિકાસના ખ્યાલને સમજી શકાશે.*
- *સામુદાયિક વિકાસ યોજનાના ઉદ્દેશ્યો જાણી શકાશે.*
- *યોજનાના સંગઠનને જાણી શકાશે.*
- *યોજનાની પ્રગતિનું મૂલ્યાંકન કરી શકાશે.*

8.1 પ્રસ્તાવના

સામુદાયિક વિકાસ એ સમગ્ર સમુદાયના સર્વાંગી વિકાસની એક પદ્ધતિ છે જેમાં જનભાગીદારી દ્વારા સમુદાયના જીવનધોરણને ઊંચું લાવવાના પ્રયાસો કરવામાં આવે છે. ભારતમાં સદીઓ લાંબી રાજકીય તાબેદારીએ અહીંના ગ્રામીણ જીવનને સંપૂર્ણપણે બરબાદ કરી દીધું હતું. આ સમયગાળા દરમિયાન, પરસ્પર સહકાર અને ભાગીદારીની લાગણી જ સંપૂર્ણપણે અદશ્ય થઈ ગઈ હતી, પરંતુ સરકાર અને જનતા વચ્ચે શંકાની એક મજબૂત દિવાલ પણ ઉભી થઈ હતી. આઝાદી સમયે ભારતીય સમાજમાં જે પ્રતિકૂળ સંજોગો હતા તેનો ઉલ્લેખ કરતા ટેલરે સમજાવ્યું કે આ સમયે ભારતમાં વ્યાપક ગરીબીને કારણે માથાદીઠ આવક અન્ય દેશોની સરખામણીમાં એટલી ઓછી હતી કે લાખો લોકો મૃત્યુ પામ્યા હતા. ખોરાકની અછત." કુલ વસ્તીના 84 ટકા લોકો કુદરતી અને સામાજિક રીતે એકબીજાથી સંપૂર્ણપણે અલગ થઈ ગયા હતા, ગ્રામીણ ઉદ્યોગો નાશ પામ્યા હતા, જ્ઞાતિઓના કઠોર વિભાજનને કારણે સામાજિક માળખું ઝેરી થઈ ગયું હતું, લગભગ 800 જેટલી ભાષાઓ અલગ-અલગ હોવાને કારણે જૂથો સતત વધી રહ્યા હતા, પરિવહન અને

સંદેશાવ્યવહારની વ્યવસ્થા ખૂબ નબળી હતી અને બ્રિટિશ શાસન પર આધારિત રાજકીય નેતૃત્ત્વ કોઈપણ ઉપયોગી પરિવર્તન લાવવામાં સંપૂર્ણપણે અસમર્થ હતું. તે સ્વાભાવિક હતું કે આવી સ્થિતિમાં ભારતના ગ્રામીણ જીવનની પુનઃસંગઠિત કર્યા વિના સામાજિક પુનર્નિર્માણની કલ્પના કરવી સંપૂર્ણપણે નિરર્થક છે.

આજે ભારતની લગભગ 74 ટકા વસ્તી ગામડાઓમાં રહે છે. વસ્તીના આટલા મોટા વર્ગની સામાજિક-આર્થિક સમસ્યાઓને અસરકારક રીતે ઉકેલ્યા વિના આપણે કલ્યાણકારી રાજ્યનું લક્ષ્ય હાંસલ કરી શકતા નથી. આ જ કારણ છે કે ભારતમાં આઝાદી પછી તરત જ એક એવી વ્યાપક યોજનાની જરૂરિયાત અનુભવાઈ કે જેના દ્વારા ગ્રામીણ સમુદાયમાં પ્રવર્તતી નિરક્ષરતા, ગરીબી, બેરોજગારી, ખેતીનું પછાતપણું, ગંદકી અને રૂઢિચુસ્તતા જેવી સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવી શકાય. ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસ માટે, કૃષિ પરિસ્થિતિઓમાં સુધારો કરવો, સામાજિક અને આર્થિક માળખું બદલવું, આવાસની સ્થિતિમાં સુધારો કરવો, ખેડૂતોને ખેતીલાયક જમીન પ્રદાન કરવી, જાહેર આરોગ્ય અને શિક્ષણના સ્તરમાં સુધારો કરવો જોઈએ અને નબળા લોકોને વિશેષ સુરક્ષા પ્રદાન કરવી જોઈએ વિભાગો આ મોટા લક્ષ્યને હાંસલ કરવા માટે, એક પ્રાયોગિક યોજના સૌપ્રથમ 1948માં ઉત્તર પ્રદેશના ઈટાવા અને ગોરખપુર જિલ્લામાં લાગુ કરવામાં આવી હતી. તેની સફળતાથી પ્રેરિત થઈને, જાન્યુઆરી 1952માં ભારત અને અમેરિકા વચ્ચે એક કરાર પર હસ્તાક્ષર કરવામાં આવ્યા હતા, જે હેઠળ અમેરિકાના ફોર્ડ ફાઉન્ડેશન દ્વારા ભારતમાં ગ્રામીણ વિકાસના સર્વાંગી અને વ્યાપક વિકાસ માટે નાણાકીય સહાય સ્વીકારવામાં આવી હતી. ગ્રામીણ વિકાસની આ યોજનાને 'સમુદાય વિકાસ યોજના' નામ આપવામાં આવ્યું હતું અને આ યોજના પર કામ 1952માં જ મહાત્મા ગાંધીના જન્મદિવસ, 2જી ઓક્ટોબરે 55 વિકાસ બ્લોકની સ્થાપના કરીને શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું.

8.2 સમુદાય વિકાસનો ખ્યાલ

ગ્રામીણ વિકાસના અભ્યાસમાં રસ ધરાવતા તમામ અર્થશાસ્ત્રીઓના દૃષ્ટિકોણથી 'સમુદાય વિકાસ'ના અર્થને સમજ્યા વિના આ યોજનાનો અવકાશ અને મહત્ત્વ યોગ્ય રીતે સમજી શકાતું નથી. સમાજશાસ્ત્રના દૃષ્ટિકોણથી, સમુદાયના વિકાસને માત્ર એક યોજના ગણી શકાય નહીં. સમાજશાસ્ત્રના દૃષ્ટિકોણથી, સામુદાયિક વિકાસ એ માત્ર એક યોજના નથી પરંતુ તે પોતે એક વિચારધારા અને માળખું છે. આનો મતલબ તે એક વિચારધારા તરીકે તે એક કાર્યક્રમ છે જેનો હેતુ વ્યક્તિઓને તેમની જવાબદારીઓથી વાકેફ કરવાનો છે અને એક માળખા તરીકે તે વિવિધ ક્ષેત્રોના આંતરસંબંધો અને તેમની પરસ્પર અસરોને સ્પષ્ટ કરે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, એવું કહી શકાય કે ભારતીય સંદર્ભમાં, સામુદાયિક વિકાસનો અર્થ એવી પદ્ધતિ છે કે જેના દ્વારા ગ્રામીણ સમાજની રચના, આર્થિક સંસાધનો, નેતૃત્ત્વના સ્વરૂપ અને જનભાગીદારી વચ્ચે સુમેળ સ્થાપિત કરીને સમાજનો સર્વાંગી વિકાસ સાધી શકાય છે. એક પ્રયાસ કરવામાં આવે છે.

શાબ્દિક રીતે સમુદાય વિકાસ એટલે સમુદાયનો વિકાસ અથવા પ્રગતિ. આ હોવા છતાં, સમુદાય વિકાસની વિભાવના એટલી વ્યાપક અને જટિલ છે કે તેને માત્ર વ્યાખ્યા દ્વારા સમજાવવી ખૂબ મુશ્કેલ છે. આપેલી વ્યાખ્યાઓમાં, કેટલાકે એક પાસા પર અને કેટલાકે બીજા પર વધુ ભાર આપ્યો છે. આ પછી પણ, કેમ્બ્રિજમાં યોજાયેલી એક કોન્ફરન્સમાં, સમુદાયના વિકાસની સ્પષ્ટતા કરતી વખતે, એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે "સમુદાય વિકાસ એ એક ચળવળ છે જેનો ઉદ્દેશ્ય સમગ્ર સમુદાય માટે ઉચ્ચ જીવનધોરણની વ્યવસ્થા કરવાનો છે. આ કાર્યમાં, પ્રેરક બળ છે. તે જનતા તરફથી આવવું જોઈએ અને તેમાં હંમેશા લોકોનો સહકાર

હોવો જોઈએ." આ વ્યાખ્યા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સામુદાયિક વિકાસ એ એક એવો કાર્યક્રમ છે જેમાં સમુદાય દ્વારા પહેલ કરવી અને લોકોનો સહકાર મેળવવો એ લક્ષ્ય હાંસલ કરવા માટેની મૂળભૂત શરતો છે. આ ચળવળનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય કોઈ ચોક્કસ વર્ગના હિત પૂરતો મર્યાદિત નથી પરંતુ સમગ્ર સમુદાયનું જીવન ધોરણ ઊંચું લાવવાનો છે.

આયોજન પંચના અહેવાલમાં સામુદાયિક વિકાસનો અર્થ સ્પષ્ટ કરતી વખતે કહેવામાં આવ્યું હતું કે "સમુદાય વિકાસ એ એક એવી યોજના છે જેના દ્વારા નવા માધ્યમો શોધીને ગ્રામીણ સમાજના સામાજિક અને આર્થિક જીવનમાં પરિવર્તન લાવી શકાય છે.

પ્રો. એ.આર. દેસાઈના જણાવ્યા અનુસાર, "સમુદાય વિકાસ આયોજન એ એક પદ્ધતિ છે જેના દ્વારા પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં નિર્ધારિત ગામડાઓના સામાજિક અને આર્થિક જીવનમાં પરિવર્તનની પ્રક્રિયા શરૂ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે." આનો અર્થ એ થયો કે સામુદાયિક વિકાસ એ એક એવું માધ્યમ છે જેના દ્વારા પંચવર્ષીય યોજનાઓ દ્વારા નિર્ધારિત ગ્રામીણ પ્રગતિના લક્ષ્યોને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

રૈના (આર.એન. રૈના) કહે છે કે "સમુદાય વિકાસ એ એક સંકલિત કાર્યક્રમ છે જે ગ્રામીણ જીવનના તમામ પાસાઓ સાથે કામ કરે છે અને ધર્મ, જાતિ, સામાજિક કે આર્થિક અસમાનતાને કોઈ મહત્ત્વ આપ્યા વિના સમગ્ર ગ્રામીણ સમુદાયને લાગુ પડે છે. ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સામુદાયિક વિકાસ એ એક સંકલિત પ્રણાલી છે જેના દ્વારા ગ્રામીણ જીવનના સર્વાંગી વિકાસ માટે પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. આ યોજનાનો આધાર લોકભાગીદારી અને સ્થાનિક સંસાધનો છે. એક સંકલિત કાર્યક્રમ તરીકે, જ્યાં એક તરફ આ યોજનામાં શિક્ષણ, તાલીમ, આરોગ્ય, કુટીર ઉદ્યોગોના વિકાસ, કૃષિ સંચાર અને સામાજિક સુધારણા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, ત્યારે તેનો હેતુ લોકોના વિચારો, વલણ અને રુચિઓમાં પરિવર્તન લાવવાનો પણ છે. ગ્રામજનો પોતાના વિકાસ માટે સક્ષમ બને તે માટે પ્રયત્નો કરે છે. આ દૃષ્ટિકોણથી, સમુદાય વિકાસ આયોજનને સામાજિક-આર્થિક પુનર્નિર્માણ અને આત્મનિર્ભરતા વધારવાની પદ્ધતિ કહી શકાય જેમાં સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક લાક્ષણિકતાઓનો સમાવેશ થાય છે.

8.3 સામુદાયિક વિકાસ યોજનાના ઉદ્દેશ્યો

સામુદાયિક વિકાસ યોજનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ગ્રામીણ જીવનનો સર્વાંગી વિકાસ પૂરો પાડવાનો અને ગ્રામીણ સમુદાયના જીવનધોરણ અને પ્રગતિ માટેનો માર્ગ બતાવવાનો છે. આ સ્વરૂપમાં, સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમના ઉદ્દેશ્યો એટલા વ્યાપક છે કે તેમની ચોક્કસ યાદી બનાવવી મુશ્કેલ કાર્ય છે. આ પછી પણ, વિવિધ વિદ્વાનોએ અગ્રતાના ધોરણે સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમના ઘણા ઉદ્દેશ્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પ્રો.એ.આર. આ યોજનાના ઉદ્દેશ્યની સ્પષ્ટતા કરતા દેસાઈએ જણાવ્યું છે કે સામુદાયિક વિકાસ યોજનાનો ઉદ્દેશ્ય ગ્રામજનોમાં માનસિક પરિવર્તન લાવવાનો છે. તેમજ, તેનો ઉદ્દેશ્ય ગ્રામવાસીઓની નવી આકાંક્ષાઓ, પ્રેરણાઓ, તકનીકો અને માન્યતાઓને ધ્યાનમાં રાખીને દેશના આર્થિક વિકાસમાં માનવ શક્તિના વિશાળ ભંડારનો ઉપયોગ કરવાનો છે. લગભગ સમાન ઉદ્દેશ્યને પ્રાધાન્ય આપતા, સંયુક્ત રાષ્ટ્રના અહેવાલમાં, ડાંગ હેમ્મરસ્કજોલ્ડે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે "સામુદાયિક વિકાસ આયોજનનો ઉદ્દેશ્ય માત્ર ગ્રામવાસીઓને ખોરાક, કપડાં, આવાસ, આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાની સુવિધાઓ પૂરી પાડવાનો નથી, પરંતુ

ભૌતિક સંસાધનોનો વિકાસ કરવો વધુ અગત્યનું છે, તેનો ઉદ્દેશ્ય ગામડાના લોકોના વલણ અને વિચારોમાં પરિવર્તન લાવવાનો છે. વિકાસ કોઈપણ રીતે શક્ય નથી. આ દૃષ્ટિકોણથી, ગ્રામીણ સમુદાયની વિચારધારા અને વલણમાં પરિવર્તન લાવવું એ ચોક્કસપણે આ કાર્યક્રમનો એક મહત્ત્વપૂર્ણ ઉદ્દેશ્ય છે.

ડો. એસ.સી. દુબેએ સમુદાય વિકાસ યોજનાના ઉદ્દેશ્યને ભાગોમાં વિભાજીત કરીને સ્પષ્ટ કર્યું છેઃ

(1) દેશના કૃષિ ઉત્પાદનમાં વધારો કરવા, સંદેશાવ્યવહારની સુવિધાઓ વધારવા, શિક્ષણનો ફેલાવો કરવા અને ગ્રામીણ આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાની સ્થિતિ સુધારવા માટે પ્રયત્નો કરવા.

(2) ગામડાઓમાં સામાજિક અને આર્થિક જીવનમાં પરિવર્તન લાવવા સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયાને વ્યવસ્થિત રીતે શરૂ કરવી. આનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ડૉ. શ્યામા ચરણ દુબે સામુદાયિક વિકાસ યોજનાના મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય તરીકે કૃષિના વિકાસને સર્વોચ્ચ અગ્રતા આપવાના પક્ષમાં છે. તેમનું માનવું છે કે ખેતીના યોગ્ય વિકાસની ગેરહાજરીમાં ગ્રામીણ સમુદાયનો વિકાસ શક્ય નથી કારણ કે ગ્રામીણ સમુદાયનું સમગ્ર જીવન કોઈને કોઈ રીતે ખેતીથી પ્રભાવિત થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એમ કહી શકાય કે વૈભવમાં પરિવર્તન'નો ઉદ્દેશ્ય કૃષિના વિકાસ માટે ગૌણ છે. ખેતીના વિકાસથી ગ્રામજનોની આર્થિક સ્થિતિ સુધરશે તો તેમનો દૃષ્ટિકોણ આપોઆપ બદલાઈ જશે. આ યોજનાના 8 ઉદ્દેશ્યો ભારત સરકારના સમુદાય વિકાસ મંત્રાલય દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે.

આ ઉદ્દેશ્યો નીચે મુજબ છે.

1. ગ્રામીણ લોકોના માનસિક દૃષ્ટિકોણમાં પરિવર્તન લાવવું.
2. ગામડાઓમાં જવાબદાર અને કાર્યક્ષમ નેતૃત્ત્વ વિકસાવવા.
3. સમગ્ર ગ્રામીણ વસ્તીને આત્મનિર્ભર અને પ્રગતિશીલ બનાવવી.
4. કૃષિનો ઉપયોગ ગ્રામીણ લોકોના આર્થિક સ્તરને વધારવા માટે થવો જોઈએ.
5. આધુનિકીકરણ કરવું અને બીજી તરફ ગ્રામીણ ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવો.
6. રાષ્ટ્રના ભાવિ નાગરિક તરીકે યુવાનોના યોગ્ય વ્યક્તિત્ત્વનો વિકાસ કરવો.
7. ગ્રામીણ શિક્ષકોના હિતોનું રક્ષણ કરવું.
8. ગ્રામીણ સમુદાયના સ્વાસ્થ્યનું રક્ષણ કરવું.

આ મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો ઉપરાંત, આ યોજનામાં અન્ય કેટલાક ઉદ્દેશ્યોનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે,

1. ગ્રામીણ લોકોનો આત્મવિશ્વાસ અને જવાબદારી વધારવી અને તેમને સારા નાગરિક બનાવવા,
2. ગ્રામજનોને સારું સામાજિક અને આર્થિક જીવન પ્રદાન કરવા અને
3. ગ્રામીણ યુવાનોને શક્તિ આપવા માટે. સંકુચિત સીમાઓથી આગળ વિચારવું અને કાર્ય કરવું વગેરે પણ આ યોજનાના કેટલાક સહાયક ઉદ્દેશ્યો છે.

આ તમામ ઉદ્દેશ્યોને ધ્યાનમાં રાખીને જો વ્યાપક અભિગમ અપનાવવામાં આવે તો એમ કહી શકાય કે સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમનો ઉદ્દેશ્ય ગ્રામીણ સમુદાયની અંદર સૂતેલી ક્રાંતિકારી શક્તિને જાગૃત કરવાનો છે જેમાં ગ્રામીણ સમુદાયને વિચારવાની અને એકાગ્રતા કરવાની તક મળે છે. તેના પોતાના પર વસ્તુઓ કરવાની રીતો બદલીને, આપણે આપણી જાતને મદદ કરવાની શક્તિ વિકસાવી શકીએ છીએ. સામુદાયિક વિકાસ આયોજનના તમામ ઉદ્દેશ્યો ચોક્કસ ધારણાઓ પર આધારિત છે. ઓવરરાઈડિંગ માન્યતા એ છે કે સમુદાય વિકાસ યોજનાઓ સ્થાનિક જરૂરિયાતો પર આધારિત હોવી જોઈએ. બીજું, ઉદ્દેશ્ય હાંસલ કરવાના આયોજનમાં જનભાગીદારી શક્તિના ઉપયોગથી નહીં પણ પ્રેરણા અને સમર્થન દ્વારા જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ માટે સામુદાયિક વિકાસ કાર્યકરોની પસંદગી અને તાલીમમાં વિશેષ કાળજી લેવી જરૂરી છે. અંતિમ માન્યતા એ છે કે તે સંપૂર્ણપણે અમલદારશાહી પ્રણાલી દ્વારા ચલાવવામાં આવવી જોઈએ નહીં પરંતુ આખરે ગ્રામીણ સમુદાય દ્વારા ચલાવવામાં આવવી જોઈએ, જેના માટે યોજનાની શરૂઆતથી અંત સુધી ગ્રામજનોનો સક્રિય સહકાર જરૂરી છે.

8.4 યોજનાનું સંગઠન

સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમ ભારત સરકારના આયોજન મંત્રાલય સાથે સંલગ્ન હતો, પરંતુ પાછળથી તેના મહત્ત્વ અને કાર્યના વ્યાપક અવકાશને ધ્યાનમાં રાખીને, તે નવા બનેલા મંત્રાલય 'સામુદાયિક વિકાસ મંત્રાલય' સાથે જોડાયેલું હતું. હાલમાં આ યોજના 'કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલય' હેઠળ છે. વાસ્તવમાં, સામુદાયિક વિકાસ યોજનાનું સંગઠન અને સંચાલન કેન્દ્રીય સ્તરથી ગ્રામ્ય સ્તરે વહેંચાયેલું છે. આ અભિગમમાં દરેક સ્તરે સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમના સંગઠનને અલગથી સમજવું જરૂરી છે:

(1) કેન્દ્રીય સ્તરે : હાલમાં સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમ 'કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલય' સાથે જોડાયેલો છે. આ કાર્યક્રમની પ્રગતિ અને નીતિ ઘડતર માટે એક વિશેષ સલાહકાર સમિતિની રચના કરવામાં આવી છે જેના અધ્યક્ષ ખુદ આપણા વડાપ્રધાન છે. કૃષિ મંત્રી અને આયોજન પંચના સભ્યો આ સમિતિના સભ્યો છે. આ ઉપરાંત, કેન્દ્રીય સ્તરે અનૌપચારિક રીતે રચાયેલી સલાહકાર સમિતિ પણ છે જેના સભ્યો લોકસભાના કેટલાક નામાંકિત સભ્યો છે. આ સલાહકાર સમિતિ યોજનાની નીતિ અને પ્રગતિ અંગે આ ઔપચારિક સમિતિની સલાહ લેતી રહે છે.

(2) રાજ્ય સ્તરીય : સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમ ચલાવવાની વાસ્તવિક જવાબદારી રાજ્ય સરકારોની છે. રાજ્ય સ્તરે, દરેક રાજ્યમાં એક સમિતિ હોય છે જેના અધ્યક્ષ તે રાજ્યના મુખ્યમંત્રી હોય છે અને તમામ વિકાસ વિભાગના મંત્રીઓ તેના સભ્યો હોય છે. આ સમિતિના સચિવ વિકાસ કમિશનર છે જે ગ્રામીણ વિકાસને લગતા તમામ વિભાગોના કાર્યક્રમો અને નીતિઓનું સંકલન કરે છે. 1969 થી, જ્યારથી સામુદાયિક વિકાસ આયોજન માટે નાણાકીય સંસાધનોનું સંચાલન રાજ્યના નિયંત્રણ હેઠળ આવ્યું છે, વિકાસ કમિશનરનું કાર્ય પહેલા કરતાં વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ બન્યું છે વિકાસ કમિશનરને સલાહ આપવા માટે, રાજ્યોમાં એક અનૌપચારિક સલાહકાર સમિતિ છે જેમાં વિધાનસભા અને વિધાન પરિષદના કેટલાક નામાંકિત સભ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

(3) જિલ્લા સ્તરે : *યોજનાના સંકલન અને અમલીકરણની સમગ્ર જવાબદારી જિલ્લા પરિષદની રહે છે. જિલ્લા પરિષદમાં જનતાના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓનો સમાવેશ થાય છે જેમાં બ્લોક પંચાયત સમિતિઓના તમામ અધ્યક્ષો અને તે જિલ્લાની લોકસભા અને વિધાનસભાના સભ્યોનો સમાવેશ થાય છે. આ પછી પણ, જિલ્લા પરિષદની નીતિઓના આધારે સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમ ચલાવવાનું કામ 'જિલ્લા આયોજન સમિતિ' પાસે છે જેના અધ્યક્ષ જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ છે. જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ અથવા તેમની જગ્યાએ નાયબ વિકાસ કમિશનર કાર્યક્રમની પ્રગતિ માટે જવાબદાર છે.*

(4) બ્લોક સ્તર : *શરૂઆતમાં, આશરે 300 ગામો અને 1,300 ચોરસ કિલોમીટર વિસ્તાર પર વિકાસ બ્લોકની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી, પરંતુ હવે 100 થી 120 ગામો અથવા 1 લાખ 20 હજાર ગ્રામીણ વસ્તી સાથે વિકાસ બ્લોકની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. વિકાસ બ્લોકના વહીવટ માટે, દરેક બ્લોકમાં એક બ્લોક ડેવલપમેન્ટ ઓફિસરની નિમણૂક કરવામાં આવે છે અને તેને મદદ કરવા માટે, કૃષિ, પશુપાલન, સહકાર, પંચાયત, ગ્રામીણ ઉદ્યોગો, સામાજિક શિક્ષણ, મહિલા અને બાળ કલ્યાણ વગેરે જેવા વિષયોને લગતા આઠ વિસ્તરણ અધિકારીઓની નિમણૂક કરવામાં આવે છે. નિમણૂક કરવામાં આવે છે. વિસ્તાર પંચાયત બ્લોક સ્તરે નીતિઓ ઘડવા અને યોજનાઓના સંચાલન માટે જવાબદાર છે. સરપચ, ગ્રામ પંચાયતોના પ્રમુખ, મહિલાઓ, અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિનું પ્રતિનિધિત્ત્વ કરતી કેટલીક વ્યક્તિઓ આ સમિતિના સભ્યો છે. દરેક બ્લોકમાં વિકાસ યોજનાના અમલીકરણ માટે, દરેક 5 વર્ષના બે મુખ્ય તબક્કાઓ નક્કી કરવામાં આવ્યા છે.*

(5) ગ્રામ્ય સ્તરઃ *ગ્રામ્ય સ્તરે યોજનાના અમલીકરણની જવાબદારી ગ્રામ પંચાયતની હોવા છતાં, આ સ્તરે સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ગ્રામ સેવકની છે. સામુદાયિક વિકાસ યોજનાના તમામ કાર્યક્રમોની માહિતી ગ્રામ સેવક પાસે હોય છે. તેઓ કોઈપણ ક્ષેત્રમાં નિષ્ણાત નથી પરંતુ સરકારી અધિકારીઓ અને ગ્રામીણ સમુદાય વચ્ચે સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ કડી તરીકે કામ કરે છે. સામાન્ય રીતે 10 ગામોમાં એક ગ્રામ સેવકની નિમણૂક કરવામાં આવે છે. આ વ્યક્તિ ગ્રામીણ સમુદાયમાં પ્રોગ્રામની તમામ નવીનતાઓને પ્રોત્સાહન આપે છે. અધિકારીઓને ગ્રામજનોના પ્રતિભાવો વિશે માહિતગાર કરે છે અને વિવિધ વિકાસ કાર્યક્રમો વચ્ચે સંકલન જાળવવાનો પ્રયાસ કરે છે. ગ્રામ સેવક ઉપરાંત, પ્રશિક્ષિત મિડવાઈફ્સ અને ગ્રામ સેવકો ગ્રામ્ય સ્તરે પણ મહિલાઓ અને બાળકોના કલ્યાણ માટે કામ કરે છે.*

સામુદાયિક વિકાસ યોજનાની સમગ્ર સંસ્થાને પાંચ મુખ્ય સ્તરોમાં વહેંચવામાં આવી છે. ડો.દેસાઈ કહે છે કે સમગ્ર સત્તા અને નિયંત્રણનો પ્રવાહ વંશવેલો અમલદારશાહી સંસ્થા દ્વારા ઉપરથી નીચે સુધી છે. આ પછી પણ, વિવિધ સમિતિઓના સૂચનોને ધ્યાનમાં રાખીને, સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમોમાં અમલદારશાહી પ્રણાલીની અસરોને ઘટાડવાના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા છે. કદાચ, એટલે જ બળવંતરાય મહેતા સમિતિની ભલામણોના આધારે, સમુદાયના વિકાસને સ્વાયત્ત સંસ્થાઓ અને પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ સાથે જોડવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. આજે આ યોજનાના અમલીકરણમાં જિલ્લા સ્તરે જિલ્લા પંચાયત, બ્લોક સ્તરે વિસ્તાર પંચાયત અને ગ્રામ્ય સ્તરે ગ્રામ પંચાયતનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. આ કાર્યક્રમ જનતા માટે અને જનતા દ્વારા હોવાથી તેને અમલદારશાહીની ખામીઓથી બચાવવા વિવિધ સ્તરે જન સહકારને ખૂબ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું હતું.

8.5 સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમની સિદ્ધિઓ

ભારતમાં, સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમને હવે ગ્રામીણ જીવનના સર્વાંગી વિકાસ માટે જરૂરી સ્થિતિ તરીકે જોવામાં આવે છે. જો કે છેલ્લા કેટલાક સમયથી આ યોજનાની સફળતાને લઈને વિવિધ પ્રકારની આશંકા વ્યક્ત કરવામાં આવી રહી હતી, પરંતુ આ યોજનાની સિદ્ધિઓને જોતા ધીમે ધીમે આવી આશંકાઓ દૂર થઈ રહી છે. આ નિવેદનની સત્યતાનો અંદાજ એ હકીકત પરથી લગાવી શકાય છે કે વર્ષ 1952માં સમગ્ર ભારતમાં આ વિકાસ બ્લોકની સંખ્યા 5,304 હતી અને આજે દેશની લગભગ સમગ્ર ગ્રામીણ વસ્તીને વિવિધ સુવિધાઓ પૂરી પાડવામાં આવી રહી છે.

સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમના વર્તમાન સ્વરૂપમાં આજે નોંધપાત્ર ફેરફાર થયો છે. પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનાથી પાંચમી યોજના સમયગાળા (1951 થી 1979) સુધી, આ કાર્યક્રમ ગ્રામીણ વિકાસના એક અલગ અને સ્વતંત્ર કાર્યક્રમ તરીકે અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો હતો. આ પછી, ગ્રામીણ વિકાસ માટેના ઘણા કાર્યક્રમો સમયાંતરે અમલમાં મૂકાયા કે તેનો યોગ્ય રીતે અમલ કરવામાં અને તેમની વચ્ચે સંકલન સ્થાપિત કરવામાં મુશ્કેલી અનુભવાઈ. આ સ્થિતિમાં, એવું લાગ્યું કે વિવિધ ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમોને માત્ર સામુદાયિક વિકાસ બ્લોક દ્વારા અમલમાં મૂકીને વધુ લાભ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પરિણામે, માત્ર સામુદાયિક વિકાસ બ્લોકના સ્વરૂપમાં થોડો ફેરફાર થયો નથી, પરંતુ તે તમામ ગ્રામીણ વિકાસ યોજનાઓ કે જે આજે ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ માનવામાં આવે છે તેનો સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમ હેઠળ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આમ, ગ્રામીણ વિકાસના ક્ષેત્રમાં સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમની વર્તમાન જવાબદારીઓ અને સિદ્ધિઓને સમજવી જરૂરી બની જાય છે.

(1) સંકલિત ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમ

સંકલિત ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમ એ સામુદાયિક વિકાસ વિભાગો દ્વારા પૂર્ણ થયેલો સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્યક્રમ છે. અહીં સુધી તેને ઘણીવાર 'સંકલિત સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમ' પણ કહેવામાં આવે છે. જો કે થોડા સમય પહેલા સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમ હેઠળ 'સ્મોલ ફાર્મર ડેવલપમેન્ટ એજન્સી' અને 'દુષ્કાળ વિસ્તાર કાર્યક્રમ'નું આગવું સ્થાન હતું, પરંતુ પછીથી ખ્યાલ આવ્યો કે આ કાર્યક્રમો ગ્રામીણ લોકોના જીવનધોરણમાં કોઈ ખાસ સુધારો લાવી શક્યા નથી. આ સ્થિતિમાં, 1978-79થી ગ્રામીણ વિકાસનો વ્યાપક કાર્યક્રમ શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો, જેને આપણે 'સંકલિત ગ્રામીણ વિકાસ કાર્યક્રમ' તરીકે ઓળખીએ છીએ. તેનો ઉદ્દેશ્ય ગ્રામીણ બેરોજગારી ઘટાડવાનો અને ગ્રામીણ લોકોના જીવનધોરણમાં એવી રીતે સુધારો કરવાનો છે કે તેઓ ગરીબી રેખાથી ઉપર આવી શકે. આજે ભારતમાં ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રહેતા 25 કરોડ લોકો ગરીબી રેખા નીચે છે. આ લોકોને જરૂરી સુવિધાઓ પૂરી પાડવા માટે, એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે દરેક સમુદાય વિકાસ બ્લોક દર વર્ષે તેના વિસ્તારમાંથી 600 સૌથી ગરીબ પરિવારોની પસંદગી કરે અને તેમને લાભ આપે. તેમાંથી 400 પરિવારોને કૃષિ સંબંધિત સુવિધાઓ દ્વારા, 100 પરિવારોને કુટીર ઉદ્યોગ દ્વારા અને બાકીના 100 પરિવારોને અન્ય સેવાઓ દ્વારા લાભ મળશે. આ એક મોટું લક્ષ્ય છે, તેથી 5 વર્ષના સમયગાળામાં 3,000 પરિવારોને લાભ આપવા માટે દરેક વિકાસ બ્લોક માટે રૂ. 35 લાખની રકમ નિર્ધારિત કરવામાં આવી હતી. શરૂઆતમાં આ યોજના દેશના તમામ વિકાસ બ્લોકમાં લાગુ કરવામાં આવી છે. આ યોજનાનો સંપૂર્ણ ખર્ચ અડધો અડધો કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા ઉઠાવવામાં આવે છે. ખર્ચના દૃષ્ટિકોણથી, સાતમી અને

આઠમી પંચવર્ષીય યોજના હેઠળ આ દેશનો સૌથી મોટો કાર્યક્રમ હતો, જેના પર એકલા આ બે યોજનાઓ હેઠળ રૂ. 19,000 કરોડથી વધુ ખર્ચ કરવામાં આવ્યા હતા અને તેના દ્વારા 3.15 કરોડ ગ્રામીણ લોકોનું જીવનધોરણ ઉછળ્યું હતું. પરિવારોને ગરીબી રેખાથી ઉપર લાવી શકાય છે. માત્ર 1995 અને 1997 વચ્ચે, 39.85 લાખ ગરીબ પરિવારોને લાભો પૂરા પાડવામાં આવ્યા હતા.

(2) રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર કાર્યક્રમ-

ગામડાઓમાં બેરોજગારીની સમસ્યા મુખ્યત્ત્વે મોસમી અને ઓછી રોજગાર સાથે સંબંધિત છે. આ માટે એક તરફ ખેડૂતોને ખેતીના વધારાના સાધનો આપવાની જરૂર છે તો બીજી તરફ ગરીબ ખેડૂતોને તેમના ખાલી સમયમાં રોજગારીની નવી તકો પૂરી પાડવાની જરૂર છે. શરૂઆતમાં, 'કામ માટે ખોરાક' યોજના દ્વારા આ જરૂરિયાતને પહોંચી વળવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ 1981 થી તેની જગ્યાએ 'રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર કાર્યક્રમ' શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. આ કાર્યક્રમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ખેડૂતોને તેમના મફત સમયમાં વધારાની રોજગારીની તકો પૂરી પાડવાનો છે; તેમને અદ્યતન કૃષિ સાધનો આપવા પડશે અને ગ્રામજનોની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો કરવો પડશે. છઠ્ઠી પંચવર્ષીય યોજનામાં સામુદાયિક વિકાસ બ્લોક દ્વારા આ યોજનાનો અમલ કરીને, તેના પર અંદાજે રૂ. 1,620 કરોડનો ખર્ચ કરવામાં આવ્યો હતો. સાતમી યોજના હેઠળ 1989માં તેની જગ્યાએ નવી રોજગાર યોજના શરૂ કરવામાં આવી, જેનું નામ 'જવાહર રોજગાર યોજના' છે. આ યોજનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ગામડાના અત્યંત ગરીબ અને ભૂમિહીન ખેડૂતોના પરિવારના એક સભ્યને વર્ષમાં ઓછામાં ઓછા 100 દિવસ માટે રોજગાર આપવાનો છે. 1989 થી 1998 સુધી, કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોએ આ યોજના હેઠળ 30 હજાર કરોડ રૂપિયાથી વધુનું રોકાણ કરીને મોટી સંખ્યામાં ગરીબ પરિવારોને રોજગારની તકો પૂરી પાડી હતી.

3. દુષ્કાળગ્રસ્ત વિસ્તારો માટેના કાર્યક્રમોઃ

આપણા દેશના ઘણા ભાગો એવા છે જ્યાં દુષ્કાળની સમસ્યા વારંવાર જોવા મળે છે. આવા વિસ્તારો માટે ખેડૂતોને ઓછા પાણીમાં પણ ઉગાડી શકાય તેવા પાકોની માહિતી આપવા, પાણીના સ્ત્રોતનો મહત્તમ ઉપયોગ કરવા, વૃક્ષારોપણ વધારવા અને પશુઓની સારી ઓલાદ મળી રહે તે હેતુથી ઉપરોક્ત કાર્યક્રમ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. વિકાસ કરીને ગ્રામીણ ગરીબી ઘટાડી શકાય છે. હાલમાં 74 જિલ્લામાં 557 વિકાસકામો હાથ ધરવામાં આવી રહ્યા છે.

4. રણ વિકાસ કાર્યક્રમઃ

આ કાર્યક્રમ ભારતમાં 1977-78 થી સામુદાયિક વિકાસ બ્લોક દ્વારા શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. તેનો ઉદ્દેશ્ય રણ, ઉજ્જડ અને કઠોર વિસ્તારોની જમીન પર વધુને વધુ હરિયાળી રોપવાનો, પાણીના સ્ત્રોતો શોધવા અને તેનો ઉપયોગ કરવાનો, ગામડાઓમાં વીજળી પૂરી પાડીને ટ્યુબ-વેલને પ્રોત્સાહિત કરવાનો અને પશુપાલન અને બાગાયતનો વિકાસ કરવાનો છે. આ યોજનાના પ્રારંભિક વર્ષથી 1997 સુધી, સમુદાય વિકાસ બ્લોક્સ દ્વારા તેના પર કુલ 982 કરોડ રૂપિયા ખર્ચવામાં આવ્યા છે.

5. આદિવાસી વિકાસ માટે યોજનાઃ

આ યોજના હેઠળ, આંધ્રપ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ, બિહાર અને ઓરિસ્સાના કેટલાક આદિવાસી પ્રભુત્ત્વવાળા વિસ્તારોમાં આદિવાસી વિકાસ માટે પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા છે. તેના દ્વારા આર્થિક વિકાસ, સંદેશાવ્યવહાર, વહીવટ, કૃષિ અને તેને સંબંધિત ક્ષેત્રોમાં આદિવાસીઓની સમસ્યાઓનો ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કર્યા બાદ કલ્યાણકારી કાર્યક્રમો અમલમાં મૂકવામાં આવે છે. ડેવલપમેન્ટ બ્લોક્સે લોકોને પ્રાણીઓની ખરીદી, જમીન સુધારવા, બળદગાડાનું સમારકામ અને હસ્તકલા સંબંધિત કામો માટે લોન મેળવવામાં પણ મદદ કરી.તે ગયી.

6. પહાડી વિકાસ માટે આગળ દેખાતી યોજનાઃ

આ કાર્યક્રમ હિમાચલ પ્રદેશ, ઉત્તર પ્રદેશ અને તમિલનાડુમાં પહાડી વિસ્તારોના ખેડૂતોના સર્વાંગી વિકાસ માટે અને તેમના જીવનધોરણને સુધારવા માટે શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. શરૂઆતમાં, તેને માત્ર પાંચમી પંચવર્ષીય યોજનાના સમયગાળા સુધી ચાલુ રાખવાની જોગવાઈ હતી, પરંતુ બાદમાં આ કાર્યક્રમ પર કામ પણ છઠ્ઠી યોજનાના સમયગાળા દરમિયાન કરવામાં આવ્યું હતું.

7. પોષક આહાર કાર્યક્રમઃ

આ કાર્યક્રમ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા અને યુનિસેફની મદદથી ચલાવવામાં આવે છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય ગ્રામજનોને પૌષ્ટિક આહારની અદ્યતન પદ્ધતિઓથી પરિચિત કરાવવાનો અને પ્રાથમિક સ્તરે શાળાના બાળકો માટે દિવસમાં એકવાર પૌષ્ટિક ખોરાકની વ્યવસ્થા કરવાનો છે. પૌષ્ટિક આહાર વિશે યોગ્ય માહિતી આપવા માટે ગ્રામ પંચાયતો, યુવાનો અને મહિલા જૂથોની પણ મદદ લેવામાં આવે છે. અત્યાર સુધીમાં, ભારતમાં લગભગ 2556 ડેવલપમેન્ટ બ્લોક્સ ગ્રામીણ સમુદાયને આ સુવિધા પૂરી પાડી રહ્યા છે અને ભવિષ્યમાં આ પ્રોગ્રામને વધુ બ્લોક્સમાં વિસ્તરણ કરવાના પ્રયાસો કરવામાં આવી રહ્યા છે.

8. પશુપાલનની જાતિઓ સુધારવામાં કાર્યક્રમ :

ગ્રામજનોને સારી જાતિના પશુઓ પૂરા પાડવામાં વિકાસ બ્લોકનું યોગદાન પણ સતત વધી રહ્યું છે. હવે, સરેરાશ, દરેક ડેવલપમેન્ટ બ્લોકમાં એક વર્ષમાં સુધારેલી જાતિના 20 પ્રાણીઓ અને લગભગ 400 મરઘીઓ સપ્લાય કરવામાં આવે છે અને એક વર્ષમાં સરેરાશ 530 પ્રાણીઓને અદ્યતન પદ્ધતિઓ દ્વારા ગર્ભાધાન કરવામાં આવે છે. જેના કારણે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પ્રાણીઓની જાતિમાં સતત સુધારો થઈ રહ્યો છે.

9. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને પ્રોત્સાહનઃ

સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમની સફળતાનો મુખ્ય આધાર આ યોજનામાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની મહત્તમ ભાગીદારી છે. આ દૃષ્ટિકોણથી, વિકાસ બ્લોક્સ હવે મંડળ અને યુવક માગલ જેવી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના વિકાસ પર વિશેષ ભાર આપી રહ્યા છે. આ કાર્ય માટે, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની નોંધણીના નિયમોને સરળ બનાવવા, કારોબારી સભ્યોને તાલીમ આપવી, વિશેષ કાર્યક્રમો સુનિશ્ચિત કરવામાં સહાય પૂરી પાડવી, જાળવણી માટે અનુદાન આપવું, તેમની કામગીરીનું અવલોકન કરવું, મહિલા મંડળોને પ્રેરણા પુરસ્કાર આપવો અને કેટલીક પસંદગીની ગ્રામીણ મહિલાઓને નેતૃત્ત્વની તાલીમ આપવી વગેરે. .

10. આરોગ્ય અને કુટુંબ આયોજનઃ

સામુદાયિક વિકાસ બ્લોકોએ નાના કદના પરિવારો વિશે ગ્રામજનોમાં જાગૃતિ લાવવા અને તેમના આરોગ્ય સ્તરને સુધારવામાં વિશેષ સફળતા હાંસલ કરી છે. જૂન 1997 સુધી, આપણા દેશમાં 22,000 પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો અને 1.36 લાખથી વધુ પેટા કેન્દ્રો દ્વારા ગ્રામીણ વસ્તીના સ્વાસ્થ્યને સુધારવાના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા હતા. હવે વિકાસ વિભાગોએ ગ્રામીણ વિસ્તરણ સેવાઓ હેઠળ ગ્રામજનોને વસ્તી સંબંધિત શિક્ષણ આપવાનું પણ શરૂ કર્યું છે.

11. શિક્ષણ અને તાલીમ :

સામુદાયિક વિકાસ યોજના દ્વારા ગ્રામીણ શિક્ષણ માટે વ્યાપક પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા, આ માટે ગામડાઓમાં મહિલા મંડળ, કૃષક દળ અને યુવક મંગલ દળની રચના કરવામાં આવી. સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. ગ્રામીણ આગેવાનોને કૃષિ અને હસ્તકલાનું વ્યવહારુ શિક્ષણ આપવા માટે સમયાંતરે પ્રદર્શનો, ઉત્સવો અને તાલીમ શિબિરોનું આયોજન કરવામાં આવે છે. હાલમાં, સામુદાયિક વિકાસ બ્લોક પુખ્ત શિક્ષણનો વિસ્તાર કરીને ગ્રામીણ સાક્ષરતા વધારવાનો પણ પ્રયાસ કરી રહ્યું છે. ગ્રામજનો ઉપરાંત શાળાના શિક્ષકો, પંચાયતના સભ્યો અને ગ્રામીણ યુવાનો માટે ખાસ સેમિનાર અને શિબિરોનું પણ આયોજન કરવામાં આવે છે. જેથી કરીને લોકોમાં શિક્ષણ પ્રત્યે જાગૃતિ લાવી વિવિધ યોજનાઓથી વાકેફ કરી શકાય.

આ તમામ હકીકતો સ્પષ્ટ કરે છે કે વિવિધ પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમોની સિદ્ધિઓ માત્ર સંતોષજનક નથી પરંતુ ઘણા ક્ષેત્રોમાં નિર્ધારિત લક્ષ્યાંક કરતાં વધુ સફળતા પ્રાપ્ત થઈ છે.

8.6 યોજનાની પ્રગતિનું મૂલ્યાંકન

ભારતમાં કોમ્યુનિટી ડેવલપમેન્ટ પ્રોગ્રામના તમામ પાસાઓને જોતાં એક પ્રશ્ન વારંવાર ઊભો થાય છે કે શું ભારતમાં સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમ નિષ્ફળ ગયો છે? અને જો હા તો આના મુખ્ય કારણો શું છે? આ પ્રશ્નની વાસ્તવિકતા સમજવા માટે, આપણે યોજનાના દરેક પાસાને ધ્યાનમાં રાખીને ઉદ્દેશ્યપૂર્વક મૂલ્યાંકન કરવું પડશે. વાસ્તવમાં, ઘણા વિદ્વાનોએ સમયાંતરે સમુદાય વિકાસ આયોજન સંબંધિત વિવિધ કાર્યક્રમોનું મૂલ્યાંકન કર્યું છે. આ અભ્યાસોથી એક વાત ચોક્કસ બને છે કે આ કાર્યક્રમે હીનતા સંકુલથી પીડિત કરોડો ગ્રામવાસીઓના મનમાં વિકાસ અંગે જાગૃતિ ફેલાવી છે. આ દૃષ્ટિકોણથી, આ કાર્યક્રમને સંપૂર્ણ નિષ્ફળતા કહેવું યોગ્ય રહેશે નહીં. આ પછી પણ, આ યોજના પર ખર્ચવામાં આવેલા નાણાં અને લક્ષ્યાંકોના પ્રમાણમાં અમારી સફળતાઓ ઘણી ઓછી છે, આ યોજનાની શરૂઆતમાં જ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું હતું કે આમાં દરેક સ્તરે જનભાગીદારીને વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવશે પરંતુ વ્યવહારિક રીતે, યોજનાની શરૂઆતથી અત્યાર સુધી, તેમાં લોકોની ભાગીદારીનો સંપૂર્ણ અભાવ છે.

આઝાદી પછી સૌપ્રથમવાર, સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમ દ્વારા તમામ વર્ગો અને સ્તરોને વિકાસ માટે સમાન સુવિધાઓ આપીને સાંસ્કૃતિક આધુનિકીકરણની ફિલસૂફી આગળ મૂકવામાં આવી. આ ફિલસૂફીનો આધાર એ હતો કે આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાય માટે આ વિસ્તારમાં કોઈપણ પ્રકારનો ભેદભાવ ન હોવો જોઈએ, પરંતુ વાસ્તવિકતા એ છે કે આ યોજના હેઠળ લાભ મેળવનાર ગ્રામજનોમાં 60 ટકાથી વધુ

ગ્રામીણ વર્ગના છે. . મતલબ કે આ કાર્યક્રમ જે મૂળભૂત સિદ્ધાંતો સાથે શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો તેને વ્યવહારુ આકાર આપવામાં સફળ થઈ શક્યો નથી. કાર્યક્રમમાં નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું હતું કે ગ્રામીણ સમુદાયમાં કૃષિના વિકાસને સર્વોચ્ચ અગ્રતા આપવામાં આવે. પ્રાધાન્ય આપવામાં આવશે કારણ કે આ વિના તેમના જીવનધોરણમાં ઈચ્છિત સુધારો લાવી શકાશે નહીં. આ હોવા છતાં, વિવિધ કાર્યક્રમોની સફળતા માટે તે સૌથી જરૂરી હતું. તેનું કારણ કદાચ સામાન્ય ખેડૂતો પ્રત્યે ગ્રામ સેવકો અને અધિકારીઓની ભારે ઉદાસીનતા છે. આ ઉપરાંત કાર્યક્રમ સાથે સંકળાયેલા અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓમાં ગ્રામીણ અનુભવ અને દૂરંદેશીનો અભાવ પણ આ કાર્યક્રમની નિષ્ફળતા પાછળ મહત્ત્વનું પરિબળ સાબિત થયું હતું. વિવિધ વિદ્વાનો અને મૂલ્યાંકન સમિતિઓએ જે શરતો પર આ યોજનાની સમીક્ષા કરી છે તેના આધારે પ્રો. દેસાઈએ આઠ મુખ્ય સંજોગોના આધારે સ્પષ્ટતા કરી છે-

1- આ યોજનાની પ્રકૃતિ અમલદારશાહી લાક્ષણિકતાઓ ધરાવે છે.
2- વહીવટી આદેશોની જેમ તમામ નિર્ણયો ઉચ્ચ સ્તરથી નીચલા સ્તર સુધી પહોંચાડવામાં આવે છે.
3- સંસ્થાના કોઈપણ સ્તરે મૂળભૂત સિદ્ધાંતોના અમલીકરણનો અભાવ જોવા મળ્યો છે.
4- અન્ય સરકારી વિભાગોની જેમ સામાન્ય લોકો પણ આ યોજનાના વહીવટ પ્રત્યે હકારાત્મક નથી.
5- વિવિધ વિભાગોના કર્મચારીઓના અધિકારો અને કાર્યોને તેમની સ્થિતિ અને પ્રતિષ્ઠા સાથે જોડવા એ એક મોટી ગેરસમજ છે.
6- વહીવટી કર્મચારીઓના વિભાગમાં ઘણા કાર્યોની એટલી બધી ડુપ્લિકેશન છે કે તેના કારણે કામનો બોજ તો વધ્યો જ છે પરંતુ વિવિધ કાર્યોની જવાબદારી પણ કામદારોમાં યોગ્ય રીતે વહેંચાતી નથી.
7- કામદારોમાં સેવાની માનસિકતાનો તીવ્ર અભાવ છે.
8- કર્મચારીઓમાં સામાજિક સેવા કૌશલ્યના નીચા સ્તરની સાથે, તેમના સંસાધનો પણ ખૂબ મર્યાદિત છે.

આ ખામીઓ યોજનાની રચના સાથે વધુ અને અધિકારીઓની કાર્યક્ષમતા અથવા પ્રામાણિકતા સાથે ઓછી સંબંધિત છે. વાસ્તવિકતા એ છે કે સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમની સમગ્ર રચના મુખ્યત્ત્વે જાહેર ભાગીદારી સાથે નજીકથી સંબંધિત છે. ઉલટાનું શિક્ષણના અભાવે અને સામાન્ય લોકોની ઉદાસીનતાના કારણે સરકારી તંત્રને ગ્રામીણ સમાજમાંથી કોઈ ખાસ સહયોગ મળતો નથી. આ દૃષ્ટિકોણથી, ડૉ. દુબેએ, સામુદાયિક વિકાસ યોજનાનું વૈજ્ઞાનિક મૂલ્યાંકન કરતી વખતે, આવી રચના સાથે સંબંધિત ચાર મુખ્ય ખામીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે -

1- મોટાભાગની ગ્રામીણ વસ્તીની સામાન્ય ઉદાસીનતા.
2- યોજનાના અમલીકરણમાં અધિકારીઓ અને બહારના લોકો પ્રત્યે શંકા અને અવિશ્વાસ.
3- સંદેશાવ્યવહારના માધ્યમોની નિષ્ફળતા.
4- પરંપરાઓ અને સાંસ્કૃતિક પરિબળોનો પ્રભાવ.

આમ, ભારતમાં સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમોની નિષ્ફળતા અથવા ધીમી પ્રગતિ માટે આપવામાં આવેલા કારણોને ટૂંકમાં નીચે પ્રમાણે સમજાવી શકાય છેઃ

1- જાહેર સહકારનો અભાવઃ

સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમના દરેક સ્તરે જાહેર સહકારની સૌથી વધુ જરૂર હતી, પરંતુ વ્યવહારમાં દરેક સ્તરે તેનો સંપૂર્ણ અભાવ છે. આ કાર્યક્રમમાં, શ્રમદાન ચળવળને ખૂબ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે પરંતુ આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક રીતે વિભાજિત ગ્રામીણ સમુદાય તરફથી આવો કોઈ સમર્થન પ્રાપ્ત થઈ શક્યું નથી. ડૉ.દુબેએ પોતે ઘણી શ્રમદાન હિલચાલ નિહાળી છે અને ઘણી હકીકતો રજૂ કરી છે. આપના કહેવા મુજબ ગામડાઓમાં ઉચ્ચ સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ ધરાવતા લોકોએ શ્રમદાન દ્વારા રસ્તાઓનું નિર્માણ અને સમારકામની યોજનામાં ઘણો રસ લીધો, પરંતુ આ વર્ગે પોતે કોઈ યોગદાન આપ્યું નહીં. માત્ર ગામડાઓના નીચા સામાજિક-આર્થિક દરજ્જાના લોકોએ જ હાથવગી મજૂરીના કામમાં થોડો ફાળો આપ્યો હતો. પરિણામે, આ વર્ગ શ્રમદાનના સમયગાળા દરમિયાન સમાન સમય માટે વેતનથી વંચિત રહ્યો હતો, જ્યારે આ વર્ગને યોજનાનો સીધો લાભ મળી શક્યો ન હતો. આ કારણોસર, કેટલાક લોકો શ્રમદાનને જબરદસ્તી મજૂરી પ્રણાલીનું પુનરાવર્તન માનવાનું શરૂ કર્યું. તેનાથી વિપરિત, શ્રમદાનમાં ફાળો ન આપનાર ગામના ઉચ્ચ વર્ગને રસ્તાના નિર્માણથી આર્થિક રીતે વધુ ફાયદો થયો. તેને પોતાની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપિત કરવાની અને નેતૃત્ત્વ બતાવવાની તક પણ મળી. આનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્યાં સુધી સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિના નીચલા વર્ગોને વિવિધ વિકાસ કાર્યક્રમો દ્વારા વાસ્તવિક લાભો નહીં મળે ત્યાં સુધી આ યોજના વધુ અસરકારક બની શકશે નહીં.

2- કાર્યક્રમના અમલીકરણમાં ઝડપ -

સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમની સફળતા ઘણી હદ સુધી તેના સંગઠનાત્મક પાસા સાથે સંબંધિત હતી. આ યોજનાના સમગ્ર નેટવર્કને દેશમાં ફેલાવવામાં એટલી તત્પરતા અને ઉત્સાહ જોવા મળ્યો કે લાયકાત ધરાવતા અને કુશળ કામદારોના અભાવને કારણે આ યોજનાના અમલીકરણની લગામ સામાન્ય કામદારોને સોંપવામાં આવી. આ કાર્યક્રમ ઉચ્ચથી નીચા અધિકારીઓ સુધી ફેલાયો હતો, તેથી ઉચ્ચ કક્ષાના અધિકારીઓ સામાન્ય લોકોની લાગણી અને જરૂરિયાતોથી અજાણ રહ્યા હતા. પરિણામે, નીતિઓ ઘડવામાં જ ખામી રહી ગઈ. આખી યોજના ફાઈલો અને કાગળો સુધી સીમિત રહી ગઈ. સામાન્ય લોકોને ન તો આનો કોઈ લાભ મળ્યો અને ન તો તેઓએ આમાં યોગદાન આપવું ફાયદાકારક માન્યું.

3- કાર્યક્રમમાં અમલદારશાહીનું વર્ચસ્વઃ

સામુદાયિક વિકાસ યોજનાના દરેક સ્તરે અમલદારશાહી વૃત્તિઓ પ્રવર્તી રહી છે. યોજનાના ઉચ્ચ અધિકારીઓ નીચલા અધિકારીઓને આદેશો આપતા રહ્યા પરંતુ તેમનાથી નીચેના ગ્રામ્ય સ્તરના અધિકારીઓના અનુભવી અને વિશ્વાસુ મંતવ્યો સાંભળવા તૈયાર ન હતા. પરિણામે, ગ્રામ સેવક, જેના પર આ યોજનાની સફળતા નિર્ભર હતી, તેણે ગામના પ્રભાવશાળી લોકોની ખુશામત કરવાનું શરૂ કર્યું. આ ઉપરાંત, બ્રિટિશ વહીવટીતંત્રના પ્રેક્ટિસિંગ અધિકારીઓ ગ્રામીણ સમુદાય સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સંપર્ક રાખવા અથવા તેમની સમસ્યાઓને પ્રાથમિક રીતે સમજવાને તેમની પ્રતિષ્ઠા વિરુદ્ધ માને છે.

4- પ્રશિક્ષિત કામદારોનો અભાવઃ

આ યોજનાની શરૂઆતથી જ પ્રશિક્ષિત કામદારોની તીવ્ર અછત છે. સરકારે કેટલાક કામદારોની તાલીમ માટે તાલીમ કેન્દ્રો અને વિશેષ શિબિરોનું આયોજન કર્યું હોવા છતાં, સિસ્ટમ એટલી અપૂરતી હતી કે વિકાસ બ્લોકની સંખ્યા વધી રહી હતી તેટલી ઝડપથી કામદારોને તાલીમ આપી શકાઈ ન હતી. પરિણામે વિવિધ સ્તરે નિમાયેલા અધિકારીઓ, કર્મચારીઓ અને કર્મચારીઓ તેમની જવાબદારી યોગ્ય રીતે નિભાવી શક્યા નથી.

5- સ્થાનિક નેતૃત્ત્વનો અભાવઃ

કાર્યક્રમનો મહત્ત્વનો ઉદ્દેશ્ય સ્થાનિક નેતૃત્ત્વ વિકસાવવાનો હતો પરંતુ શરૂઆતથી જ તેના પર બહુ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું ન હતું. વાસ્તવમાં, નિરક્ષરતા, અજ્ઞાનતા, સામાજિક-આર્થિક અસમાનતા, ભાષાકીય ભિન્નતા અને ગ્રામીણ સમુદાયમાં પ્રવર્તતી ઉચ્ચ જાતિઓના શોષણને કારણે આયોજનબદ્ધ પ્રયાસો કર્યા વિના સ્વસ્થ નેતૃત્ત્વનો વિકાસ શક્ય ન હતો. જ્યારે ગામડાઓમાં સ્વસ્થ નેતૃત્ત્વનો વિકાસ થયો ન હતો ત્યારે લોકભાગીદારી મેળવવાનો પ્રશ્ન જ નહોતો. સહભાગિતાની ગેરહાજરીમાં, કેટલાક પ્રશિક્ષિત અને કુશળ કામદારો પણ વિવિધ કાર્યક્રમોને અસરકારક રીતે અમલમાં મૂકી શક્યા નથી.

6- સાંસ્કૃતિક પરિબળોઃ

ભારતીય ગામડાઓમાં કેટલીક સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિઓ છે જેના કારણે સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમોની પ્રગતિ ખૂબ જ મર્યાદિત બની ગઈ છે. ઉદાહરણ તરીકે, ઉદાસીન અને ભાગ્યશાળી સ્વભાવ, કામ કરવાની પરંપરાગત રીતો, ધાર્મિક માન્યતાઓ, વિવિધ ધાર્મિક વિધિઓ અને સરકારી અધિકારીઓ પ્રત્યે અવિશ્વાસ વગેરે એવા પરિબળો છે જે જનભાગીદારીને નબળી પાડી રહ્યા છે. તેમના અભ્યાસના આધારે, ડૉ. દુબેએ આ પરિબળોની અસરનું વ્યાપક વિશ્લેષણ કર્યું છે અને સમુદાય વિકાસ યોજનાની ધીમી પ્રગતિમાં તેમની અસરને સ્પષ્ટ કરી છે.

7- અસરકારક સંદેશાવ્યવહારનો અભાવ :

સામુદાયિક વિકાસ યોજના હેઠળ, સંચારની પરંપરાગત અને આધુનિક બંને પદ્ધતિઓનો એકસાથે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો પરંતુ કાર્યક્રમ કંપનીને સફળ બનાવવામાં આ બહુ અસરકારક સાબિત થઈ શક્યા નથી. આનું કારણ સંદેશાવ્યવહારની પદ્ધતિઓનો ખામીયુક્ત ઉપયોગ હતો. ડો. દુબેએ કૃષિ, પશુપાલન અને આરોગ્યના ક્ષેત્રોમાં 16 નવીનતાઓની અસરનો અભ્યાસ કરવા 270 ઉત્તરદાતાઓનો સંપર્ક કર્યો. આ અભ્યાસમાં જાણવા મળ્યું છે કે 84 ટકા ઉત્તરદાતાઓ માત્ર 2 નવીનતાઓથી વાકેફ હતા, 14 ટકા ઉત્તરદાતાઓ કોઈ પણ નવીનતા વિશે કંઈ જાણતા ન હતા અને માત્ર 2 ટકા ગ્રામજનો તમામ નવીનતાઓથી વાકેફ હતા. આ અભ્યાસ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્યારે ગ્રામીણ સમુદાય નવી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોથી વાકેફ નથી, તો તેઓ કેવી રીતે જાગૃત થઈ શકે છે અને તેમાં યોગદાન આપી શકે છે. આ પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને, કર્મચારીએ કહ્યું હતું કે, "હું પસંદ કરીશ કે કાર્યક્રમમાં ગ્રામ્ય સ્તરે અપ્રશિક્ષિત કામદારોને સામેલ કરવાને બદલે આ ચળવળ ધીમે ધીમે ફેલાય."

8.7 સારાંશ

શરૂઆતથી, સામુદાયિક વિકાસ યોજનાના માળખામાં અને તેના અમલીકરણમાં કેટલીક મૂળભૂત ખામીઓ રહી છે જેના કારણે યોજના અપેક્ષિત સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકી નથી. આ નિષ્ફળતા માટે કોઈ એક પક્ષને જવાબદાર ઠેરવવો યોગ્ય નથી. આ પછી પણ, ભારતીય ગ્રામીણ સમુદાયની વિશેષતાઓને ધ્યાનમાં લેતા, યોજનામાં મુખ્ય જવાબદારી તે એજન્ટોની હતી જેઓ યોજનાની દિશા અને અમલીકરણ માટે જવાબદાર હતા. મૂળભૂત રીતે, આ વ્યક્તિઓની ટૂંકી દૃષ્ટિ, સંગઠનાત્મક નબળાઈઓ અને અમલદારશાહી વલણને કારણે, આ યોજના ભારતીય ગામડાઓના સર્વાંગી વિકાસમાં નિષ્ફળ ગઈ. તેમ છતાં, આપણે સ્વીકારવું પડશે કે આ કાર્યકાળના પરિણામે, ગ્રામીણ સમુદાયના વલણ અને દૃષ્ટિકોણમાં પરિવર્તન આવ્યું છે. ભવિષ્યમાં, જો યોજના માટે જવાબદાર સ્થાનિક કામદારોની તાલીમનો યોગ્ય રીતે વિસ્તરણ કરવામાં આવે, નીતિ ઘડતરમાં સ્થાનિક જરૂરિયાતોને મુખ્ય મહત્ત્વ આપવામાં આવે અને સંદેશાવ્યવહાર અને સંદેશાવ્યવહારને વધુને વધુ વધારવામાં આવે, તો ગ્રામીણ સમુદાયની ભાગીદારી પણ વધશે અને તેના ઉદ્દેશ્યો પૂરા થશે. યોજનાને વ્યવહારિક રીતે પણ હાંસલ કરી શકાશે. વર્તમાન સંજોગોમાં જરૂર છે કે યોજનાઓના અમલીકરણને લગતી સૂચનાઓ ઉપરથી નીચે નહીં પરંતુ નીચેથી ઉપર સુધી પહોંચાડવામાં આવે. સમુદાય વિકાસ યોજનાની સફળતા માટે આ મુખ્ય આધાર છે.

8.8 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

1. *તમે સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમ દ્વારા શું સમજો છો? ચર્ચા કરો.*
2. *ભારતમાં સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમોની પ્રગતિની સમીક્ષા કરો.*
3. *ગ્રામીણ ભારતના પુનઃનિર્માણમાં સમુદાય વિકાસ આયોજનની ભૂમિકાનું મૂલ્યાંકન કરો.*
4. *સમુદાય વિકાસ આયોજનના ઈતિહાસનું સંક્ષિપ્તમાં વર્ણન કરો.*
5. *તમે સમુદાય વિકાસ દ્વારા શું સમજો છો? સંકલિત સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમ શું છે?*
6. *ભારતના ગ્રામીણ વિકાસમાં સમુદાય વિકાસ યોજનાનું વિવેચનાત્મક રીતે વિશ્લેષણ કરો.*
7. *ભારતમાં સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમોની પ્રકૃતિ અને ઉદ્દેશ્યો સમજાવો.*
8. *ભારતમાં સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમોની સફળતાની વિવેચનાત્મક રીતે તપાસ કરો.*
9. *ભારતમાં સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમોની નિષ્ફળતાના મુખ્ય કારણો શું છે? આ કાર્યક્રમને સફળ બનાવવા માટે કેટલાક ઉપયોગી સૂચનો આપો.*

8.9 ચાવીરૂપ શબ્દો

આયોજન પંચ :

રાષ્ટ્રીય :

ગ્રામીણ રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ :

રોજગાર કાર્યક્રમ :

કોમ્યુનિકેશન :

સાંસ્કૃતિક પરિબળો :

સાંસ્કૃતિક પરિબળ સમાજ કલ્યાણ :

સંસ્થા :

આરોગ્ય વિશ્વ સંસ્થા :

આરોગ્ય સમાજ કલ્યાણ :

8.10 ગ્રંથસૂચિ

1. C.C. Tylor and Other, India's Roots of Democracy: A Sociological Analysis of Rural Experience in Planned Development since. Independence. pp 1-2
2. Team report on community development programmes in India, Pakistan and Philipines', International Co-operation Administration, (1955)
3. Planning Commission First Five Year Plan.
4. The community Development Projects is the m[a]hod through which five Year Plan seeks to initiate a process of transformation of the social.
5. “Community Development is an integrated programme touching on all aspects and intended to apply to the Village Community as whole, cutting across religion, caste, social and economic differences”-Rains, Community Development and people's participation.
6. Desai op ctt.
7. S.C. Dube, India's Changing Villages.
8. S.C. Dube, “Social Structure and Peasant Communities, in A.R, Desai, Rural Sociology in India
9. (Ed.) Ministry of Community Development, Govt. of India, A guide to community development.
10. आठवी पंचवर्षीय योजना के अन्तर्गत सरकार द्वारा उस परिवार को जो गरीबी की सीमा रेखा के नीचे माना गया जिसकी वार्षिक आय 11000 रूपये से कम है।
11. S.C. Dube Community Development: A Critical Review in A.R. Deasi, Rural Sociology in India.
12. S.C. Dube, India's Changing Villages.
13. S.C. Dube 'Communication Innovation and Planned Changes in India in D. Lerner and W. Schramm, Communication and Change in the Developing Countries (Ed.)
14. A.R Desai, Community Development Projects: A Sociological Analysis in rural Sociology in India.

એકમ-9	સામાજિક ક્રિયા: એક પરિચય

: રૂપરેખા :

9.0 હેતુઓ

9.1 પ્રસ્તાવના

9.2 સામાજિક ક્રિયાની વ્યાખ્યા અને લાક્ષણિકતાઓ

9.3 સામાજિક ક્રિયાના મૂળભૂત તથ્યો

9.4 સામાજિક ક્રિયાના સિદ્ધાંતો

9.5 સારાંશ

9.6 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

9.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

9.8 સંદર્ભસૂચિ

9.0 હેતુઓ

પ્રસ્તુત એકમના અભ્યાસના હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

- *સામાજિક ક્રિયાની વિભાવના અને વ્યાખ્યા વિશે જાણી શકાશે*
- *સામાજિક ક્રિયાઓની વ્યાખ્યા અને લાક્ષણિકતાઓ વિશે જાણી શકાશે.*

9.1 પ્રસ્તાવના

સામાજિક ક્રિયા એ સામાજિક કાર્યની સહાયક પ્રણાલી છે. માનવતા શરૂઆતથી જ સામાજિક કાર્યનો આધાર રહી છે. સામાજિક ક્રિયા, જેને શરૂઆતમાં સામાજિક સુધારણા નામ આપવામાં આવ્યું હતું, તે સામાજિક કાર્યની પ્રેક્ટિસમાં મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. સામાજિક ક્રિયા એ સામુદાયિક સંગઠનનો ભાગ નથી. તે એક અલગ પદ્ધતિ તરીકે ઓળખાય છે. સમય જતાં, તે સ્પષ્ટપણે સ્વીકારવામાં આવ્યું કે સામુદાયિક સંગઠનમાં કાર્ય મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં થાય છે પરંતુ સામાજિક કાર્યમાં તે મોટા પાયે થાય છે.

9.2 સામાજિક ક્રિયાની વ્યાખ્યા અને લાક્ષણિકતાઓ

સામાજિક ક્રિયાના સિદ્ધાંતો વિશે જાણી શકશો જે મુખ્ય ચિંતકોએ આપેલી સામાજિક ક્રિયાની વ્યાખ્યાઓ નીચે મુજબ છે.

- **મેરી રિચમોન્ડ (1922):** *'પ્રચાર અને સામાજિક કાયદા દ્વારા વસ્તીનું કલ્યાણ સામાજિક ક્રિયા કહેવાય છે.'*
- **Grace Quayle (1937)**: *સામાજિક કાર્યના ભાગ રૂપે સામાજિક ક્રિયા એ સામાજિક વાતાવરણને એવી રીતે બદલવાનો પ્રયાસ છે જે આપણા જીવનને વધુ સંતોષકારક બનાવે છે. તેનો હેતુ વ્યક્તિ*

પર પ્રભાવ પાડવાનો નથી પરંતુ સામાજિક સંસ્થાઓ, કાયદાઓ, રિવાજો અને સમુદાયને પ્રભાવિત કરવાનો છે.

- **સાનફોર્ડ સોલેન્ડર (1957):** *સામાજિક કાર્યના ક્ષેત્રમાં સામાજિક ક્રિયા એ સામાજિક કાર્ય ફિલસૂફી, જ્ઞાન અને કુશળતાના સંદર્ભમાં વ્યક્તિગત, જૂથ અને પ્રયત્નોની પ્રક્રિયા છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય નવી પ્રગતિ અને સેવાઓ હાંસલ કરવા માટે કામ કરતી વખતે સામાજિક નીતિ અને સામાજિક માળખાની કામગીરીમાં ફેરફાર કરીને સામાજિક કલ્યાણમાં વધારો કરવાનો છે.*
- **હિલ જ્હોન (1951)** *: સામાજિક ક્રિયાને વ્યાપક સામાજિક સમસ્યાઓ ઉકેલવા માટેનો સંગઠિત પ્રયાસ અથવા મૂળભૂત સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિઓને પ્રભાવિત કરીને ઇચ્છિત સામાજિક ઉદ્દેશ્યો હાંસલ કરવા માટેનો સંગઠિત સામૂહિક પ્રયાસ કહી શકાય.*
- **ફીડલેન્ડર (1963):** *સામાજિક ક્રિયા એ સામાજિક કાર્ય ફિલસૂફી અને પ્રેક્ટિસના માળખામાં એક વ્યક્તિગત, સામૂહિક અથવા સામુદાયિક પ્રયાસ છે જેનો ઉદ્દેશ્ય સામાજિક પ્રગતિ હાંસલ કરવાનો, સામાજિક નીતિમાં ફેરફાર કરવાનો અને સામાજિક કાયદા, આરોગ્ય અને કલ્યાણ સેવાઓમાં સુધારો કરવાનો છે.*

❖ **સામાજિક ક્રિયાના લક્ષણોઃ-**

1- *સામાજિક કાર્યના સિદ્ધાંતો, માન્યતાઓ, જ્ઞાન અને કૌશલ્યોનો ઉપયોગ સામાજિક ક્રિયામાં થાય છે, તેથી તે સામાજિક કાર્યનો એક ભાગ છે.*

2- *કાર્ય શક્ય તેટલું અહિંસક રીતે કરવામાં આવે છે.*

3- *ઉદ્દેશ્ય સિદ્ધ કરવા માટે સામૂહિક સહકાર જરૂરી છે.*

4- *આમાં, બંધારણમાં આપવામાં આવેલા લોકતાંત્રિક મૂલ્યો અને નાગરિક અધિકારો પર આધારિત સર્વસંમતિવાદી ચળવળના સ્વરૂપમાં કાર્ય કરવામાં આવે છે.*

સામાજિક ક્રિયાના લક્ષણો (Characteristics of Social Action) *એ તેના મૂળ તત્ત્વો અને વિશેષતાઓ છે, જે તેને અન્ય પ્રકારની માનવીય ક્રિયાઓથી અલગ પાડે છે. આ લક્ષણો દર્શાવે છે કે કોઈ ક્રિયા ક્યારે સામાજિક માનવામાં આવે છે. નીચે આપેલ લક્ષણો સામાજિક ક્રિયાની વિશિષ્ટતાઓને ચિહ્નિત કરે છે:*

1. સચેત અને હેતુપૂર્ણ ક્રિયા (Conscious and Purposeful Action):

- *સામાજિક ક્રિયા એ હંમેશા સચેત અને હેતુપૂર્ણ હોય છે. એટલે કે, તે ક્રિયા વિવેકપૂર્વક અને કોઈ ચોક્કસ હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવે છે.*

2. અન્ય લોકો સાથેના સંબંધ (Relation to Others):

- *સામાજિક ક્રિયા હંમેશા અન્ય લોકો સાથે સંકળાયેલી હોય છે. વ્યક્તિ એ ક્રિયા કરે છે, જેનાથી અન્ય લોકોના વર્તન અથવા માનસિકતા પર અસર થાય છે.*

3. સમાજમાં કાયમી અસરો (Long-term Social Impact):

- *ઘણી સામાજિક ક્રિયાઓ સમયાંતરે કાયમી અસરો છોડે છે, જે સામાજિક ધોરણો, મૂલ્યો, અને સંસ્થાઓમાં ફેરફારો લાવી શકે છે.*

4. વિચાર અને ભાવના (Thought and Emotion):

- *સામાજિક ક્રિયામાં વિચાર અને ભાવના બંનેનો સમાવેશ થાય છે. વ્યક્તિ પોતાનો વિચાર (દિમાગ) અને ભાવનાઓ આધારે ક્રિયા કરે છે, જેનાથી તે અન્ય લોકો સાથે સંકળાય છે.*

5. સામાજિક સંદર્ભ (Social Context):

- *સામાજિક ક્રિયા હંમેશા કોઈ ચોક્કસ સામાજિક સંદર્ભમાં થાય છે. તે સંદર્ભમાં સામાજિક મૂલ્યો, ધાર્મિક માન્યતાઓ, આર્થિક પરિસ્થિતિઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.*

6. નિયમો અને નિયમાવલીઓ (Norms and Rules):

- *સામાજિક ક્રિયા સમાજના સ્વીકૃત નિયમો અને નિયમાવલીઓને અનુસરે છે. આ નિયમો સામાજિક ક્રિયાનું દિશાનિર્દેશન અને મર્યાદાઓ નક્કી કરે છે.*

7. લક્ષણાત્મક ઢાંચો (Symbolic Structure):

- *ઘણી સામાજિક ક્રિયાઓ લક્ષણાત્મક હોય છે, જેમાં કેટલાક સાંસ્કૃતિક અથવા સામાજિક પ્રતીકો, ભાષા, અને રીવાજોનો ઉપયોગ થાય છે. આ પ્રતીકોના માધ્યમથી લોકો પોતાના વિચારો અને ભાવનાઓ વ્યક્ત કરે છે.*

8. લક્ષ્યપ્રાપ્તિ (Goal-oriented):

- *દરેક સામાજિક ક્રિયામાં કોઈ ચોક્કસ લક્ષ્ય હોય છે. તે લક્ષ્ય વ્યક્તિગત અથવા સામૂહિક હોઈ શકે છે, અને તે હેતુ હાંસલ કરવા માટે વ્યક્તિ ક્રિયા કરે છે.*

9. પ્રતિક્રિયા (Response):

- *સામાજિક ક્રિયા એ હંમેશા અન્ય લોકોના વર્તન અથવા પરિસ્થિતિઓ પ્રત્યેની પ્રતિક્રિયા છે. આ પ્રતિક્રિયા વ્યક્તિની સંજ્ઞા, અભિગમ અને મૂલ્યો પરથી અસર પામે છે.*

આ લક્ષણો દર્શાવે છે કે સામાજિક ક્રિયા કેવી રીતે અને કયા પરિપ્રેક્ષ્યમાં થાય છે, અને તે સમાજમાં કયા પ્રકારની અસરો ઉભી કરે છે.

9.4 સામાજિક ક્રિયાના મૂળભૂત તથ્યો

સામાજિક ક્રિયામાં નીચેના ઘટકોનો સમાવેશ થાય છે:-

1. *સામુદાયિક સક્રિયતાનું આયોજન અને આયોજન કરવું જોઈએ. જ્યારે જૂથ અથવા સમુદાય સક્રિય હોય ત્યારે જ સામાજિક ક્રિયા સફળ થઈ શકે છે.*
2. *નેતૃત્ત્વ વિકસાવતી વખતે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે નેતાની પસંદગી સમાજની સંમતિથી થવી જોઈએ.*
3. *આમાં કામ કરવાની વ્યવસ્થા લોકશાહી હોવી જોઈએ અને કાયદો લોકશાહી મૂલ્યો પર આધારિત હોવો જોઈએ.*
4. *સંબંધિત જૂથ અથવા સમુદાયના તમામ સામગ્રી અથવા બિન-ભૌતિક સંસાધનો અગાઉથી ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ.*

5. *સંસાધનોનો સાચો અંદાજ કાઢ્યા પછી જ સમસ્યાની પસંદગી કરવી જોઈએ.*
6. *સામાજિક કાર્ય માટે સ્વસ્થ જાહેર અભિપ્રાય જરૂરી છે.*
7. *સામાજિક કાર્ય માટે સમુદાયના સભ્યોનો સહકાર જરૂરી છે.*

સામાજિક ક્રિયાના મૂળ તત્ત્વો (Elements of Social Action) *એ તે મૂળભૂત ઘટકો છે, જે સામાજિક ક્રિયાને સમજૂતી અને વ્યાખ્યા માટે મહત્ત્વપૂર્ણ છે. આ તત્ત્વો દર્શાવે છે કે કોઈ ક્રિયા ક્યારે અને કેવી રીતે સામાજિક બની શકે છે. સોશિયલ એક્શનના મુખ્ય તત્ત્વો નીચે મુજબ છે:*

1. વિશેષની સચેત ક્રિયા (Actor's Conscious Action):

- *કોઈ પણ સામાજિક ક્રિયામાં સચેત* (conscious) *અને હેતુપૂર્ણ ક્રિયા મહત્ત્વની છે. અભિનેતા* (Actor) *તે વ્યક્તિ છે જે આ ક્રિયા કરે છે, અને તે હેતુઓ, ભાવનાઓ, અને ઉદ્દેશોને ધ્યાનમાં રાખીને ક્રિયા કરે છે.*

2. હેતુ (Purpose or Goal):

- *દરેક સામાજિક ક્રિયા પાછળ એક ચોક્કસ હેતુ અથવા લક્ષ્ય હોય છે. આ હેતુ તે હેતુ છે, જેને પ્રાપ્ત કરવા માટે વ્યક્તિ અથવા જૂથ દ્વારા ક્રિયા કરવામાં આવે છે. હેતુ વિના કોઈ ક્રિયા સામાજિક નથી.*

3. અન્ય લોકો પ્રત્યેનું દિશાનિર્દેશ (Orientation to Others):

- *સામાજિક ક્રિયા હંમેશા અન્ય વ્યક્તિઓ કે જૂથોની તરફ દોરેલી હોય છે. આનો અર્થ એ છે કે વ્યક્તિ પોતાની ક્રિયા દ્વારા અન્ય લોકોના વર્તન, વિચારો, અથવા ભાવનાઓ પર અસર કરવા પ્રયાસ કરે છે.*

4. પરિસ્થિતિઓ (Situational Context):

- *કોઈ પણ સામાજિક ક્રિયા નિશ્ચિત સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, અથવા આર્થિક પરિસ્થિતિઓમાં થાય છે. આ પરિસ્થિતિઓ ક્રિયાના સ્વરૂપ, હેતુ અને પરિણામો પર અસર કરે છે.*

5. મૂલ્ય અને ધારણા (Values and Beliefs):

- *સામાજિક ક્રિયા વ્યક્તિના મૂલ્યો, ધારણાઓ, અને માન્યતાઓ પરથી પ્રભાવિત થાય છે. આ મૂલ્યો અને ધારણાઓ સમાજમાં સ્વીકારેલા ધોરણો પર આધારિત હોય છે અને તે એ નિર્ધારિત કરે છે કે ક્રિયા સકારાત્મક કે નકારાત્મક છે.*

6. માધ્યમ (Means):

- *કોઈ પણ સામાજિક ક્રિયા માટે વ્યક્તિ અથવા જૂથ દ્વારા ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલા સાધનો. આ સાધનો માનવ સંસાધનો, આર્થિક સંસાધનો, સામાજિક નેટવર્ક, અને અન્ય પ્રકારના સાધનો હોઈ શકે છે, જેનો ઉપયોગ લક્ષ્ય હાંસલ કરવા માટે થાય છે.*

7. પ્રતિક્રિયા :

- *સામાજિક ક્રિયા હંમેશા કોઈ વ્યક્તિ કે જૂથની પ્રતિક્રિયા તરીકે થાય છે. આ પ્રતિક્રિયા સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, અથવા પરિસ્થિતિજન્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં બનેલી હોય છે.*

8. નિયમો અને નિયમાવળીઓ :

- *સમાજમાં સ્વીકારેલી ધાર્મિક, નૈતિક, અને સાંસ્કૃતિક નિયમો અને નિયમાવળીઓ સામાજિક ક્રિયાને દિશા આપે છે અને તેનો આકાર નક્કી કરે છે. આ નિયમોનો* individuals *દ્વારા પાલન કરવો પડે છે.*

આ તત્ત્વો સાથેની ક્રિયાના આધારે, વ્યક્તિઓ અને જૂથો સમાજમાં પોતાનું હેતુ હાંસલ કરવા માટે સામાજિક ક્રિયાઓ હાથ ધરે છે.

9.5 સામાજિક ક્રિયાના ઉદ્દેશ્યો

1. *સામાજિક નીતિઓના અમલીકરણ માટે સામાજિક પૃષ્ઠભૂમિ તૈયાર કરવી.*
2. *આરોગ્ય અને કલ્યાણ ક્ષેત્રે સ્થાનિક, પ્રાંતીય અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે કામ કરવું.*
3. *માહિતી એકત્રિત કરવી અને માહિતીનું વિશ્લેષણ કરવું.*
4. *અવિકસિત અને પછાત જૂથોના વિકાસ માટે જરૂરી માંગણીઓ કરવી.*
5. *સમસ્યાઓ માટે નક્કર ઉકેલો અને દરખાસ્તો રજૂ કરવી.*
6. *નવા સામાજિક સ્ત્રોતોની શોધખોળ.*
7. *સામાજિક સમસ્યાઓ પ્રત્યે લોકોમાં જાગૃતિ લાવવી.*
8. *જાહેર સમર્થન મેળવવા માટે.*
9. *સરકારી તંત્રનો સહારો લેવો.*
10. *નીતિ નિર્માતા સત્તા દ્વારા દરખાસ્તને મંજૂરી મેળવવી.*

સામાજિક ક્રિયાના ઉદ્દેશ્યો (Objectives of Social Action) *એ તે લક્ષ્યો છે, જે વ્યક્તિઓ અથવા જૂથો સામાજિક ક્રિયા દ્વારા હાંસલ કરવા માંગે છે. આ ઉદ્દેશો ઘણા પ્રકારના હોઈ શકે છે, અને તે વ્યક્તિગત અથવા સામૂહિક સ્વરૂપમાં સામાજિક પરિવર્તન, ઉન્નતિ, અને સમુદાય માટેના ફાયદાને ધ્યાનમાં રાખીને નક્કી કરવામાં આવે છે. સામાજિક ક્રિયાના મુખ્ય ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે:*

1. સામાજિક પરિવર્તન (Social Change):

- *સમાજમાં હાલના ગેરસમજ, અન્યાય, અસમાનતા, અથવા અનિચ્છનીય પરિસ્થિતિઓને સુધારવા માટે સામાજિક ક્રિયાનો ઉપયોગ થાય છે. આ ઉદ્દેશ્યે સમાજમાં નવું, વધુ ન્યાયી અને સમાનતા-યુક્ત માળખું સ્થાપિત કરવાનું લક્ષ્ય ધરાવતું હોય છે.*

2. સામાજિક ન્યાય (Social Justice):

- *સામાજિક ક્રિયાનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય એ છે કે ન્યાય અને સમાનતાની સ્થાપના થાય. આ માટે ક્રિયાઓ હાથ ધરવામાં આવે છે જેનાથી લોકોને તેમના હક મળવા, અન્યાય સામે લડવા, અને સમાજમાં સર્વમાન્ય ન્યાયની સ્થાપના થઈ શકે.*

3. **સામુદાયિક વિકાસ (Community Development):**
   - *સામાજિક ક્રિયાનો ઉદ્દેશ્ય સમુદાયના સામાન્ય કલ્યાણ માટે સુવિધાઓ અને સેવાઓનો વિકાસ કરવો છે. આમાં આરોગ્ય, શિક્ષણ, રોજગાર, અને આર્થિક સુવિધાઓનો સમાવેશ થાય છે, જેનાથી સમુદાયના લોકોની જીવનશૈલી સુધરે.*

4. **જાગૃતિ અને શિક્ષણ (Awareness and Education):**
   - *લોકોમાં જાગૃતિ લાવવી અને તેમનું શિક્ષણ લેવલ વધારવું એ પણ સામાજિક ક્રિયાનું મહત્ત્વપૂર્ણ ઉદ્દેશ્ય છે. આ લોકોમાં તેમના હક, કર્તવ્ય, અને સામાજિક સમસ્યાઓ વિશે જાગૃતતા વધારવા માટે કરવામાં આવે છે.*

5. **સામાજિક સંકલન (Social Integration):**
   - *સામાજિક ક્રિયાનો એક ઉદ્દેશ્ય સમાજના વિવિધ સમુદાયો, જૂથો, અને વર્ગોને સંકલિત કરવાનો છે, જેથી તમામ લોકો એક સાથે મળીને જીવવા અને વિકાસ કરવા સક્ષમ બને. આમાં જાતિ, ધર્મ, વર્ગ, વગેરેના આધારે ઊભી થતી વિભાજનોને દૂર કરવાનો પ્રયાસ થાય છે.*

6. **સંઘર્ષનો ઉકેલ (Resolution of Conflict):**
   - *જ્યાં કોઈ સમાજમાં સંઘર્ષ અથવા વિસંવાદ હોય, ત્યાં સામાજિક ક્રિયા દ્વારા તે સંઘર્ષનો ઉકેલ લાવવાનો ઉદ્દેશ્ય હોય છે. આ ઉદ્દેશ્ય માટે વાતચીત, વિચારવિમર્શ, અને સમજાવટના પ્રયાસો હાથ ધરવામાં આવે છે.*

7. **સામુદાયિક સહયોગ અને સંકલન (Community Cooperation and Coordination):**
   - *સમાજના સભ્યોમાં સહકાર અને સંકલન વધારવા માટે સામાજિક ક્રિયાનો ઉપયોગ થાય છે. આ ઉદ્દેશ્યમાં લોકો એકબીજાના ઉન્નતિ અને કલ્યાણ માટે કામ કરે, તેવી રીતોનો સમાવેશ થાય છે.*

8. **સંસ્કૃતિ અને પરંપરાનું સંવર્ધન (Preservation of Culture and Traditions):**
   - *સામાજિક ક્રિયા સાથેનો એક ઉદ્દેશ્ય સંસ્કૃતિ અને પરંપરાઓના સંવર્ધન અને સંરક્ષણનો પણ હોય છે. આ માટે સમાજના લોકોમાં સાંસ્કૃતિક જાગૃતિ વધારવા અને પરંપરાગત મૂલ્યોને જીવંત રાખવા માટે પ્રયાસ કરવામાં આવે છે.*
   - *આ ઉદ્દેશો સંજોગો અને પરિસ્થિતિઓના આધારે બદલાઈ શકે છે, પરંતુ દરેક સામાજિક ક્રિયા ક્યારેક ન ક્યારેક આ ઉદ્દેશોને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્ન સાથે સંકળાયેલી હોય છે.*

9.6 સામાજિક ક્રિયાના સિદ્ધાંતો

મુખ્ય સિદ્ધાંતો નીચે મુજબ છેઃ-

1. **વિશ્વસનીયતાનો સિદ્ધાંતઃ** *જે જૂથ અથવા સમુદાય માટે નેતૃત્ત્વ કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકે છે તેણે નેતામાં અકબંધ વિશ્વાસ જાળવી રાખવો જોઈએ.*
2. **સ્વીકૃતિનો સિદ્ધાંતઃ** *જૂથ અથવા સમુદાયને તેની વર્તમાન સ્થિતિમાં સ્વીકારવું અને પ્રાથમિકતાના ધોરણે જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરવા માટે તંદુરસ્ત જાહેર અભિપ્રાય બનાવવો તે આ સિદ્ધાંત હેઠળ આવે છે.*

3. **કાયદેસરતાનો સિદ્ધાંત** *એ જનતાનો ઉલ્લેખ કરે છે જેમના માટે આંદોલન ચલાવવામાં આવી રહ્યું છે અથવા કાર્ય કરવામાં આવી રહ્યું છે અને સામાન્ય લોકોએ માનવું જોઈએ કે આંદોલન નૈતિક અને સામાજિક રીતે ન્યાયી છે. આ માન્યતાના આધારે જ સહકાર મળે છે.*
4. *નાટકીયકરણનો સિદ્ધાંત એ છે કે નેતા કાર્યક્રમને એવી રીતે લોકો સમક્ષ રજૂ કરે છે કે લોકો કાર્યક્રમ સાથે ભાવનાત્મક રીતે જોડાય અને તેને ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ માને અને તેની સાથે સતત અને સક્રિય રીતે જોડાયેલા રહે.*
5. **બહુપરીમાણીય કાર્યક્રમનો સિદ્ધાંતઃ** *તેમાં ત્રણ પ્રકારના કાર્યક્રમોનો સમાવેશ થાય છે- 1. સામાજિક કાર્યક્રમ, 2. આર્થિક કાર્યક્રમ, 3. રાજકીય કાર્યક્રમ.*

9.7 સારાંશ

પ્રસ્તુત એકમમાં, સામાજિક ક્રિયાના ખ્યાલ, અર્થ, વ્યાખ્યા, લાક્ષણિકતાઓ અને સિદ્ધાંતોનું વિગતવાર વર્ણન રજૂ કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં સામાજિક ક્રિયાને સામાજિક કાર્યની સહાયક પ્રણાલી તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે. સામાજિક ક્રિયા વસ્તીના સંગઠિત પ્રયાસો દ્વારા સામાજિક જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓને સંબોધિત કરે છે. સામાજિક ક્રિયામાં, કાનૂની પગલાં અને વસ્તીના સક્રિય સહકાર દ્વારા સામાજિક પરિવર્તન પ્રાપ્ત થાય છે. સામાજિક ક્રિયાઓમાં, પ્રચલિત પરંપરાગત પ્રક્રિયાઓની જગ્યાએ નવા ફેરફારો ઉદ્ભવે છે. સામાજિક ક્રિયા તેના સિદ્ધાંતોના અસરકારક ઉપયોગ દ્વારા સામાન્ય પરિવર્તન લાવે છે. ઉપરોક્ત તમામ વિષયોનો આ એકમમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

9.8 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

1. *સામાજિક ક્રિયાનો અર્થ અને વ્યાખ્યા લખો*
2. *સામાજિક ક્રિયાને વ્યાખ્યાયિત કરો અને તેના સિદ્ધાંતોનું વર્ણન કરો*
3. *સામાજિક ક્રિયાના લક્ષણો સમજાવતા, તેના સિદ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ કરો*
4. *સામાજિક ક્રિયાનો અર્થ અને ઉદ્દેશ્ય વિગતવાર લખો*

9.10 ચાવીરૂપ શબ્દો

સામાજિક ક્રિયા :

સામાજિક કાયદો :

જાહેર સમુદાય :

સામાજિક નીતિ :

સામાજિક માળખું :

સમાજ કલ્યાણ :

સંગઠિત પ્રયાસ :

સામાજિક ન્યાય :

અહિંસા :

લોકશાહી મૂલ્યો :

બંધારણ :

ચળવળ :

9.11 સંદર્ભસૂચિ

(1) सिद्दीकी एच.वाई, वर्किंग विद कम्युनिटी, न्यू डेल्ही, हरनाम पब्लिकेशंस, वर्ष 1984।

(2) खिन्दुका, एस. के. सोशलवर्क इन इण्डिया, सर्वोदय साहित्य समाज, राजस्थान, वर्ष 1962।

(3) सिंह, मिश्रा सुरेन्द्र पी.डी., समाज कार्य इतिहास दर्शन एवं प्रणालियों, न्यू रायल पब्लिकेशंस, वर्ष 1997

એકમ-10	સામાજિક ક્રિયાના ક્ષેત્રો

: રૂપરેખા :

10.0 હેતુઓ

10.1 પ્રસ્તાવના

10.2 સામાજિક ક્રિયાનું ક્ષેત્ર

10.3 સામાજિક કાર્યવાહી દ્વારા સામાજિક કાયદાનો અમલ કરવો

10.4 સારાંશ

10.5 ચાવીરૂપ શબ્દો

10.6 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

10.7 સંદર્ભસૂચિ

10.0 એકમના હેતુઓ

પ્રસ્તુત એકમના અભ્યાસના હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

- *સામાજિક ક્રિયાના ક્ષેત્ર વિશે વ્યાપક માહિતી મેળવી શકશો.*
- *સામાજિક ક્રિયાના ક્ષેત્રોનો પોઈન્ટ વાઈઝ અભ્યાસ કરી શકાશે.*
- *સામાજિક કાર્યવાહી દ્વારા સામાજિક કાયદાનો અમલ કેવી રીતે થાય છે તે વિશે લખી શકાશે.*

10.1 પ્રસ્તાવના

ઐતિહાસિક વિકાસના દૃષ્ટિકોણથી સામાજિક કાર્યના વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપનું અવલોકન કરવાથી, તે સ્પષ્ટ થાય છે કે 1922 માં જ, મેરી રિચમન્ડે સામાજિક કાર્યની ચાર મુખ્ય પ્રણાલીઓમાંની એક તરીકે સામાજિક ક્રિયાનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. 1940 માં, જ્હોન ફિચે એક કોન્ફરન્સમાં સામાજિક ક્રિયાની પ્રકૃતિ પર એક મહત્ત્વપૂર્ણ નિબંધ રજૂ કર્યો. એક વર્ષ પછી, તેમણે સોશિયલ વર્ક યર બુકમાં સામાજિક ચળવળો પર એક નિબંધ લખ્યો. થોડા દિવસો પછી સામાજિક કાર્યક્ષેત્રે સામાજિક કાર્યની વ્યાપક ચર્ચા થઈ. 1945 માં, કેનેથ એલિયમ પ્રેએ "સામાજિક કાર્ય અને સામાજિક ક્રિયા" નામનો લેખ લખ્યો, જે મુજબ એવું માનવામાં આવતું હતું કે સામાજિક ક્રિયા એ સમુદાય સંગઠનનો ભાગ નથી. સામાજિક કાર્યની આ એક અલગ પદ્ધતિ છે. પાછળથી, તે વધુ સ્પષ્ટપણે સ્વીકારવામાં આવ્યું કે સામુદાયિક સંગઠન હેઠળ કાર્ય મર્યાદિત વિસ્તારમાં થાય છે પરંતુ સામાજિક ક્રિયામાં કાર્ય મોટા પાયે થાય છે.

10.2 સામાજિક ક્રિયાના ક્ષેત્રો

હાલમાં, મોટા ભાગના સમાજસેવકો અને વિદ્વાનોએ સામાજિક કાર્યને સહાયક પ્રણાલી તરીકે સ્વીકાર્યું છે, તેઓએ એ હકીકતને પણ સ્વીકારી છે કે સામાજિક કાર્યમાં સામૂહિક પ્રયાસ જરૂરી છે, પછી ભલે આ પ્રયાસની શરૂઆત માત્ર એક જ થાય વ્યક્તિએ કર્યું હશે. આ માટે, સામાન્ય ઉદ્દેશ્યોને પ્રાપ્ત કરવા માટે

સંયુક્ત પ્રયાસો કરવામાં આવે તે જરૂરી છે અને આ પ્રયાસ સામાજિક કાયદા અનુસાર હોવા જોઈએ. સામાજિક ક્રિયાના બે માધ્યમ છે, પ્રથમ, શિક્ષણ અને માહિતીની પહોંચ દ્વારા લોકોના અભિપ્રાયને બદલવા માટે, અને બીજું, સામાજિક બંધારણને પ્રભાવિત કરવા માટે, એટલે કે તેને બદલવું અથવા બનાવવું. જાહેર અભિપ્રાયને પ્રભાવિત કરવા માટે, સામાજિક કાયદાને પ્રભાવિત કરવા માટે સામૂહિક સંચાર પ્રણાલીનો ઉપયોગ કરવો અને સંચાલકોનો સંપર્ક કરવો જરૂરી છે.

જ્યારે આપણે સામાજિક ક્રિયાના વિષય વિસ્તાર વિશે વાત કરીએ છીએ, ત્યારે એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે સામાજિક ક્રિયાનો વિષય વિસ્તાર સામાજિક કાર્યના વિષય વિસ્તારથી અલગ નથી, કારણ કે સામાજિક કાર્યનો વિસ્તાર મુખ્યત્ત્વે છે. સમાજ અને સામાજિક ક્રિયાને લગતી વિવિધ સમસ્યાઓનું નિરાકરણ સામાજિક કાર્યની એક વ્યવસ્થા છે જે સામાજિક કાર્યને તેના ઉદ્દેશ્યો સિદ્ધ કરવામાં મદદ કરે છે. સામાજિક કાર્યકર્તાઓ દ્વારા સામાજિક કાર્યનો ઉપયોગઃ સમાજ કલ્યાણ હેઠળ આવતા વિવિધ વિભાગોના કલ્યાણનો સામાજિક કાર્ય ક્ષેત્રે સમાવેશ થાય છે. સામાજિક કાર્યના ક્ષેત્રમાં મુખ્યત્ત્વે બાળકો, યુવાનો, મહિલાઓ, વૃદ્ધો, નિઃસહાય, ગરીબો, શોષણનો સહેલાઈથી ભોગ બનેલા વર્ગો વગેરેનું કલ્યાણ રાખવામાં આવ્યું છે અને આ માટે સામાજિક કાર્યની વિવિધ પ્રણાલીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે જેમ કે વ્યક્તિગત સામાજિક. કાર્ય , જૂથ સામાજિક કાર્ય, સમુદાય સંગઠન, સામાજિક કલ્યાણ વહીવટ, સામાજિક કાર્ય સંશોધન અને સામાજિક ક્રિયા.

સામાજિક ક્રિયાના ક્ષેત્રની ચર્ચા કરતી વખતે, એ જાણવું જરૂરી લાગે છે કે શું સામાજિક ક્રિયા સમાજમાં નોંધપાત્ર ફેરફારો લાવવા સક્ષમ છે કે નહીં? સામાજિક કાર્ય સામાજિક માળખામાં પ્રવર્તતી સમસ્યાઓનું નિરાકરણ લાવી શકે છે કે નહીં?, કારણ કે સામાજિક કાર્યનો ઉપયોગ સામાજિક કાર્યમાં વ્યાવસાયિક પદ્ધતિ તરીકે થાય છે જે સામાજિક કાર્ય આવાસ દ્વારા વિવિધ ક્ષેત્રોની સમસ્યાઓનું નિરાકરણ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. હકીકતમાં, સામાજિક ક્રિયાનું ક્ષેત્ર સમાજ દ્વારા નિર્ધારિત જરૂરિયાતો પર આધારિત છે કારણ કે સમાજના લોકો તેમની જરૂરિયાતોને ઓળખે છે અને લક્ષ્યો નક્કી કરે છે અને આ લક્ષ્યોને પ્રાપ્ત કરે છે. આને પરિપૂર્ણ કરવા માટે સામાજિક ક્રિયાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સામાજિક કાર્ય દ્વારા, સમાજના ધ્યેયો સિદ્ધ કરવા માટે વિવિધ માધ્યમો અપનાવીને સમાજની રચનામાં પરિવર્તન લાવવાના પ્રયાસો કરવામાં આવે છે. આજે એક તરફ ભારતીય સમાજ વિવિધ પ્રકારની સમસ્યાઓ સામે ઝઝૂમી રહ્યો છે અને રોજેરોજ નવી સમસ્યાઓ ઉભી થઈ રહી છે. બીજી તરફ અસભ્યતા પણ સમાજમાં પગપેસારો કરી રહી છે. આ સંદર્ભમાં, સમાજમાં સામાજિક ક્રિયાના ક્ષેત્રો વિશાળ બની રહ્યા છે. આજે પણ આપણા દેશમાં ગરીબી, ભ્રષ્ટાચાર, બેરોજગારી, વેશ્યાવૃત્તિ, કાયદાઓનું ઉલ્લંઘન જેવી સમસ્યાઓ સામાન્ય બની ગઈ છે. સામાજિક ક્રિયાઓ સમાજમાં પ્રવર્તતી ખરાબીઓ, રૂઢિપ્રયોગો અને અસમાનતાઓને દૂર કરવામાં પણ યોગદાન આપી શકે છે. સામાજિક ક્રિયાનું ક્ષેત્ર ઘણું વિશાળ છે જેમાં કેટલાક વિસ્તારોનો નીચે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

1. **સમાજ સુધારણાઃ** સમાજ સુધારણા વાસ્તવમાં સમાજમાં રહેલી અસમાનતાઓ માટે કરવામાં આવે છે જેમાં સમાજમાં પ્રવર્તતી સમસ્યાઓ અને ખરાબીઓ દૂર કરીને સમાજમાં સુમેળભર્યું વાતાવરણ સર્જાય છે. સામાજિક ક્રિયા સમાજમાં વિવિધ પ્રકારની સામાજિક દૂષણો, અસમાનતાઓ, સમસ્યાઓ અને શોષણને દૂર કરવામાં ફાળો આપે છે. વર્તમાન સમયમાં સામાજિક સુધારણા એ

તાકીદનો મુદ્દો છે, કારણ કે જો સમાજનો વિકાસ કરવો હોય તો સમાજને સુવ્યવસ્થિત અને બુરાઈઓથી દૂર રાખવો જોઈએ અને આ માટે સામાજિક કાર્ય પોતાની વિવિધ તકનીકો દ્વારા સમાજમાં પરિવર્તન લાવે છે અને સમાજને સુધારે છે. જેના કારણે સમાજનો વિકાસ થાય છે.

2. **સામાજીક વલણમાં પરિવર્તનઃ** *સામાજિક ક્રિયા લોકોના વલણને બદલવામાં સક્ષમ છે, કારણ કે જો સમાજના લોકો કોઈપણ સમસ્યાના નિરાકરણ માટે હકારાત્મક વિચારસરણી ધરાવતા ન હોય, તો સામાજિક કાર્યકર સમાજના લોકોનો અભિગમ બદલી શકે છે. સામાજિક ક્રિયાઓની વિવિધ તકનીકોનો ઉપયોગ કરીને પરિવર્તન લાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. કારણ કે સામાજિક અભિગમ સમાજના લોકો સાથે જોડાયેલો છે. જેને બદલવું સરળ કામ નથી. તેથી, એક સામાજિક કાર્યકર સમાજના લોકોની વચ્ચે જઈને સમસ્યા વિશે જણાવે છે અને લોકોને સમસ્યા તરફ એક કરે છે અને સામાજિક સમસ્યાના ઉકેલ માટે તેમની હકારાત્મક ઊર્જાનો ઉપયોગ કરે છે.*

3. **સામાજિક દુષણો દૂર કરવાઃ** *આપણો દેશ વિવિધ પ્રકારના ધર્મો, સંપ્રદાયો અને જાતિઓ ધરાવતો દેશ છે જ્યાં સામાજિક દુષણો પુષ્કળ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. આ બદીઓ સમાજના વિકાસમાં અવરોધરૂપ છે. સામાજિક ક્રિયાઓની મદદથી આને દૂર કરી શકાય છે. જો જોવામાં આવે તો, સામાજીક કાર્યકર્તા એ સમાજનો એક ભાગ છે જે આ દુષણોથી સંપૂર્ણપણે વાકેફ છે અને તેનાથી થતા નુકસાન વિશે પણ જાણકારી ધરાવે છે. આ દુષણોને દૂર કરવા માટે સામાજિક કાર્યકરો તે સમાજના લોકોમાં દુષ્ટ પ્રથાઓના પ્રતિકૂળ પરિણામો પર પ્રકાશ પાડે છે અને તેમને કહે છે કે જ્યાં સુધી આ દુષણોને દૂર કરવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી આપણો સમાજ વિકાસ નહીં કરે. બુરાઈઓને દૂર કરવા માટે, સામાજિક કાર્યકર પ્રબુદ્ધ લોકો, નિષ્ણાતો વગેરેની મદદ લે છે અને સમાજના લોકો અને પ્રબુદ્ધ લોકો, નિષ્ણાતોને એક મંચ પર લાવે છે અને જાગૃતિ અભિયાન હેઠળ બદીઓ દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. જો આ રીતે જોવામાં આવે તો, સામાજિક કાર્યનું ક્ષેત્ર પણ સામાજિક દુષણોને દૂર કરવાનું છે.*

4. **ગરીબી નાબૂદીઃ** *આપણો દેશ ખરેખર ગામડાઓમાં રહે છે કારણ કે આપણા દેશની 70 ટકા વસ્તી ગામડાઓમાં રહે છે. આજે પણ આપણા દેશમાં ગરીબી એક ભયંકર સમસ્યા છે કારણ કે એક તરફ લોકો અમીર બની રહ્યા છે તો બીજી તરફ ગરીબ વર્ગના લોકો વધુ ગરીબ બની રહ્યા છે. સામાજિક ક્રિયા ગરીબી નાબૂદીમાં મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન આપે છે. સામાજિક નીતિ ઘડનારાઓ તેમની ઓફિસમાં બેસીને જ નીતિઓ ઘડે છે. તેઓ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ જાણતા નથી. તેથી, સામાજિક કાર્ય કાર્યકર સામાજિક નીતિ ઘડવૈયાઓ સમક્ષ સમાજની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિની સચોટ રજૂઆત કરી શકે છે કારણ કે સામાજિક કાર્ય કાર્યકર સમાજમાં રહીને કાર્ય કરે છે અને તે સંપૂર્ણ પરિસ્થિતિને જાણે છે. આમ, જો સામાજિક નીતિઓ બનાવનારાઓ સામાજિક કાર્યકર્તાઓની મદદ લે તો ગરીબી નાબૂદીને લગતા તમામ કાર્યક્રમો સફળ થાય અને ગરીબીની સમસ્યામાંથી અમુક અંશે રાહત મળી શકે. આ રીતે જો આપણે જોઈએ તો તે ગરીબી નાબૂદીના ક્ષેત્રમાં પોતાનું યોગદાન આપે છે.*

5. **શિક્ષણ સંબંધિત જાગૃતિ શિક્ષણ** *એ વર્તમાન ભારતની મહત્ત્વની જરૂરિયાતોમાંની એક છે. કારણ કે કોઈપણ દેશનો વિકાસ ત્યારે જ શક્ય છે જ્યારે તે દેશના તમામ લોકો શિક્ષિત હોય. આજે પણ*

ભારત જેવા દેશમાં માત્ર 60 ટકા લોકો જ શિક્ષિત છે. જ્યાં આજે પણ લોકો ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શિક્ષણનું મહત્ત્વ સંપૂર્ણ રીતે સમજી શક્યા નથી. સરકારે શિક્ષણ માટે વિવિધ કાર્યક્રમો શરૂ કર્યા છે પરંતુ તેમાં સંપૂર્ણ સફળતા મળી રહી નથી. શિક્ષણ સંબંધિત જાગૃતિના ક્ષેત્રે સામાજિક ક્રિયા, તેની મહત્ત્વપૂર્ણ તકનીકોના આધારે, સમાજના લોકોને શિક્ષણના મહત્ત્વ વિશે જણાવીને જાગૃતિ ફેલાવી શકે છે અને લોકોને શિક્ષિત કરવામાં મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન આપી શકે છે.

6. **બેરોજગારીની સમસ્યાથી સંબંધિત ઉકેલ:** *હાલમાં આપણા દેશની વસ્તી 1 અબજ 21 કરોડ સુધી પહોંચી ગઈ છે, તો બીજી તરફ વસ્તીના ઝડપી વધારાને કારણે બેરોજગારીની સમસ્યા ગંભીર બની ગઈ છે. બેરોજગારીની સમસ્યાના નિરાકરણ માટે સામાજિક કાર્યકર્તાઓએ તેમના સૂચનો નીતિ ઘડનારાઓને મોકલવા જોઈએ. તેમને મદદ કરી શકે અને તેમને સ્વરોજગારલક્ષી કાર્ય માટેના કાર્યક્રમો અને યોજનાઓ બનાવવા સૂચનો આપી શકે જેથી કરીને બેરોજગારીની સમસ્યાનો ઉકેલ લાવી શકાય. બીજી તરફ, સામાજિક કાર્યકર્તાઓ સમાજના લોકોને સ્વ-રોજગાર કરવા માટે પ્રેરણા આપી શકે છે.*

7. **સામાજિક ભ્રષ્ટાચાર:** *સામાજિક ભ્રષ્ટાચારના ક્ષેત્રમાં સામાજિક પગલાં યોગદાન આપી શકે છે જે સામાજિક ભ્રષ્ટાચાર સામે સમાજના લોકોને એક કરી શકે છે અને સામાજિક ભ્રષ્ટાચારને નાબૂદ કરવામાં સમાજના લોકોની મદદ લઈ શકે છે.*

8. **નિયમો અને કાયદાઓનું નિર્માણ:** *આપણા દેશમાં પ્રગતિની સાથે સાથે, ઘણી સમસ્યાઓ ઊભી થઈ છે જેને વર્તમાન નિયમો અને કાયદાઓ હેઠળ નિયંત્રિત કરવી અશક્ય લાગે છે. તેથી, સમયની સાથે બનતા ભ્રષ્ટાચાર, સમસ્યાઓ વગેરેને લગતા નિયમો અને કાયદાઓ બનાવતી વખતે, સામાજિક કાર્યવાહી વાસ્તવિક પરિસ્થિતિને કાનૂની નિષ્ણાતો સમક્ષ રજૂ કરી શકે છે, જેમાંથી નવા નિયમો અને કાયદાઓ બનાવી શકાય છે.*

9. **સામાજિક ચળવળો** *: આપણા દેશમાં ઘણા લાંબા સમયથી સામાજિક ચળવળો થઈ રહી છે. ભલે તે વિનોબા ભાવેએ હોય કે મહાત્મા ગાંધીજીએ. વર્તમાન ભારતમાં પણ સમાજમાં પ્રવર્તતા ભ્રષ્ટાચારને દૂર કરી શકાય તે માટે સામાજિક આંદોલનોની જરૂર છે. અણ્ણા હજારે અને અન્ય સમાજસેવકો દ્વારા ચલાવવામાં આવી રહેલું આંદોલન એ સામાજિક પગલાંનું એક સ્વરૂપ છે જે વર્તમાનમાં ભ્રષ્ટાચારને નાબૂદ કરવા માટે સરકાર સામે ચલાવવામાં આવી રહ્યું છે.*

10. **લાચાર લોકોની સ્થિતિમાં સુધારો :** *દરેક દેશમાં કેટલાક લોકો એવા હોય છે જે સંજોગોને કારણે લાચાર બની જાય છે. આ લાચાર લોકો બીમારી, અકસ્માત, વૃદ્ધાવસ્થા અથવા કુદરત દ્વારા આપવામાં આવેલા કારણોને લીધે લાચાર છે. સરકાર સમયાંતરે નિ:સહાય લોકો માટે નિયમો અને કાર્યક્રમો બનાવે છે, પરંતુ આ કાર્યક્રમો અને કાયદાઓ અપૂરતા જણાય છે. સામાજિક પગલાં સામાજિક સુધારણા તકનીકો દ્વારા લાચાર લોકોની સ્થિતિ સુધારવામાં યોગદાન આપી શકે છે અને સરકાર કરી શકે છે.*

11. **સામાજિક સેવાઓની અપૂર્તાઓ:** *સામાજિક સેવાઓની* અપૂર્તાઓ *સમાજમાં અસંતોષ પેદા કરે છે. તેથી, સામાજિક સેવાઓની અપૂર્ણતા સામાજિક કાર્યવાહી દ્વારા દૂર કરી શકાય છે અને સામાજિક કાર્યકર્તાઓને સામાજિક સેવાઓ પૂરી પાડતી સિસ્ટમ સામે આંદોલન કરીને સામાજિક સેવાઓ પૂરી પાડવા દબાણ કરી શકાય છે.*

12. **જેમ જેમ સમાજ નિષ્ક્રિય કાયદાના અમલીકરણમાં પ્રગતિ** *તરફ આગળ વધે છે, તે તેના જૂના મૂલ્યોને ભૂલી જાય છે જેના કારણે સમસ્યાઓ ઉભી થવા લાગે છે. સામાજિક સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે બનેલા કેટલાક નિયમો અને કાયદાઓ કાં તો ધનિક વર્ગના હાથની કઠપૂતળી બની જાય છે. અથવા લોકો તે નિયમો અને કાયદાઓથી ડરવાનું બંધ કરે છે. કોઈપણ નિયમ અને કાયદો માત્ર સમાજના કલ્યાણ માટે જ બનાવવામાં આવતો હોવાથી, નિષ્ક્રિય કાયદાઓને પુનર્જીવિત કરવા માટે, સામાજિક પગલાં સમાજના લોકોને સાથે લઈને આંદોલન કરે છે અને નિષ્ક્રિય કાયદાઓનો ફરીથી અમલ કરાવે છે.*

13. **નવી સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે નવા કાયદાઓનું** *નિર્માણ જ્યાં એક તરફ દેશને ઉંચાઈ પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરે છે, તો બીજી તરફ જો સમાજનો વિકાસ ટકાઉ ન હોય તો તે નવી સમસ્યાઓને પણ જન્મ આપે છે. તેનું ઉદાહરણ સાયબર ક્રાઈમ છે. તેથી, નવી સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે, સામાજિક પગલાં સમયાંતરે સરકારને તેના પ્રયત્નો વિશે જાણ કરે છે અને તેના પર નવા કાયદા બનાવવા માટે દબાણ કરે છે.*

14. **સામાજિક મુદ્દાઓ પર ચેતના જગાવવા માટે સમાજનો વિકાસ** *સામાજિક સમસ્યાઓના ઉકેલ પર આધાર રાખે છે કારણ કે કેટલાક દિવસો પછી સામાજિક સમસ્યાઓ સામાજિક સમસ્યાઓનું સ્વરૂપ લે છે અને આ મુદ્દાઓ આંદોલનનું સ્વરૂપ લે છે. સામાજિક કાર્ય સામાજિક મુદ્દાઓ પર સમાજના લોકોમાં ચેતના જગાડે છે અને તેમને આંદોલન માટે મોકલે છે.*

15. **વ્યક્તિગત અને પારિવારિક મૂલ્યોને લગતી સમસ્યાઓનો ઉકેલ:** *સમાજ વિના વ્યક્તિગત વિકાસ શક્ય નથી અને વ્યક્તિ, કુટુંબ, સમુદાય અને સમાજ એકબીજા સાથે સંપર્ક કરે છે. જેમ જેમ સમાજનો વિકાસ થાય છે તેમ તેમ વ્યક્તિગત અને કૌટુંબિક મૂલ્યોને લગતી સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે. જેમ કે આજના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ન્યુક્લિયર ફેમિલીનું મહત્ત્વ. સામાજિક ક્રિયા વ્યક્તિગત અને કૌટુંબિક મૂલ્યોને લગતી સમસ્યાઓનું નિરાકરણ લાવે છે.*

16. **લોકતાંત્રિક મૂલ્યોની સ્થાપના:** *સામાજિક કાર્ય સંપૂર્ણપણે લોકતાંત્રિક મૂલ્યો પર આધારિત છે અને તે હંમેશા પ્રયત્ન કરે છે કે સમાજમાં લોકતાંત્રિક મૂલ્યો અકબંધ રહે. લોકતાંત્રિક મૂલ્યોની સ્થાપનામાં સામાજિક કાર્ય મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન આપે છે કારણ કે સમાજના લોકા વિના કોઈપણ આંદોલન થઈ શકતું નથી.*

17. **જાહેર ચેતનાનો ફેલાવો:** *સામાજિક ક્રિયાઓ જાહેર ચેતના ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને ચળવળો, જાગૃતિ વગેરે દ્વારા સમકાલીન મુદ્દાઓ વિશે જનચેતના ફેલાવવાનું ચાલુ રાખે છે.*

18. **ઉપભોક્તા સુરક્ષાઃ** *વર્તમાન સમયમાં એક તરફ વૈશ્વિકરણની પ્રક્રિયાએ વેપાર કરવાનું સરળ બનાવ્યું છે, તો બીજી તરફ વાણિજ્ય ક્ષેત્રે નવી સમસ્યાઓ ઊભી થઈ છે. જો જોવામાં આવે તો, આજનો ઉપભોક્તા ખૂબ જ જાગૃત થઈ ગયો છે પરંતુ હજુ પણ તેના અધિકારોનું રક્ષણ કરવામાં સક્ષમ નથી. સામાજિક ક્રિયા ગ્રાહક સુરક્ષામાં મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન આપે છે જેના કારણે ગ્રાહક અધિકારોનું રક્ષણ થાય છે. 'જાગો ગ્રાહક જાગો' સૂત્ર એ સામાજિક ક્રિયા દ્વારા ગ્રાહક સુરક્ષા માટે એક મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રયાસ છે.*

10.3 સામાજિક કાર્યવાહી દ્વારા સામાજિક કાયદાનો અમલ કરવો

વ્યક્તિનો સમાજ સાથે ગાઢ સંબંધ હોય છે. સમાજનું સામાજિક માળખું તેની જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટે બનાવવામાં આવે છે અને તેનું પુનર્ગઠન કરવામાં આવે છે, જેથી કરીને આ જરૂરિયાતોને યોગ્ય અને અસરકારક રીતે સંતોષી શકાય તે દુર્ભાગ્યપૂર્ણ છે કે સમયની સાથે, શહેરમાં આવી ખામીઓ ઊભી થઈ છે સામાજિક માળખું જેના કારણે કેટલાક મજબૂત બન્યા અને કેટલાક નબળા બન્યા અને નબળાઓનું બળવાન દ્વારા શોષણ થવા લાગ્યું. પરિણામે, એવું લાગ્યું કે રાજ્ય દ્વારા નબળા વર્ગોના હિતોના રક્ષણ માટે કેટલાક પ્રયાસો કરવા જોઈએ જેથી નબળાઓને પણ તેમની ક્ષમતાઓ અનુસાર વ્યક્તિત્ત્વ વિકાસ અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાની તકો મળી શકે. જો કે આવા પ્રયાસો હંમેશા થતા રહ્યા છે, પરંતુ આ દિશામાં વ્યવસ્થિત, સભાન અને આયોજનબદ્ધ પ્રયાસો આઝાદી પછી જ શરૂ થઈ શક્યા. જ્યારે રાજ્ય કલ્યાણ રાજ્ય તરીકે ઉભરી આવ્યું હતું. શોષણનો આસાન શિકાર બનેલા નબળા વર્ગોના હિતોના રક્ષણ અને પ્રોત્સાહન માટે આ પ્રયાસો સામાજિક કાયદાના સ્વરૂપમાં ઉભરી આવ્યા હતા.

સમાજમાં થતા રોજબરોજના નવા પરિવર્તનોથી ઊભી થતી સમસ્યાઓના નિરાકરણ અને નિયંત્રણ માટે સામાજિક કાયદાઓ બનાવવામાં આવે છે. જ્યારે પણ કોઈપણ વ્યાપક સમસ્યા મુદ્દાઓનું સ્વરૂપ લે છે, ત્યારે સરકાર સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે અને સમાજને નવી દિશા આપવા માટે સામાજિક કાયદાઓ બનાવે છે. પરંતુ કેટલીકવાર તે કેટલાક સળગતા મુદ્દાઓ પર ધ્યાન આપતું નથી જેના કારણે સમાજમાં અસંતોષ ફેલાવા લાગે છે. આ અસંતોષ સમાજમાં સામાજિક ક્રિયાના સ્વરૂપમાં ઉદભવે છે. સામાજિક કાર્યવાહી લોકશાહી મૂલ્યો પર આધારિત હોવાથી, કોઈપણ સામાજિક કાયદાનો અમલ કરવા માટે, સમાજમાં પ્રવર્તતી સમસ્યા મોટા સ્વરૂપમાં હોવી જોઈએ અને સમસ્યાને મુદ્દામાં રૂપાંતરિત કરવી જોઈએ. સામાજિક ક્રિયા સમાજમાં પ્રવર્તતી સમસ્યાઓના ઉકેલ અને નિયંત્રણ માટે સામૂહિક પ્રયાસો કરે છે, જેમાં ઘણી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

સામાજિક ક્રિયા દ્વારા સામાજિક કાયદાના અમલીકરણની પદ્ધતિઓ - સામાજિક ક્રિયા કોઈપણ સામાજિક કાયદાને અમલમાં મૂકવા માટે બે તકનીકોની મદદ લે છે, જેમાં

(1) *અહિંસક તકનીક* (2) *હિંસક તકનીક, તેમનું વર્ણન નીચે આપેલ છે.*

1. **અહિંસક તકનીકઃ** *સામાજિક ક્રિયા કોઈપણ સામાજિક સમસ્યાને ઉકેલવા માટે પ્રથમ અહિંસક તકનીકની મદદ લે છે અને આ અહિંસક તકનીકનો ઉપયોગ કરીને સામાજિક કાયદો બનાવવા માટે સરકાર પર દબાણ*

લાવે છે. આ તકનીકમાં, નીચેનામાંથી કેટલાક માધ્યમોનો સામાજિક કાર્ય કાર્યકર દ્વારા ઉપયોગ કરવામાં આવે છે

- **પ્રચાર**- *દ્વારા કોઈ પણ સામાજિક સમસ્યાને લગતા કાયદાઓ બનાવવા માટે પ્રચારની મદદ લેવામાં આવે છે, જેમાં સામાજિક સમસ્યાને લગતા તમામ પાસાઓ સમાજના લોકો સમક્ષ મુકવામાં આવે છે અને તેમની પાસેથી સમસ્યાના ઉકેલ માટે સૂચનો મંગાવવામાં આવે છે. . પ્રચાર એ એકમાત્ર માધ્યમ છે જેના દ્વારા જનતાને સામાજિક મુદ્દાઓ વિશે માહિતી મળે છે અને જ્યારે તેમને લાગે છે કે આ સમસ્યા માટે કાયદો બનાવવો જોઈએ, ત્યારે સામાન્ય જનતા પણ તેમનો સહયોગ આપે છે.*
- **સામાજિક કાર્યમાં સંશોધન**- *સંશોધન એ એક એવું માધ્યમ છે જેના દ્વારા સામાજિક મુદ્દાઓ અને સમકાલીન મુદ્દાઓ પર ઊંડું ચિંતન કરી શકાય છે અને આંતરિક સ્તરે સામાજિક સમસ્યાઓ પ્રત્યે લોકોના કેવા વિચારો છે તે જાહેર કરી શકાય છે. સંશોધન દ્વારા સામાજિક મુદ્દાઓ પર આંકડાકીય માહિતી રજૂ કરી શકાય છે. જે અમલીકરણ કે સામાજિક કાયદા બનાવવા માટે સરકારને મોકલી શકાય છે.*
- *સંશોધન દ્વારા લોકોના મંતવ્યો ઉપરોક્ત સરકાર સુધી પહોંચાડી શકાય છે. રેલીઓનું સંગઠન - સામાજીક પગલાં લોકો પાસેથી સમર્થન મેળવવા અને સામાજિક મુદ્દાઓને સરકાર સુધી પહોંચાડવા માટે રેલીઓનું આયોજન કરે છે. જ્યાં લોકો તેમના મંતવ્યો વ્યક્ત કરે છે અને તે મંતવ્યો સરકાર સમક્ષ એક રૂપરેખામાં રજૂ કરવામાં આવે છે જેથી તે બતાવવામાં આવે કે સમસ્યા કેટલી ભયંકર છે અને આ માટે કાયદો બનાવવો જરૂરી છે.*

હસ્તાક્ષર શિબિર - હસ્તાક્ષર શિબિર દ્વારા સામાજિક કાર્ય હસ્તાક્ષર

- *સમકાલીન સમસ્યાઓ અને મુદ્દાઓ પર લોકોના મંતવ્યો બહાર લાવે છે. આ વિચારો સહી શિબિર દ્વારા યોગ્ય સરકારને મોકલવામાં આવે છે અને સામાજિક કાયદો બનાવવા માટે વિનંતી કરવામાં આવે છે.*
- **બેનરો લગાવવા** - *સામાજિક કાર્ય સામાજિક સમસ્યાઓના નિરાકરણ અને લોકોના મનમાં જાગૃતિ લાવવા માટે બેનરો દ્વારા સામાજિક હકીકતો સમાજ સમક્ષ રજૂ કરે છે.*
- *લોકોના મંતવ્યો સરકાર સુધી પહોંચાડી શકાય તે માટે સહકાર માંગે છે. જ્યારે સમાજના લોકો બેનરો દ્વારા સમસ્યાની વર્તમાન પરિસ્થિતિથી વાકેફ થાય છે ત્યારે તેઓ પણ સમાજના મુખ્ય પ્રવાહમાં જોડાઈને સામાજિક કાયદા ઘડે છે. જેના કારણે સરકાર પર સામાજિક કાયદો બનાવવાનું દબાણ થવા લાગે છે.*
- *નિદર્શન એ એક એવું માધ્યમ છે જેના દ્વારા સમાજના લોકો મોટી સંખ્યામાં સરકારી તંત્રની સામે દેખાય છે અને તેમના હાથમાં વિવિધ પ્રકારના સૂત્રો સાથે બોક્સ, બેનરો વગેરે લઈ જાય છે જેથી તેમના વિચારો સરકારી તંત્ર સુધી પહોંચે અને તેનો ઉપયોગ સામાજિક કાયદા ઘડવા માટે થાય. પ્રેરિત કરી શકાય છે.*
- **બિન-સહકારી પ્રતિકાર** - *સામાજિક ક્રિયામાં, બિન-સહકારી પ્રતિકાર એ એક માધ્યમ છે જેના દ્વારા સમાજના લોકો સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે સામાજિક કાયદો બનાવવા માટેના સરકારી તંત્રના*

કામમાં સહકાર આપતા નથી, જેના કારણે સરકારી તંત્રને અસર થાય છે અને તેને સામાજિક કાયદો બનાવવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે.

- **પ્રતિરોધક પ્રતિકાર** - *સામાજિક ક્રિયામાં, પ્રતિરોધક પ્રતિકાર હેઠળ, અમે સરકારી તંત્ર દ્વારા ચલાવવામાં આવતા કાર્યક્રમો અને યોજનાઓનો વિરોધ કરીએ છીએ અને સરકારી તંત્ર દ્વારા કરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિઓમાં અવરોધો ઉભા કરીએ છીએ, જેના કારણે સરકારને સામાજિક કાયદો બનાવવાની ફરજ પડે છે.*
- **જાગૃતિ શિબિર** - *સામાજિક કાર્યમાં, જાગૃતિ શિબિર દ્વારા, સામાજિક સમસ્યાઓની વાસ્તવિક રૂપરેખા સરકારી તંત્રના લોકો સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે છે અને કહેવામાં આવે છે કે વર્તમાન સમયમાં, આના નિરાકરણ અને નિયંત્રણ માટે આ સામાજિક કાયદાની મહત્ત્વપૂર્ણ જરૂરિયાત છે. સામાજિક સમસ્યા છે.*
- **આમરણાંત ઉપવાસ-** *આમરણાંત ઉપવાસ એ એક એવી તકનીક છે જે ઉપરોક્ત તકનીક નિષ્ફળ જાય પછી કરવામાં આવે છે, કારણ કે સામાજિક કાર્યકર્તાઓ સમાજના લોકોને એક પૂર્વ-સૂચિત સ્થળે એકઠા કરે છે અને તેઓ સરકાર સામે વિરોધ કરે છે અચોક્કસ મુદતની હડતાળ પર બેસીને સરકારને સંદેશો મોકલો કે જ્યાં સુધી સામાજિક કાયદા બનાવવાના ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ નહીં ત્યાં સુધી થાય છે. ભ્રષ્ટાચાર જન લોક પાલ અણ્ણા હજારેએ બિલ પાસ કરાવવા માટે આમરણાંત ઉપવાસનો આશરો લીધો હતો.*
- **ભૂખ હડતાલ** - *ભૂખ હડતાલ એ પણ એક પ્રકારનું મૃત્યુ ઉપવાસ છે જેમાં સામાજિક કાર્યકર્તાઓ અને અન્ય લોકો પણ ખોરાક અને પાણીનો ત્યાગ કરે છે. અને યોગ્ય સરકાર પર દબાણ કરો કે જ્યાં સુધી સામાજિક કાયદો બનાવવામાં નહીં આવે અથવા ખાતરી આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેઓ ભૂખ હડતાળને સમાપ્ત કરશે નહીં.*

2. હિંસક ટેકનિકઃ

સામાજિક ક્રિયામાં હિંસક ટેકનિકને બહુ સારી રીતે જોવામાં આવતી નથી કારણ કે આ પ્રકારની ટેકનિકમાં લોકો અને પૈસા બંનેનું નુકસાન થાય છે જેના કારણે સમાજ વિકાસને બદલે અધોગતિ તરફ લક્ષી બને છે. આ પ્રકારની ટેકનિકને છેલ્લા ઉપાય તરીકે અપનાવવામાં આવે છે. હિંસક તકનીકોની ઘણી સહાયક તકનીકો છે જે નીચેના મુદ્દાઓ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવી રહી છે:

- **અગ્નિદાહઃ** *અગ્નિદાહ એક એવી મદદરૂપ તકનીક છે જેમાં લોકો સામાજિક કાયદો બનાવવા માટે ભેગા થાય છે અને સરકાર તેના પર કોઈ ધ્યાન આપતી નથી. પછી જનતા રોષે ભરાય છે અને વિવિધ સ્થળોએ આગચંપી અને લૂંટફાટ શરૂ કરે છે. આ તરકીબથી કંટાળીને ક્યારેક સરકારી તંત્ર સામાજિક કાયદા બનાવવાનું વચન આપે છે.*
- **આતંકવાદી કાર્યવાહીઃ** *હિંસક તકનીક તરીકે મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. આ ટેકનિકમાં જ્યારે કોઈ સમસ્યાના ઉકેલ અને નિયંત્રણ માટે કાયદાઓ બનાવવામાં આવતા નથી, ત્યારે સામાન્ય જનતાના યુવાનો ઉગ્રવાદી ગતિવિધિઓ લેવાનું શરૂ કરે છે અને સરકારી તંત્ર સામે બંદૂકો અને અન્ય*

ઉશ્કેરણીજનક ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરવાનું શરૂ કરે છે. આ પ્રકારની કાર્યવાહીમાં લોકોને અને પૈસાનું મોટું નુકસાન થાય છે.

- **તોડફોડ સર્જવી:** *હિંસક પ્રક્રિયામાં, સામાજિક કાર્યવાહીના ભાગ રૂપે, કેટલીકવાર જાહેર માનસ એટલું આક્રમક બની જાય છે કે તે તેની સામે જે કંઈ છે તેનો નાશ કરવાનું શરૂ કરે છે અને સરકારી તંત્રનું ધ્યાન પોતાની તરફ વાળવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ પ્રક્રિયા અગ્નિદાહની જેમ ખતરનાક છે અને જીવ ગુમાવવાનું કારણ બને છે.*
- *જ્યારે સામાજિક કાયદા બનાવવા માટે સામાજિક કાર્યવાહીની હિંસક પદ્ધતિ હેઠળ કોઈ નિર્ણય લેવામાં આવતો નથી, ત્યારે સામાન્ય લોકો સરકારી માલસામાનનો નાશ કરવા અને લૂંટવાનું શરૂ કરે છે. જેથી સરકાર ઝડપથી નિર્ણયો લે અને સામાજિક કાયદો બનાવે.*
- *સરકારી તંત્રના અધિકારીઓને બાનમાં લેવું: સામાજિક કાર્યવાહી દરમિયાન, કેટલીકવાર લોકોનું માનસ એટલું આક્રમક બની જાય છે કે તે સરકારી તંત્રને બાનમાં લેવાનું શરૂ કરે છે અને બંધક અધિકારીઓના બદલામાં સામાજિક કાયદો બનાવવા માટે સરકાર સાથે કરાર કરવા માંગે છે.*
- *ટ્રેનોને રોકવી અને બસોને નુકસાન પહોંચાડવી એ પણ સામાજિક કાર્યવાહીના હિંસક સ્વરૂપમાં સમાવિષ્ટ છે કારણ કે લોકોનો અભિપ્રાય છે. એવું બને છે કે જ્યારે આવી ઘટનાઓ બને છે, ત્યારે સરકાર આપોઆપ સામાજિક કાયદો બનાવશે.*

આમ, આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ઉપરોક્ત સામાજિક પગલાંની તકનીકોના આધારે, સામાજિક કાયદાઓ બનાવી શકાય છે અને તેનો અમલ કરી શકાય છે, જે સમાજમાં પ્રવર્તતી સમસ્યાઓનું નિરાકરણ અને નિયંત્રણ કરી શકે છે.

10.4 સારાંશ

પ્રસ્તુત એકમમાં, સામાજિક ક્રિયાના ક્ષેત્રોની વિગતવાર ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને તે જણાવવામાં આવ્યું છે કે સામાજિક ક્રિયાઓ કયા ક્ષેત્રોમાં પોતાનું યોગદાન આપે છે. આ પ્રકરણમાં, સામાજિક કાર્યવાહી દ્વારા સામાજિક કાયદાના અમલીકરણ માટે ઉપયોગમાં લેવાતી પદ્ધતિઓનું વિગતવાર વર્ણન રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

10.5 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

1. *સામાજિક ક્રિયાના ક્ષેત્ર વિશે વિગતવાર ચર્ચા કરો?*
2. *સામાજિક ક્રિયાના ક્ષેત્રોની વર્તમાન બિંદુવાર વિગતો?*
3. *'સામાજિક કાર્યવાહી દ્વારા સામાજિક કાયદાનો અમલ કેવી રીતે થાય છે' પર નિબંધ લખો.*

10.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

સામાજિક ક્રિયા	:	
અવકાશ	:	

સામાજિક માળખું	:	
નાબૂદી	:	
સામાજિક માળખું ચળવળ	:	
ઉકેલ	:	
વ્યવસાયિક	:	
વ્યાપાર પદ્ધતિ	:	
પદ્ધતિ	:	
સામાજિક સુધારણા	:	
સામાજિક વલણ	:	
ગરીબી	:	
જાગૃતિ	:	
ભ્રષ્ટાચાર	:	

10.8 સંદર્ભસૂચિ

1. सिंह, डॉ. सुरेन्द्र एवं मिश्र, डॉ. पी. डी., समाज कार्य इतिहास, दर्शन एवं प्रणालियां, न्यू रॉयल बुक कम्पनी, लखनऊ, पेज 269, वर्ष 1998।
2. सिंह, ए. एन. एवं सिंह, ए. पी., समाज कार्य, रैपिड बुक सर्विस, लखनऊ, पेज 245, वर्ष 2007.

એકમ-11	સામાજિક ક્રિયાના નમૂનાઓ

: રૂપરેખા :

11.0 હેતુઓ

11.1 પ્રસ્તાવના

11.2 સામાજિક ક્રિયાના નમૂનાઓ

11.3 સારાંશ

11.4 ચાવીરૂપ શબ્દો

11.5 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

11.6 સંદર્ભ સૂચિ

11.0 હેતુઓ

પ્રસ્તુત એકમના અભ્યાસના હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

- *સામાજિક ક્રિયાના પ્રકાર વિશે માહિતી મેળવી શકશે.*
- *સામાજિક ક્રિયાના પ્રકાર વિશે ચર્ચા કરી શકશે.*

11.2 પ્રસ્તાના

સામાજિક ક્રિયાનું માળખું વાસ્તવમાં સામુદાયિક સંગઠન, સમુદાય વિકાસ, સામાજિક ચળવળ અને ગાંધીવાદી સામાજિક કાર્યના નમૂના પર આધારિત છે. આ તમામ પ્રકારના મોડલ સમાજ માટેના સુધારાવાદી અને ઉગ્રવાદી મોડેલો પર આધારિત છે અને સમાજને નવી દિશા આપવાનો પ્રયાસ કરે છે. જો વાસ્તવિક રીતે જોવામાં આવે તો, સામાજિક ક્રિયાનું મોડેલ લોકોની ભાગીદારી અને લોકશાહી મૂલ્યો પર આધારિત છે. સામાજિક પેટર્ન નીચે ચર્ચા કરવામાં આવી રહી છે.

11.3 સામાજિક ક્રિયાના સ્વરૂપો

વિવિધ વિદ્વાનોએ સમયાંતરે સામાજિક ક્રિયાના વિવિધ સ્વરૂપો સૂચવ્યા છે.

અમે આ એકમમાં તેમનું વર્ણન કરી રહ્યા છીએ. હકીકતમાં, ગાંધીવાદી પરંપરામાં તેઓ વિચારવા માટે ઉગ્રવાદી અભિગમો પર ખૂબ આધાર રાખે છે. ગાંધીવાદી અને ઉગ્રવાદી મોડેલો વિચારકો જનશક્તિમાં માને છે. હકીકતમાં સમાજનું કોઈપણ સ્વરૂપ જરૂરિયાતો પ્રક્રિયાઓ અને ધ્યેયો પર આધારિત છે. કોઈપણ સમાજમાં સંપૂર્ણ પરિવર્તન આમૂલ સુધારાઓ અને અહિંસક અથવા હિંસક ચળવળો દ્વારા જ લાવી શકાય છે. તે જ સમયે, રાજકીય અથવા આર્થિક વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન માટે સંપૂર્ણ માળખાકીય પરિવર્તનની જરૂર નથી.

સામાજિક વિજ્ઞાનના તથ્યો દર્શાવે છે કે સામાજિક ક્રિયા સામાજિક નીતિ, સામાજિક કલ્યાણ, વિકાસ અને સામાજિક ચળવળ સાથે સંબંધિત છે. જો આપણે ખેડૂતોના આંદોલનના સંદર્ભમાં અવલોકન કરીએ તો, સામાજિક ક્રિયા સંપૂર્ણ રીતે પાયાના સ્તરેથી શરૂ થઈ હતી અને તેની સફળતા સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય સ્તરના સહકાર સાથે સમાપ્ત થઈ હતી. આમ, આપણે કહી શકીએ કે ખેડૂતોની સમસ્યા માટેની સામાજિક ક્રિયા, જે રાજકીય ઈચ્છાશક્તિ અને સંગઠનાત્મક અને શૈક્ષણિક સ્થિતિ સાથે સંબંધિત હતી, તે પાયાના સ્તરની સહભાગિતાના ફોર્મેટ પર આધારિત હતી.

આ રીતે, જો આપણે વિવિધ દ્રષ્ટિકોણથી સામાજિક ક્રિયાના દાખલાઓ જોઈએ, તો આપણે જાણીએ છીએ કે સામાજિક ક્રિયાની પેટર્ન અન્ય ઘણા વિષયોની પેટર્ન સાથે સંબંધિત છે. તેનો મુખ્ય પ્રશ્ન કેટલાક પ્રશ્નો પર આધારિત છે. જેમ કે સમાજનો મુખ્ય ખ્યાલ શું હોવો જોઈએ? સામાજિક ક્રિયા દ્વારા કયા લક્ષ્યો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે? તે સંશોધન અને તકનીકો શું છે? કયા લોકો એજન્ટ તરીકે કામ કરશે? કેટલા સભ્યો છે? લોકો અને રાજ્યની ભૂમિકા શું છે? સમાજનો આદર્શવાદ શું છે? આ તથ્યોના આધારે, અન્ય ફોર્મેટની રૂપરેખા આપી શકાય છે. એવા કેટલાક ફોર્મેટ છે જે એકબીજા સાથે વિરોધાભાસી છે. સભાન અથવા સંઘર્ષાત્મક ફોર્મેટની જેમ, આ ફોર્મેટ વાસ્તવમાં વ્યવહારમાં ઉપયોગમાં લેવાતું નથી પરંતુ આ ફોર્મેટ માત્ર સાતત્યના વિવિધ સ્તરોને સમજાવે છે. સામાજિક ક્રિયાના કોઈપણ સ્વરૂપની નીચે મુજબ ચર્ચા થવી જોઈએ.

1. કોણ કાર્યવાહી શરૂ કરશે?
2. આ કોની સાથે થશે અને કોણ જવાબદાર હશે?
3. આ ક્રિયા ક્યાં થશે?

પ્રથમ પ્રશ્નનો જવાબ એજન્ટના રૂપમાં છે અને તેની સાથે રાજ્ય પણ ઘણા ક્ષેત્રોમાં નીતિઓ બનાવવામાં પહેલ કરી શકે છે અને બીજા પ્રશ્નનો જવાબ એ છે કે સામાજિક કાર્યવાહીનું લક્ષ્ય વ્યક્તિઓ, જૂથો અને હોઈ શકે છે. સમુદાયો અને સામાજિક પગલાં આના પર આધારિત છે કે શું તે આ કરશે અથવા તે સંસ્થાઓ અને સંસ્કારી લોકોને સાથે લેશે. ત્રીજા પ્રશ્નના આધારે, આ કાર્યવાહી રાજ્ય સ્તરે થઈ શકે છે જેમાં પાયાના સ્તરે સંસ્થાઓ, સમિતિઓ, જૂથો અને લોકો ભાગ લેશે, બાદમાં મધ્યમ સ્તરે પગલાં લેવામાં આવશે અને અંતે સામાજિક પગલાં મેક્રો પર કરવામાં આવશે.

વાસ્તવમાં, કોઈ પણ સંસ્થા કે સંસ્થા દ્વારા સામાજિક ક્રિયા શરૂ કરી શકાય છે પરંતુ તેને સંસ્થાકીય કરી શકાતી નથી. સામાજિક ક્રિયા પ્રક્રિયા તરીકે ચાલુ રાખવી જોઈએ. ધ્યેયો સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી ક્રિયા હંમેશા ચાલુ રાખવી જોઈએ. ઉપરોક્ત હકીકતોના આધારે, સામાજિક ક્રિયાઓની રૂપરેખા રજૂ કરવામાં આવી રહી છે જે નીચે મુજબ છે.

- સામાજિક ક્રિયાના સ્વરૂપો
- સંસ્થાકીય માળખું
- સંસ્થાકીય સામાજિક માળખું
- સામાજિક સંસ્થાકીય માળખું
- સામાન્ય / ચળવળ માળખું
- ગાંધીવાદી વિચારસરણી

અમે ઉપરોક્ત ખ્યાલોના નીચેનું વર્ણન રજૂ કરી રહ્યા છીએ:

1. સંસ્થાકીય માળખું : *આ ફોર્મેટ હેઠળ, સામાજિક ક્રિયાઓ કોઈ સહભાગિતાના આધારે કાર્ય કરે છે કારણ કે તેના નાગરિકોને સૌહાર્દપૂર્ણ વાતાવરણ અને કલ્યાણકારી યોજનાઓ પ્રદાન કરવી એ તેની અંતિમ ફરજ છે, જેથી તેના નાગરિકો ઉચ્ચ જીવન જીવી શકે. વાસ્તવમાં, આ પ્રકારના ફોર્મેટમાં, સામાન્ય રીતે રાજ્ય જાહેર કલ્યાણ માટે પ્રત્યક્ષ કે આડકતરી રીતે, જનભાગીદારી સાથે અથવા વગર પગલાં લે છે. આ ફોર્મેટ હેઠળ, સંસદ અથવા વિધાનસભા કાયદો બનાવે છે અને તે મુજબ કાર્યક્રમનો અમલ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, કાયદો બનાવીને ગેરકાયદેસર પ્રથાઓને માન્યતા આપવી.*

2. સંસ્થાકીય સામાજિક માળખું : *સંસ્થાકીય સામાજિક ફોર્મેટ એ એક ફોર્મેટ છે જે સ્વૈચ્છિક રીતે કામ કરતી સંસ્થાઓ દ્વારા અપનાવવામાં આવે છે. એવું માનવામાં આવે છે. કારણ કે, કોઈપણ સ્વૈચ્છિક સંસ્થા સમાજના ઉત્થાન માટે કામ કરે છે અને તે ઈચ્છે છે કે સમાજ આગળ વધે, આ માટે તે કોઈ પણ સરકારી કે બિનસરકારી સંસ્થા પાસેથી ગ્રાન્ટ લઈને અથવા ગ્રાન્ટ વિના કામ કરે છે, જે આ સમસ્યાનું નિરાકરણ લાવે છે આમ, આપણે કહી શકીએ કે જ્યારે બિન-સરકારી સંસ્થાઓ ગ્રાન્ટ મેળવ્યા વગર કે પછી જાહેર હિતમાં કાર્યક્રમોનું આયોજન કરે છે, ત્યારે તેને સંસ્થાકીય સામાજિક સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. જનતાનો ટેકો ધીમે ધીમે વધવા લાગે છે. શરૂઆતમાં સંસ્થા લોકો માટે પગલાં ભરે છે પરંતુ સમય જતાં લોકો પોતે જ તેને અપનાવે છે.*

3. સામાજિક સંસ્થાકીય માળખું : *સામાજિક સંસ્થાકીય ફોર્મેટ વાસ્તવમાં લોકતાંત્રિક મૂલ્યો પર આધારિત છે કારણ કે સમાજના લોકો પોતાની સમસ્યાઓનું નિરાકરણ અને નિયંત્રણ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ પ્રકારની સામાજિક ક્રિયામાં સામાજિક ભાગીદારી ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે કારણ કે સામાજિક સમસ્યાઓ સંબંધિત કોઈપણ સામાજિક ધ્યેય જ્યાં સુધી સમાજના લોકો સાથે આવે અને પાયાના સ્તરે સાથે મળીને કામ ન કરે ત્યાં સુધી તેને પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી. આમ, આપણે જોઈએ છીએ કે આ મોડેલ હેઠળ નાગરિકો, સ્વ-સહાય જૂથો અને વિશેષ લોકો તેમના કલ્યાણ માટે સામાજિક પગલાં લે છે. ધીમે ધીમે તેમને ઔપચારિક જૂથો અને સંસ્થાઓનો ટેકો મળે છે.*

4. સાર્વત્રિક રીતે સ્વીકૃત/મૂવમેન્ટલ ફોર્મેટઃ *સાર્વત્રિક રીતે સ્વીકૃત/ચળવળનું ફોર્મેટ એ એક ફોર્મેટ છે જેને આદર્શ ફોર્મેટ કહેવામાં આવે છે અને આ ફોર્મેટ લોકોને આત્મવિશ્વાસ સાથે સમસ્યાઓ સામે લડવા માટે પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. આ પ્રકારના ફોર્મેટમાં, જ્યારે લોકો સમસ્યાઓથી પરેશાન હોય છે, ત્યારે તેઓ એક પ્લેટફોર્મ પર ભેગા થાય છે અને સમસ્યાને હલ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ મૉડલ સામાન્ય રીતે લોકોને અહિંસક પગલાં લેવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે જેથી કરીને સમસ્યાનું કારણ બનેલા પરિબળો લોકોના મોટા જૂથની સામે આપોઆપ અલગ અથવા અલગ થઈ જાય. આ પ્રકારના ફોર્મેટમાં, મોટાભાગના લોકો પરિવર્તન માટે તૈયાર હોય છે, અવરોધો ઉભી કરતી તમામ શક્તિઓને ઉખેડી નાખે છે અને આત્મનિર્ભરતા પર ભાર મૂકે છે. આમાં વ્યાપક ભાગીદારી છે અને તેથી જ તેને આદર્શ ફોર્મેટ માનવામાં આવે છે.*

5. ગાંધીવાદી વિચારસરણી : *ગાંધીવાદી મોડેલ વાસ્તવમાં એક મોડેલ છે જે લોકોમાં આધ્યાત્મિકતા, વિચારોની શુદ્ધતા, અહિંસા અને નૈતિકતા પર વિશેષ ભાર આપે છે. આ ફોર્મેટ ગાંધીજી દ્વારા આપવામાં*

આવેલ સામાજિક ક્રિયાના ફોર્મેટ પર આધારિત હોવાથી, આ ફોર્મેટના આધારે, મહાત્મા ગાંધીએ અનેક પ્રકારના આંદોલનો કર્યા, જેમાં અસહકાર આંદોલન, દાંડી કૂચ વગેરે મુખ્ય હતા. ગાંધીજી માનતા હતા કે કોઈ પણ સરકાર, ભલે સરમુખત્યારશાહી હોય કે લોકશાહી, તેને સમાજ કલ્યાણ માટે સહેલાઈથી સમજાવી શકાય છે કારણ કે જો કોઈ પણ વ્યક્તિની સામે નૈતિકતા અને આધ્યાત્મિકતા દર્શાવવામાં આવે તો તેનું ઉદ્દેશ્ય ચોક્કસપણે બદલાઈ જાય છે, કારણ કે તેઓ પણ સામાન્ય ઉદ્દેશ્ય ધરાવતા પ્રાણી છે. આમ, આપણે કહી શકીએ કે આ ફોર્મેટ આધ્યાત્મિકતા, ઉદ્દેશ્યો અને સાધન બંનેની શુદ્ધતા, અહિંસા અને નૈતિકતા પર ભાર મૂકે છે અને આ માધ્યમો દ્વારા પરિવર્તનના ઉદ્દેશ્યને પ્રાપ્ત કરવા પર ભાર મૂકે છે.

A) અહિંસક આતંકવાદી પરંપરા મોડેલઃ *અહિંસક આતંકવાદી પરંપરા મોડલ એ સામાજિક ક્રિયાનું એક મોડેલ છે જે મહાત્મા ગાંધી દ્વારા અપનાવવામાં આવેલી અહિંસા ચળવળથી પ્રેરિત છે. છે. આ પ્રકારના ફોર્મેટમાં, સમાજના લોકો કોઈપણ સમસ્યાને પહોંચી વળવા અહિંસક ચળવળનો આશરો લે છે, પરંતુ કેટલીકવાર તેઓ આક્રમક પણ બની જાય છે કારણ કે રાજ્ય સરકાર કે સરકાર તેમના દ્વારા કરવામાં આવતી હિલચાલ પર ધ્યાન આપતી નથી. કારણ કે લોકોનું લક્ષ્ય સામાજિક કલ્યાણ સાથે સંકળાયેલું છે. તેથી, ઉગ્રવાદીઓ સાથે મળીને, તેઓ કેટલીક એવી ઘટનાઓ કરે છે જે હિંસાની શ્રેણીમાં આવતી નથી પરંતુ કોઈક રીતે ઉગ્રવાદને સમર્થન આપે છે. આવી ઘટનાઓમાં ટ્રેન રોકવી, વાહનવ્યવહાર રોકવો, વિરોધ પ્રદર્શન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આમ, આપણે કહી શકીએ કે વ્યક્તિ, જૂથ, સમુદાય, સમાજ એવી ક્રિયાઓ કરે છે જે હિંસક હોય છે પરંતુ હિંસાથી આગળ હોય છે, જે લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવામાં આવે છે.*

B) સુસંસ્કૃત અહિંસક પરંપરાનું બંધારણઃ *સંસ્કારી અહિંસક પરંપરાનું બંધારણ એ એવું બંધારણ છે જેમાં સમાજના સંસ્કારી અને નિષ્ણાત લોકો સમસ્યાનો અંત લાવવા પ્રતીકાત્મક ચળવળ કરે છે જેમાં લોકો અહિંસક રીતે સરકારી તંત્ર અને દ્વારા ચલાવવામાં આવતી યોજનાઓનો વિરોધ કરે છે. સરકારી તંત્રનો વિરોધ કરીએ. આ રીતે, સંસ્કારી અહિંસક પરંપરાના રૂપમાં, લોકો કાળી પટ્ટી અને અન્ય માધ્યમોનો ઉપયોગ કરીને પ્રતીકાત્મક આંદોલન કરે છે જેથી તેમનો અવાજ સરકાર સુધી પહોંચે અને તેમની સમસ્યાઓનું નિરાકરણ થાય. આ ફોર્મેટને સુસંસ્કૃત અહિંસક પરંપરા ફોર્મેટ કહેવામાં આવે છે કારણ કે તેમાં ભાગ લેનારા લોકો એ જ જૂથમાંથી છે જે શિક્ષિત અને નિષ્ણાતો છે.*

C) નાગરિકોની માળખાકીય ક્રિયાનું મોડેલઃ *સામાજિક ક્રિયાનું આ મોડેલ અમેરિકામાં ખૂબ જ લોકપ્રિય છે. હકીકતમાં, આ ફોર્મેટનો જન્મ મહાત્મા ગાંધી દ્વારા શરૂ કરાયેલી ચળવળો પર આધારિત છે. મહાત્મા ગાંધી માનતા હતા કે સમાજના લોકોએ તેમના કલ્યાણ માટે સરકાર પાસે માંગણી કરવી જોઈએ પરંતુ સાથે સાથે આવા માળખાકીય કાર્ય પણ થવું જોઈએ જેથી સમાજ સતત આગળ વધે. તેમનું માનવું હતું કે તમામ પ્રકારની સમસ્યાઓનું નિરાકરણ માત્ર રાજ્ય સ્તરે જ નથી થઈ શકતું પરંતુ લોકો પોતે પણ તેનો ઉકેલ લાવી શકે છે.*

સામાજિક ક્રિયાના ઉપરોક્ત મોડેલ્સ સિવાય, અન્ય કેટલાક ચિંતકોએ પોતપોતાના મોડેલો રજૂ કર્યા છે જેમાં અંગ્રેજોએ પણ સામાજિક ક્રિયાનું મોડેલ આપ્યું છે. આરોગ્ય અને કલ્યાણના ક્ષેત્રમાં સ્થાનિક, પ્રાદેશિક

અને રાષ્ટ્રીય સામાજિક સંગઠનોના સ્વરૂપમાં કામ કરે, તેનું સ્વરૂપ મુખ્યત્વે બે બાબતો પર ભાર મૂકે છે, જેમ કે બ્રિટોએ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

1. ભદ્ર સામાજિક ક્રિયા માળખું : *વિષય નિષ્ણાતો અને શિક્ષિત લોકો આવે છે. આ આ માળખાંમાં ચુનંદા વર્ગનો અર્થ એવો થાય છે કે જેમાં ભદ્ર વર્ગના લોકો સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવા માટે પ્રથમ હોય. અવલોકન અને ચર્ચા કર્યા પછી, તેઓ સમસ્યા શું છે, સમસ્યાનું પ્રમાણ શું છે અને સમસ્યા માટે કયા પરિબળો જવાબદાર છે તેનો ઊંડો અભ્યાસ કરે છે અને પછી સામાજિક ક્રિયા દ્વારા સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. ઉપરોક્ત ફોર્મેટ હેઠળ, બ્રિટોએ ત્રણ પેટા-ફોર્મેટનો ઉલ્લેખ કર્યો છે:*

A) કાયદાનું ક્રિયાત્મક માળખું (લેજિસ્લેટિવ એક્શન ફોર્મેટઃ) : *લેજિસ્લેટિવ એક્શન એ એવી ક્રિયા છે જેમાં સામાજિક કાયદો બનાવીને સમાજમાં પ્રવર્તતી સમસ્યાઓના ઉકેલ માટેના પ્રયાસો કરવામાં આવે છે. આ માટે, સમાજના કેટલાક ઉચ્ચ વર્ગના લોકો સમસ્યાઓનું મૂલ્યાંકન કરે છે અને તેમને સંબંધિત કાયદાકીય નીતિઓનું અવલોકન કરે છે. જો અવલોકન કરવામાં આવે તો સમસ્યાને લગતા કેટલાક કાયદાઓ એવા છે જે સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવા સક્ષમ છે પરંતુ તેનો યોગ્ય રીતે અમલ થતો નથી. તેથી, જ્યારે તેમાં સુધારો કરવો જરૂરી બને છે અથવા નવા કાયદા બનાવવાની જરૂર પડે છે, ત્યારે ભદ્ર વર્ગના લોકો સામાજિક પગલાંના વિવિધ માધ્યમો દ્વારા સામાજિક નીતિમાં ફેરફારો લાવવાનો પ્રયાસ કરે છે જેથી સમસ્યાઓ હલ થઈ શકે. તેથી, આપણે કહી શકીએ કે કાયદાકીય કાર્યવાહીના ફોર્મેટ હેઠળ, સામાજિક નીતિમાં પરિવર્તન લાવવા માટે કેટલીક વિશેષ વ્યક્તિઓ સમાજમાં સમસ્યા વિશે જનજાગૃતિ ફેલાવે છે.*

B) સ્વીકૃત માળખું : *આ પ્રકારના ફોર્મેટમાં સમાજના ચુનંદા લોકો સમાજના કલ્યાણ માટે અને સમાજના ફાયદા માટે સમાજમાં આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક પરિબળોને નિયંત્રિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. વાસ્તવમાં કોઈપણ સમાજમાં આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક પરિબળો સમાજને પ્રગતિશીલ દિશા પ્રદાન કરે છે. જો તેમને યોગ્ય રીતે નિયંત્રિત કરવામાં નહીં આવે, તો તેઓ સમાજને ઊંડા પાતાળમાં લઈ જઈ શકે છે, જેના કારણે સમાજનું અસ્તિત્વ જોખમમાં આવી જશે. કારણ કે રાજકીય અને ધાર્મિક પરિબળો સમાજનો અભિન્ન અંગ છે. આથી સમાજના લોકો આ અંગે જાગૃત બને તે જરૂરી છે. જો આપણે જોઈએ તો, રાજકીય પરિબળ સમાજની પરંપરાઓને લોકશાહી મૂલ્યોના આધારે ચલાવે છે, જ્યારે ધાર્મિક પરિબળ સમાજમાં આધ્યાત્મિકતા અને સંતોષની લાગણી ફેલાવે છે. આમ, ઉપરોક્ત ચાર પરિબળોને નિયંત્રિત કરવામાં આવે તો સમાજ વિકાસલક્ષી બની શકે છે. આમ, આપણે કહી શકીએ કે સમાજના લાભ માટે, ચોક્કસ લોકો આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક વગેરે પરિબળોને નિયંત્રિત કરે છે.*

C) ડાયરેક્ટ ફિઝિકલ ફોર્મેટઃ *આ પ્રકારના ફોર્મેટમાં સમાજના ભદ્ર વર્ગના લોકો સમાનતા સાથે ન્યાય પર વિશેષ ધ્યાન આપે છે અને તેઓ હંમેશાં એ સુનિશ્ચિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે કે સમાજના દબાયેલા અને દલિત વર્ગના લોકોને પણ યોગ્ય ન્યાય મળે. . આમ સીધા ભૌતિક સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓ ન્યાયને પ્રોત્સાહન આપવા અને અન્યાય સામે અવાજ ઉઠાવવામાં આગળ આવે છે.*

2. લોકપ્રિય સામાજિક ક્રિયા ફોર્મેટઃ આ ફોર્મેટ હેઠળ, બ્રિટ્ટોએ ત્રણ પેટા-ફોર્મેટનો સમાવેશ કર્યો છેઃ

A) અવેરનેસ ફોર્મેટઃ *આ પ્રકારના ફોર્મેટમાં સામાન્ય લોકોમાં જાગૃતિ ફેલાવવામાં આવે છે. આ એટલા માટે છે કારણ કે જો વ્યક્તિ પોતાની સમસ્યાઓને ઓળખે છે તો તે તેના ઉકેલ માટે વધુ સારા પ્રયત્નો કરી શકે છે. આ પ્રકારના સામાજિક કાર્ય સ્વરૂપમાં, પ્રચાર દ્વારા લોકોમાં જાગૃતિ ફેલાવવામાં આવે છે જેથી સમાજના સામાન્ય લોકો સમસ્યાઓના પરિબળોને ઓળખી શકે અને તેને દૂર કરવામાં તેમની ભાગીદારીની ખાતરી કરી શકે. આમ, આપણે કહી શકીએ કે આ ફોર્મેટ હેઠળ લોકોમાં શિક્ષિત કરીને ચેતના ફેલાવવામાં આવે છે.*

B) ડાયાલેક્ટિકલ ફોર્મેટઃ *ડાયાલેક્ટિકલ ફોર્મેટ એ એક એવું ફોર્મેટ છે જે લોકો વચ્ચે, સરકાર અને જનતા વચ્ચે સંઘર્ષનું નિર્માણ કરે છે, કારણ કે કોઈ પણ સમાજની સમસ્યા સરકારી તંત્ર દ્વારા હલ કરવામાં આવતી નથી, ત્યારે સમાજના લોકોમાં અસંતોષ ફેલાય છે. આવું થાય છે જેના કારણે સામાન્ય લોકોમાં સરકારી તંત્ર પ્રત્યે ગુસ્સો આવવા લાગે છે અને આ ગુસ્સો લોકોને એક મંચ પર લાવે છે અને સરકાર સામે લડવા માટે પ્રેરિત કરે છે. આમ, આપણે કહી શકીએ કે આ ફોર્મેટમાં, થોડા સમય પછી વધુ સારી વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે એવી માન્યતા આપીને સંઘર્ષ સર્જાય છે.*

C) ડાયરેક્ટ મોબિલિટી પેટર્નઃ *ડાયરેક્ટ મોબિલિટી પેટર્નમાં, ચોક્કસ કારણ હોવું જોઈએ અને આ કારણ પણ સમકાલીન હોવું જોઈએ. ડાયરેક્ટ મોબિલિટી મોડલનું વર્તમાન ઉદાહરણ ભ્રષ્ટાચાર વિરુદ્ધ જનલોકપાલ બિલ પસાર કરવું છે. આજે સમગ્ર દેશના નાગરિકો ભ્રષ્ટાચાર સામે લડવા માટે એકઠા થયા છે કારણ કે તેઓ પણ ક્યાંક ને ક્યાંક ભ્રષ્ટાચારથી પીડિત છે અને તેઓ તેને નાબૂદ કરવા માંગે છે. આમ આપણે કહી શકીએ કે આ ફોર્મેટમાં સામાન્ય લોકોને કોઈ ખાસ કારણસર હડતાળ પર જવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે.*

11.4 સારાંશ

પ્રસ્તુત એકમમાં, સામાજિક ક્રિયાના બંધારણોની વિગતવાર ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને તે જણાવવામાં આવ્યું છે કે સામાજિક ક્રિયામાં કયા ફોર્મેટ છે. આ પ્રકરણમાં, ભદ્ર સામાજિક ક્રિયા મોડેલ, કાયદાકીય ક્રિયા મોડેલ, સ્વીકૃત મોડેલ, પ્રત્યક્ષ ભૌતિક મોડેલ, લોકપ્રિય સામાજિક ક્રિયા મોડેલ, જાગૃતિ મોડેલ, ડાયાલેક્ટિકલ મોડેલ અને સામાજિક ક્રિયાના પ્રત્યક્ષ ગતિશીલતા મોડેલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ એકમમાં સામાજિક સંસ્થાકીય, સંસ્થાકીય સામાજિક, સામાજિક સંસ્થાકીય, સાર્વત્રિક ચળવળ અને ગાંધીવાદી સ્વરૂપો જેવા ક્રિયાના અન્ય સ્વરૂપોનું પણ ખાસ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

11.5 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

1. *સામાજિક ક્રિયાના ફોર્મેટ વિશે વિગતવાર ચર્ચા કરો?*
2. *સંસ્થાકીય, સંસ્થાકીય સામાજિક, સામાજિક સંસ્થાકીય, સાર્વત્રિક રીતે સ્વીકૃત ચળવળ અને સામાજિક ક્રિયાના ગાંધીવાદી સ્વરૂપોનું વર્ણન કરો?*

11.5 ચાવીરૂપ શબ્દો

ગાંધીવાદી વિચારધારા	:	
સામાજિક કાયદો	:	
સંઘર્ષ માળખું	:	
રચનાત્મક કાર્ય	:	
માળખાકીય કાર્ય	:	
સામાજિક	:	
કાયદો	:	
પ્રત્યક્ષ	:	
ગતિશીલતા	:	
ગતિશીલત	:	
સંસ્થાકીય	:	
સામાજિક	:	
કાયદાકીય કાર્યવાહી	:	
કલ્યાણકારી યોજનાઓ	:	
અહિંસક	:	

11.7 સંદર્ભસૂચિ

1. सिंह, डॉ. सुरेन्द्र एवं मिश्र, डॉ. पी. डी., समाज कार्य–इतिहास, दर्शन एवं प्रणालियां, न्यू रॉयल बुक कम्पनी, लखनऊ, पेज 279-280, वर्ष 1998 ।
2. सिंह, ए. एन. एवं सिंह, ए. पी., समाज कार्य, रैपिड बुक सर्विस, लखनऊ, पेज 246, वर्ष 2007.
3. सिद्दीकी, एच.वाई., सोशल वर्क एण्ड सोशल एक्शन–ऐ डेवलपमेन्टलप्रोस्पेक्टिव, हरनाम पब्लिकेशन्स, न्यू दिल्ली, पेज 116-117, वर्ष 1983।

એકમ-12 સામાજિક ક્રિયાની વ્યૂહરચના અને તકનીકો

-: રૂપરેખા :-

12.1 હેતુઓ

12.2 પ્રસ્તાવના

12.3 સામાજિક ક્રિયા વ્યૂહરચના અને તકનીકો

12.4 સારાંશ

12.5 સંદર્ભની શરતો

12.6 અભ્યાસ પ્રશ્નો

12.7 ગ્રંથસૂચિ

12.1 હેતુઓ

પ્રસ્તુત એકમના અભ્યાસના હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

- *સામાજિક કાર્યવાહીની વ્યૂહરચના અને તકનીકો વિશે માહિતી મેળવી શકશે.*
- *સામાજિક ક્રિયાઓની વ્યૂહરચના અને તકનીકોના પોઈન્ટ બાય પોઈન્ટ વર્ણન રજૂ કરવામાં સક્ષમ હશે.*
- *સામાજિક કાર્યવાહીની વ્યૂહરચના અને તકનીકોની ચર્ચા કરવામાં સમર્થ હશે.*

12.1 પ્રસ્તાવના

સામાજિક ક્રિયાની વ્યૂહરચના અને તકનીકો આવશ્યકપણે સમુદાય સંગઠન, સમુદાય વિકાસ, સામાજિક ચળવળો અને ગાંધીવાદી સામાજિક કાર્યની વ્યૂહરચના અને તકનીકો પર આધારિત છે. આ તમામ પ્રકારની વ્યૂહરચના અને તકનીકો સમાજ માટે સુધારાત્મક અને આમૂલ વ્યૂહરચના અને તકનીકો પર આધારિત છે અને સમાજને નવી દિશા પ્રદાન કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો, સામાજિક કાર્યવાહીની વ્યૂહરચના અને તકનીકો લોકોની ભાગીદારી અને લોકશાહી મૂલ્યો પર આધારિત છે. સામાજિક વ્યૂહરચના અને તકનીકોની વધુ ચર્ચા કરવામાં આવી રહી છે.

12.3 સામાજિક ક્રિયા વ્યૂહરચના અને તકનીકો

કોઈપણ ટેક્નોલોજીને સફળ બનાવવામાં તે ટેક્નોલોજીની વ્યૂહરચના અને તકનીક મહત્ત્વનો ફાળો આપે છે. સામાજિક ક્રિયા તે સામાજિક કાર્યની એક તકનીક પણ છે જેની પોતાની કેટલીક વ્યૂહરચના અને તકનીકો છે જે સામાજિક સમસ્યાઓને દૂર કરવામાં મદદ કરે છે. વ્યૂહરચનાનો અર્થ એવો મેટ્રિક્સ છે કે જેમાં સમસ્યાઓને ઉકેલવા અને નિયંત્રિત કરવા સંબંધિત કંઈક બનાવવામાં આવે છે જેથી સમસ્યા હલ થઈ શકે. આવી કેટલીક તકનીકો સામાજિક ક્રિયાઓમાં પણ જોવા મળે છે જે સામાજિક ક્રિયામાં મદદ કરે છે અને આ તકનીકો સમય સમય પર બદલાતી રહે છે. કારણ કે સામાજિક ક્રિયા સમકાલીન મુદ્દાઓ પર આધારિત છે.

તેથી, આવા મુદ્દાઓને ઉકેલવા માટે, સામાજિક કાર્યવાહીએ નવી તકનીકો વિકસાવવી પડશે જેથી સમસ્યા હલ થઈ શકે.

સામાજિક ક્રિયા એ સામાજિક કાર્યની સહાયક પ્રણાલી છે જેનો ઉપયોગ અન્ય પ્રણાલીઓ નિષ્ફળ થયા પછી સામાજિક કાર્યકર દ્વારા કરવામાં આવે છે. કાર્યકર વ્યક્તિગત સામાજિક કાર્ય, જૂથ સામાજિક કાર્ય, સામુદાયિક સંગઠન, સામાજિક કલ્યાણ વહીવટ, સામાજિક કાર્ય સંશોધનનો ઉપયોગ જનતાના કલ્યાણ માટે કરવાનો પ્રયાસ કરે છે અને જો તે ઉપરોક્ત સિસ્ટમો દ્વારા કાર્ય કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે, તો તે સમાજમાં કાર્ય કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે. કાર્યની સહાયક પ્રણાલી સામાજિક કાર્યવાહી દ્વારા તંદુરસ્ત જાહેર અભિપ્રાય બનાવવા અને કાયદાઓમાં જરૂરી ફેરફારો કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. લીસે સામાજિક ક્રિયાની ત્રણ પ્રકારની વ્યૂહરચનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે:

1. સહભાગિતાની વ્યૂહરચના: સામાજિક કાર્ય કાર્યકરો કોઈપણ સમસ્યાને દૂર કરવા માટે સામાજિક ક્રિયાનો ઉપયોગ કરે છે નિયંત્રણ અથવા પગલાં લેવા માટે, સૌ પ્રથમ તે લોકોની ભાગીદારીને લગતી વ્યૂહરચના બનાવે છે, આ કારણ છે કે કોઈપણ સામાજિક ક્રિયા સફળ થઈ શકતી નથી જ્યાં સુધી સામાન્ય લોકો સામાજિક ક્રિયામાં ભાગ ન લે. કારણ કે સામાજિક કાર્ય માત્ર લોકોના કલ્યાણ માટે જ કરવામાં આવે છે. તેથી, જ્યારે કોઈ સામાજિક કાર્યકર સામાન્ય જનતાને સમસ્યાની ગંભીરતા વિશે વિગતવાર જણાવે છે, ત્યારે લોકો સમજે છે કે આ સામાજિક ક્રિયા તેમના કલ્યાણ માટે કરવામાં આવી રહી છે. આ રીતે, સામાન્ય લોકો સામાજિક કાર્યકર્તાઓ સાથે વાતચીત કરવાનું શરૂ કરે છે અને સામાજિક ક્રિયા સાથે સંબંધિત વિવિધ પ્રકારની ચળવળોમાં ભાગ લેવાનું શરૂ કરે છે. વાસ્તવમાં, ભાગીદારીની વ્યૂહરચના એ પાયાની વ્યૂહરચના છે. કારણ કે આમાં લોકો હૃદય, શબ્દો અને કાર્યો દ્વારા ભાગ લે છે અને સામાજિક કાર્યને સફળ બનાવવામાં મદદ કરે છે. આમ, આપણે કહી શકીએ કે સહભાગિતાની વ્યૂહરચના હેઠળ, કાર્યકર તંદુરસ્ત જાહેર અભિપ્રાય બનાવે છે અને સામાજિક નીતિઓ બદલવા માટે જનભાગીદારીને પ્રોત્સાહિત કરે છે. આ વ્યૂહરચના દ્વારા વસ્તીના હિત, મૂલ્યો અને વર્તનમાં પરિવર્તન આવે છે, પરસ્પર દ્વેષની લાગણી નથી કે કોઈની સત્તા ગુમાવી નથી.

2. સ્પર્ધાની વ્યૂહરચના: સ્પર્ધાની વ્યૂહરચનામાં, સામાજિક કાર્યકર સમાજના લોકોમાં વિવિધ પ્રકારના મુદ્દાઓ હેઠળ ચોક્કસ મુદ્દાઓ પર લોકોના મંતવ્યો જાણવાનો પ્રયાસ કરે છે અને તે મુજબ મુખ્ય મુદ્દાઓ પર સામાજિક પગલાં લેવા માટે પ્રેરિત કરે છે. . આ પ્રકારની વ્યૂહરચનામાં, સામાજિક કાર્યકર્તાઓ વિવિધ પ્રકારની પ્રચાર અને પ્રસાર સામગ્રી જેમ કે રેલી, પત્રિકાઓ, ભાષણો, હોર્ડિંગ્સ અને વિવિધ પ્રકારના ધ્વનિ પ્રસારણ ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરીને સામાન્ય લોકોને સમસ્યાની ગંભીરતાથી વાકેફ કરે છે. વાસ્તવમાં સમાજને કોઈપણ પ્રકારની સમસ્યા અંગે પુષ્કળ માહિતી મળે તો સમાજના લોકો સમસ્યાના નિરાકરણ માટે સામાજિક કાર્યવાહી માટે હાજર થઈ જાય છે. આમ, આપણે કહી શકીએ કે સ્પર્ધાની વ્યૂહરચનામાં, સામાજિક કાર્યકર પ્રચાર અને પ્રસાર દ્વારા વર્તમાન સંજોગોને બદલવા માટે આ વ્યૂહરચનાનો ઉપયોગ કરે છે. આવા કાર્યક્રમો નેતૃત્વ દ્વારા પસંદ કરવામાં આવે છે જેથી જૂથ અથવા સમુદાયના સભ્યો તેમની જવાબદારીઓને યોગ્ય રીતે નિભાવે, કાર્યક્રમોમાં ભાગ લઈ શકે અને વિવિધ કાર્યક્રમોની પ્રગતિ માટે પ્રયત્નો કરે.

3. વિક્ષેપકારક વ્યૂહરચના: *વિક્ષેપકારક વ્યૂહરચના હેઠળ, જ્યારે સમાજના લોકો કોઈ સમસ્યાથી પ્રભાવિત થાય છે અને પોતાને સંપૂર્ણપણે લાચાર જણાય છે, ત્યારે તેઓ સરકાર સામે અવાજ ઉઠાવવાનું શરૂ કરે છે. આ અવાજ ભૂખ હડતાલ, બહિષ્કાર, તાળાબંધીના રૂપમાં આવે છે. વાસ્તવમાં, વિક્ષેપકારક વ્યૂહરચના એ સામાજિક ક્રિયાની ખૂબ જ પ્રિય અને જૂની વ્યૂહરચના છે. આમ, આ વ્યૂહરચના સંપૂર્ણપણે હડતાલ, બહિષ્કાર, ભૂખ હડતાલ, કર ન ભરવા, પ્રચાર અને પ્રચાર, તાળાબંધી વગેરે સાથે સંબંધિત છે. આમાં, જનતા વર્તમાન પરિસ્થિતિ સામે અસંતોષ વ્યક્ત કરે છે અને તે આપેલા સૂચનોને ધ્યાનમાં રાખીને આમ કરે છે. નેતૃત્ત્વ કરે છે.*

લીએ નવ પ્રકારની તકનીકોનું વર્ણન કર્યું છે અને તેમણે કહ્યું છે કે આ તમામ પ્રકારની તકનીકોનો ઉપયોગ સામાજિક ક્રિયાની પ્રક્રિયામાં થવો જોઈએ. હાલમાં તમામ પ્રકારના સામાજિક કાર્યકરો આ તકનીકોનો ઉપયોગ કરે છે.

લી દ્વારા વર્ણવેલ તકનીકો નીચે મુજબ છે -

1. *સંશોધન*
2. *શિક્ષણ*
3. *સહકાર*
4. *સંસ્થા*
5. *મધ્યસ્થી*
6. *સમાધાન*
7. *વ્યૂહરચના*
8. *કાનૂની મૂલ્યોની અવગણના*
9. *સંયુક્ત ક્રિયા*

અમે ઉપરોક્ત તમામ પ્રકારની તકનીકોનું વર્ણન નીચે પ્રસ્તુત કરી રહ્યા છીએ જે સામાજિક ક્રિયાની તકનીકોને સમજવામાં સરળ બનાવશે.

1. રિસર્ચ *: રિસર્ચ તકનીક એવી તકનીક છે જેમાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અપનાવીને સમસ્યા વિશે માહિતી મેળવવામાં આવે છે. સામાજિક ક્રિયા હેઠળ, કોઈપણ સામાજિક કાર્યકર અથવા સંસ્થા સમસ્યાની તીવ્રતા અને પરિસ્થિતિને જાણવા માટે પ્રથમ સંશોધન તકનીકોનો આશરો લે છે. આવું એટલા માટે કરવામાં આવ્યું છે કારણ કે જો સંશોધન વૈજ્ઞાનિક રીતે કરવામાં આવે તો સમસ્યાના આંકડાકીય માહિતી સ્પષ્ટ થાય છે અને આ માહિતીને જનતા અને સરકાર સમક્ષ રજૂ કરીને સામાજિક પરિવર્તનની લહેર ઉભી કરી શકાય છે. જો જોવામાં આવે તો વાસ્તવિક સત્યને ઉજાગર કરવામાં સંશોધન મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે અને સામાજિક કાર્યકરો અને સમાજના લોકોને સમસ્યાના નિરાકરણ અને પરિવર્તન માટે પ્રેરણા આપે છે.*

2. શિક્ષણ : *શિક્ષણ એ એક એવી તકનીક છે જેમાં સામાજિક કાર્યકર્તા સમાજના લોકોમાં સમસ્યા સંબંધિત જાગૃતિ ફેલાવે છે અને શિક્ષણ દ્વારા લોકોના મનમાં સમસ્યાની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ રાખે છે. શિક્ષણ એ સમાજનું અભિન્ન અંગ હોવાથી સમાજના લોકો જાગૃત બને છે અને પોતાની જવાબદારીઓને સમજે છે,*

તેઓ સામાજિક સમસ્યાઓ અને સામાજિક પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે આગળ આવે છે. સામાજિક ક્રિયાની તકનીક તરીકે શિક્ષણનું બીજું સ્થાન છે અને આ તકનીક સામાજિક ક્રિયાના જાગૃતિ વિકાસના સ્વરૂપમાં તેનું સ્થાન ધરાવે છે.

3. સહકાર: સહકાર એ એક એવી તકનીક છે જેના દ્વારા સામાજિક કાર્યકર્તા સમાજના લોકોને એકઠા કરે છે અને મદદ લે છે અને સમસ્યા પ્રત્યેના તેમના વલણને જાગૃત કરીને પગલાં લેવા માટે પ્રેરિત કરે છે. સહકારની તકનીક સામાજિક ક્રિયાના સંગઠન તબક્કા હેઠળ કાર્ય કરે છે.

4. સંસ્થા: આપણે જાણીએ છીએ કે કોઈપણ સામાજિક કાર્યકર અથવા સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવે છે. કારણ કે જો સામાજિક ક્રિયાના કોઈપણ સંગઠન દ્વારા જો તે કરવામાં આવે તો લોકોની લાગણીમાં તેની કિંમત વધુ છે અને સમસ્યાના ઉકેલ માટે જનતા ઝડપથી એકત્ર થાય છે. આ તકનીક સામાજિક ક્રિયાના સંગઠનાત્મક સ્તરે કાર્ય કરે છે.

5. મધ્યસ્થી : આર્બિટ્રેશન એક એવી તકનીક છે જેમાં સામાજિક કાર્યકર્તાઓ સામાજિક સમસ્યાઓનું નિરાકરણ કરે છે. અને નિષ્ણાત લોકો દ્વારા સામાન્ય જનતા સમક્ષ કાનૂની રીતે ચર્ચા કરે છે અને સમસ્યાની કાનૂની સ્થિતિને સ્પષ્ટ કરે છે જ્યારે સામાન્ય લોકો આર્બિટ્રેશન દ્વારા સમસ્યાની કાનૂની સ્થિતિથી વાકેફ થાય છે, ત્યારે તેઓ સામાન્ય રીતે સામાજિક કાર્યવાહી માટે પ્રેરિત થાય છે. અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લે છે. આ તકનીક સામાજિક ક્રિયાના સંગઠનાત્મક સ્તરે કાર્ય કરે છે.

6. સમાધાન: સમાધાન તકનીક એ એક તકનીક છે જેના હેઠળ સમસ્યાઓથી પીડાતા લોકો સરકારી તંત્ર અથવા આયોજકો સાથે કેટલાક મુદ્દાઓ પર સમાધાન કરે છે અને આમાં, સામાજિક સમસ્યાને દૂર કરવા માટે બંને પક્ષો વચ્ચે મધ્યમ સ્તરની પહેલ અપનાવવામાં આવે છે. આ તકનીક વાસ્તવમાં નવ નુકસાન પર આધારિત છે, કોઈ લાભ નથી. આ તકનીક સામાજિક ક્રિયાના વ્યૂહાત્મક સ્તરે કામ કરે છે.

7. વિરોધ પ્રદર્શન: વિરોધ પ્રદર્શન તકનીકમાં, સામાજિક કાર્યકર્તાઓ સામાજિક લોકોને સાથે લઈ જાય છે અને સરકારી તંત્ર સામે આવી કેટલીક તકનીકોનો ઉપયોગ કરે છે જેથી કરીને સરકારી તંત્રના લોકો મુશ્કેલી અનુભવે અને સમસ્યા વિશે વિચારે અને સમસ્યાનો ઉકેલ લાવે. આ પ્રકારની તકનીકમાં રોડ બ્લોકીંગ અને ડિમોલિશનની પ્રવૃતિઓ અપનાવવામાં આવે છે. આ તકનીક સામાજિક ક્રિયાના વ્યૂહરચના સ્તર પર પણ કામ કરે છે.

8. કાયદાકીય મૂલ્યોનો સ્વીકાર ન કરવો: કાયદાકીય મૂલ્યોનો સ્વીકાર ન કરવાની તકનીક હેઠળ, સામાજિક કાર્યવાહી દ્વારા, સામાન્ય લોકો સરકાર દ્વારા બનાવેલા કાયદાઓનો વિરોધ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે જેથી જનતાનો અવાજ સરકાર સુધી પહોંચે અને સરકારને ફરજ પાડવામાં આવે. લોકોની સમસ્યાઓ સાંભળે છે અને સામાન્ય લોકોની સમસ્યાઓનું નિરાકરણ લાવી શકે છે. આ તકનીક સામાજિક ક્રિયાના એક્શન લેવલ પર કામ કરે છે.

9. સમહૂ ક્રિયા : સમહૂ ક્રિયા તકનીક સોશિયલ એક્શન તકનીક એ છેલ્લી તકનીક છે જેમાં જો સરકાર ઉપરોક્ત તમામ ટેકનિકના આધારે સમસ્યાનું નિરાકરણ ન લાવે તો આ પ્રકારની તકનીક અપનાવીને

સમાજના તમામ વર્ગના લોકો તેઓ એકસાથે ભેગા થાય છે અને સામાજિક ક્રિયાઓની વિવિધ તકનીકો દ્વારા તેમની સમસ્યાઓ ઉકેલવા માટે પ્રયત્નો કરે છે. આ તકનીક સામાજિક ક્રિયાના એક્શન લેવલ પર કામ કરે છે.

સામાજિક ક્રિયા (Social Action) *એ એક એવી ક્રિયા છે, જે મનુષ્યના વિવેકપૂર્વકના આચરણને રજૂ કરે છે અને જેનાથી અન્ય વ્યક્તિઓના વર્તન પર અસર થાય છે. સામાજિક ક્રિયા દ્વારા લોકો વચ્ચેની ક્રિયાઓ અને પારસ્પરિક સંબંધોનું નિયંત્રણ થાય છે. સામાજિક ક્રિયાની વ્યવસ્થા અથવા વ્યહુરચના* (Structure) *એ માનવીય ક્રિયાઓ અને સમાજના વિવિધ તત્ત્વો વચ્ચેની બંધારણાને અનુસરે છે.*

સામાજિક ક્રિયાની વ્યહુરચના સામાન્ય રીતે નીચેના તત્ત્વો પર આધારિત હોય છે:

1. **પ્રેરણા (Motivation):** *દરેક સામાજિક ક્રિયા પાછળ કોઈ ન કોઈ પ્રેરણા હોય છે, જે વ્યક્તિને તે ક્રિયા કરવા પ્રેરિત કરે છે.*
2. **માધ્યમ (Means):** *તે સાધનો કે, જેનો ઉપયોગ વ્યક્તિ પોતાની ઈચ્છાઓ પૂર્ણ કરવા અને ક્રિયાને આગળ વધારવા માટે કરે છે.*
3. **લક્ષ્ય (Goals):** *દરેક સામાજિક ક્રિયા પાછળ કંઈક નિશ્ચિત લક્ષ્ય હોય છે, જે ક્રિયાની દિશા અને સ્વરૂપ નક્કી કરે છે.*
4. **પરિસ્થિતિ (Situation):** *સામાજિક ક્રિયા એક નિશ્ચિત સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિમાં થાય છે, જેની અસર આક્રિયા પર પડે છે.*
5. **મૂલ્ય (Values):** *સમાજમાં સ્વીકારેલી નૈતિક, ધાર્મિક, અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો સામાજિક ક્રિયાની વ્યહુરચના પર અસર કરે છે.*
6. **નિયમો અને નિયમાવલીઓ (Norms and Rules):** *સમાજના નિયમો અને નિયમાવલીઓ સામાજિક ક્રિયાને મર્યાદિત અને નિયંત્રિત કરે છે, જેથી વ્યક્તિઓ સમાજમાં સ્વીકારેલી ધોરણોને અનુસરી શકે.*

સામાજિક ક્રિયાની વ્યહુરચના એ એક જટિલ પ્રક્રિયા છે, જે વ્યક્તિઓ અને સમાજની વિવેકપૂર્ણ અને સ્વેચ્છિત ક્રિયાઓને માળખાબદ્ધ રીતે દર્શાવે છે.

સામાજિક ક્રિયાની તકનિકો (Techniques of Social Action) *એ એવી પદ્ધતિઓ અને રીતો છે, જેના દ્વારા વ્યક્તિઓ અને જૂથો સમાજમાં પોતાનું લક્ષ્ય હાંસલ કરવા અથવા સમૂહ પર અસર કરવા પ્રયાસ કરે છે. આ તકનિકો વિવિધ પરિસ્થિતિઓ અને લક્ષ્યો મુજબ બદલાય છે, અને તેમની પસંદગી સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક પરિપ્રેક્ષ્ય પર આધારિત હોઈ શકે છે. કેટલીક મહત્ત્વની સામાજિક ક્રિયાની તકનિકો નીચે આપેલ છે:*

1. **પ્રોત્સાહન (Persuasion):**
   - *પ્રોત્સાહન દ્વારા વ્યક્તિઓ અથવા જૂથો પર સમજાવીને અથવા આકર્ષક રજૂઆત કરીને અસર કરવામાં આવે છે. તે વાતચીત, ચર્ચા, ભાષણો, અને મિડિયા દ્વારા થઈ શકે છે.*

2. **દબાણ (Coercion):**

- *દબાણ તે તકનિક છે, જેમાં શારીરિક અથવા માનસિક દબાણ દ્વારા લોકો પર તેમની ઈચ્છા વિરુદ્ધ કંઈક કરાવવા માટે જોર આપવામાં આવે છે. આમાં કાયદાની સજાઓ, આર્થિક દંડ, અથવા સામાજિક બહિષ્કારનો સમાવેશ થઈ શકે છે.*

3. **લોબિંગ (Lobbying):**

- *લોબિંગ તે પ્રક્રિયા છે, જેમાં કોઈ વિશિષ્ટ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે નીતિનિરાધારકો અથવા અન્ય પ્રભાવી વ્યક્તિઓ પર વિચારધારા અથવા મનોદશા બદલવા માટે દબાણ કરવામાં આવે છે.*

4. **આંદોલન (Movement):**

- *આંદોલન એક વિશાળ પાયે ચલાવેલી ક્રિયા છે, જેમાં વિશાળ લોકોની સંખ્યા કોઈ સામાજિક, રાજકીય, અથવા આર્થિક હેતુ માટે જોડાય છે. આમાં વિરોધ, પ્રદર્શન, સત્યાગ્રહ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.*

5. **મદદ અને સહયોગ (Assistance and Cooperation):**

- *લોકો અને જૂથો વચ્ચે સહયોગ અને સહાયતા દ્વારા સામાજિક ક્રિયાનું આયોજન કરવામાં આવે છે. આમાં એકબીજાની મદદ કરીને લક્ષ્ય સુધી પહોંચવાનો પ્રયાસ થાય છે.*

6. **આંદોલનના સાધનો (Means of Agitation):**

- *આમાં ઉગ્ર રીતો, જેમ કે હડતાળ, ધરણા, અનશન, વગેરેનો ઉપયોગ કરાય છે, જેથી લોકોના ધ્યાનને આકર્ષિત કરી અને યોગ્ય પરિણામ મેળવવામાં આવે.*

7. **વિચારવિમર્શ (Dialogue and Negotiation):**

- *વિચારવિમર્શ અને ચર્ચા દ્વારા વિવિધ પક્ષો વચ્ચે સમજાવટ અને સહમતી હાંસલ કરવામાં આવે છે. આ તકનિક સામાજિક તણાવને શમાવવા અથવા સંઘર્ષને ઉકેલવા માટે ઉપયોગી છે.*

8. **શિક્ષણ અને જાગૃતિ (Education and Awareness):**

- *આમાં લોકોના જ્ઞાન અને જાગૃતિ વધારવા માટે શિક્ષણ, તાલીમ, અને પ્રચારના ઉપાયોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, જેથી તેઓ પોતાના હક્કો અને કર્તવ્ય વિશે માહિતગાર થાય.*

આ વિવિધ તકનિકોનો ઉપયોગ વ્યક્તિઓ, જૂથો, અને સમાજમાં લક્ષ્ય હાંસલ કરવા માટે સચોટ રીતે કરવામાં આવે છે.

12.4 સારાંશ

પ્રસ્તુત એકમમાં, સામાજિક પગલાંની વ્યૂહરચના વિશે વિગતવાર ચર્ચા રજૂ કરવામાં આવી છે જેમાં તમામ પ્રકારની વ્યૂહરચનાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ એકમમાં, સામાજિક ક્રિયાની તકનીકો પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે અને સામાજિક ક્રિયાની તકનીકોનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

12.5 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

1. *સામાજિક ક્રિયા વ્યૂહરચના દ્વારા તમે શું સમજો છો?*
2. *સામાજિક ક્રિયાની વ્યૂહરચના પર નિબંધ લખો?*
3. *સામાજિક ક્રિયાની તકનીક દ્વારા તમે શું સમજો છો?*
4. *સામાજિક ક્રિયાની ટેકનોલોજી પર નિબંધ લખો?*

12.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

સંશોધન :

વિકાસશીલ :

જાગૃતિ :

સહકાર :

વ્યૂહરચનાઓ :

સંસ્થા :

યુક્તિઓ :

વ્યૂહરચના :

અર્થઘટન :

એસોસિએશન :

પદ્ધતિ :

આબોહવા પરિવર્તન :

12.7 સંદર્ભગ્રંથ

1. सिंह, ए. एन. एवं सिंह, ए. पी., समाज कार्य, रैपिड बुक सर्विस, लखनऊ, पेज 246, वर्ष 2007.
2. सिद्दीकी, एच.वाई., सोशल वर्क एण्ड सोशल एक्शन–ऐ डेवलपमेन्टलप्रोस्पेक्टिव, हरनाम पब्लिकेशन्स, न्यू दिल्ली, पेज 116-117, वर्ष 1983।

એકમ-13	સમાજકાર્યની પદ્ધતિ તરીકે સામાજિક ક્રિયા

: રૂપરેખા :

13.0 હેતુઓ

13.1 પ્રસ્તાવના

13.2 સામાજિક કાર્યની પદ્ધતિ તરીકે સામાજિક ક્રિયા

13.3 સામાજિક ક્રિયાની વ્યાખ્યાઓ

13.4 સામાજિક ક્રિયાની લાક્ષણિકતાઓ

13.5 સામાજિક ક્રિયાના ઉદ્દેશ્યો

13.6 સામાજિક ક્રિયાના મૂળભૂત તત્ત્વો

13.7 સારાંશ

13.8 અભ્યાસ પ્રશ્નો

13.9 ચાવીરૂપ શબ્દો

13.10 સંદર્ભગ્રંથ

13.0 હેતુઓ

પ્રસ્તુત એકમના અભ્યાસના હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

- *સામાજીક કાર્ય માટે તકનીક તરીકે સામાજિક ક્રિયાનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરી શકાય તેની માહિતી મેળવી શકશે.*
- *સામાજિક ક્રિયાની વ્યાખ્યાઓ વિશે લખી શકશે.*
- *સામાજિક ક્રિયાના લક્ષણો જાણવા માટે સક્ષમ હશે.*
- *સામાજિક ક્રિયાના ઉદ્દેશ્યો વિશે માહિતી મેળવી શકશે.*
- *સામાજિક ક્રિયાના મૂળ તત્ત્વો વિશે લખી શકશે.*

13.1 પ્રસ્તાવના

સામાજિક ક્રિયાને સંગઠિત સામૂહિક પ્રક્રિયા કહી શકાય, તે સામાન્ય સામાજિક સમસ્યાઓ ઉકેલવામાં મદદ કરે છે અને સામાજિક કલ્યાણને પ્રોત્સાહન આપે છે. સામાજિક કાર્ય હેઠળ, સામાજિક કાર્યના ઉદ્દેશ્યોને પરિપૂર્ણ કરવા માટે લોકોનો અભિપ્રાય લેવામાં આવે છે. તે એવી ક્રિયાઓ અને પ્રક્રિયાઓ સૂચવે છે જે નિર્ધારિત લક્ષ્યોને હાંસલ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે અને જે કાયદેસર રીતે તેમના માપદંડોને પૂર્ણ કરે છે. આજે પણ, સામાજિક કાર્યને સામાજિક કાર્યની એક અલગ પ્રક્રિયા તરીકે સ્વીકારવી જોઈએ કે નહીં તે અંગે ઘણી મૂંઝવણો છે. આ પછી પણ તેનો સામાજિક કાર્યમાં ખૂબ જ અસરકારક ઉપયોગ થયો છે.

13.2 સમાજકાર્યની પદ્ધતિ તરીકે સામાજિક ક્રિયાઃ

કોઈપણ તકનીકને સામાજિક કાર્ય તકનીક તરીકે સ્થાપિત કરવા માટે કેટલાક તથ્યો જરૂરી છે. તેથી, તે હકીકતો નીચે મુજબ છેઃ સામાજિક ક્રિયાની વ્યાખ્યાઓ, સામાજિક ક્રિયાની લાક્ષણિકતાઓ, સામાજિક ક્રિયાના ઉદ્દેશ્યો, સામાજિક ક્રિયાના મૂળભૂત તત્ત્વો, સામાજિક ક્રિયાના તબક્કાઓ, સામાજિક ક્રિયાના અનુક્રમિક સિદ્ધાંતો, સામાજિક ક્રિયાઓની વિશેષ પ્રણાલીઓ અને તકનીકો અને સામાજિક મંજૂરી. આ બધા માધ્યમો દ્વારા આપણે કહી શકીએ કે સામાજિક ક્રિયા સામાજિક કાર્યની તકનીક તરીકે કામ કરે છે. ચાલો આ તથ્યોને પોઈન્ટ બાય પોઈન્ટ અવલોકન કરીએ, જો આ હકીકતો સામાજિક ક્રિયામાં જોવા મળે તો આપણે સામાજિક ક્રિયાને સામાજિક કાર્યની તકનીક તરીકે ગણી શકીએ. જ્યારે આપણે સામાજિક કાર્યના ઈતિહાસનો અભ્યાસ અને અવલોકન કરીએ છીએ, ત્યારે તે સ્પષ્ટ થાય છે કે સામાજિક કાર્ય માનવતાવાદ પર આધારિત છે. ગરીબ, નિરાધાર, અસહાય, શોષણનો સહેલાઈથી ભોગ બનેલા વર્ગો અને અનાથોને મદદ કરવાની જવાબદારી શરૂઆતથી જ સામાજિક કાર્ય દ્વારા સ્વીકારવામાં આવી છે અને સામાજિક કાર્યથી સમાનતાની સાથે ન્યાયને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું છે. સામાજિક કાર્ય માત્ર વ્યક્તિની મનો-સામાજિક સમસ્યાઓનું નિરાકરણ જ નથી કરતું પરંતુ તે અગ્રતાના ધોરણે તેની ભૂમિકા ભજવીને જૂથ અથવા સમુદાયની વિવિધ જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરવામાં પણ મદદ કરે છે.

સામાજિક ક્રિયા એ સામાજિક કાર્યની સહાયક પ્રણાલી છે.

સમાજકાર્ય હેઠળ, કાર્યકર ગ્રાહકોને મદદ કરવા માટે આ સિસ્ટમનો ઉપયોગ કરે છે. તેના 1922 માં મેરી રિચમન્ડ દ્વારા ઉલ્લેખિત સામાજિક કાર્યની ચાર પ્રણાલીઓ હેઠળ ખ્યાલનો ઉદભવ માનવામાં આવે છે. 1950 માં, જ્હોન ફિચે એક કોન્ફરન્સમાં સામાજિક ક્રિયાની પ્રકૃતિ પર એક મહત્ત્વપૂર્ણ નિબંધ રજૂ કર્યો, જે પછી સામાજિક ક્રિયાનો બદલાયેલ ખ્યાલ બહાર આવવા લાગ્યો. 1945 માં કેનેથ એલિયમ પ્રે દ્વારા 'સોશિયલ વર્ક એન્ડ સોશિયલ એક્શન' નામનો લેખ લખવામાં આવ્યો હતો જેમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું હતું કે સામાજિક ક્રિયા એ સામુદાયિક સંગઠનનો ભાગ નથી, તે સામાજિક કાર્યની એક અલગ વ્યવસ્થા છે, પરંતુ ધીમે ધીમે આ શરૂ થઈ ગયું. સ્વીકારવામાં આવે છે કે સામાજિક ક્રિયામાં, કામ મોટા પાયે થાય છે, જ્યારે સામુદાયિક સંગઠનમાં, કામ મર્યાદિત વિસ્તારમાં થાય છે. આજકાલ મોટાભાગના લોકો આ બાબતથી વાકેફ છે મેં સ્વીકાર્યું છે.

13.3 સામાજિક ક્રિયાની વ્યાખ્યાઓ :

સામાજિક ક્રિયાને સામાજિક કાર્યની સહાયક પ્રણાલી તરીકે વ્યાખ્યાયિત કર્યું છે, વિવિધ સામાજિક કાર્યકરો અને વિવિધ વિદ્વાનોએ સામાજિક ક્રિયાને જુદી જુદી રીતે વ્યાખ્યાયિત કરી છે, કેટલાક બૌદ્ધિકોની વ્યાખ્યાઓ નીચે વર્ણવવામાં આવી રહી છે.

- *મેરી રિચમંડ* (1922) *અનુસાર, "પ્રચાર અને સામાજિક કાયદા દ્વારા સામાજિક ક્રિયા"*
- *ગ્રેસ ક્વેલે* (1937) *અનુસાર, "સામાજિક કાર્યના ભાગ રૂપે સામાજિક કાર્ય એ સામાજિક વાતાવરણને એવી રીતે બદલવાનો પ્રયાસ છે કે જે આપણને લાગે છે કે તે ફક્ત વ્યક્તિગત જ નહીં*

પરંતુ સામાજિક સંસ્થાઓને પણ અસર કરે છે કાયદાઓ, રિવાજો અને જૂથો અને સમુદાયોને પણ અસર કરે છે."

- સાનફોર્ડ સોલેન્ડર (1957) અનુસાર, "સામાજિક કાર્યના પરિપ્રેક્ષ્યમાં, સામાજિક ક્રિયા એ વ્યક્તિગત, સામૂહિક અથવા આંતર-જૂથ પ્રયત્નોની પ્રક્રિયા છે જે સામાજિક કાર્યની ફિલસૂફી, જ્ઞાન અને કૌશલ્યોની મર્યાદામાં હાથ ધરવામાં આવે છે. તેનો હેતુ સામાજિક નીતિ અને સામાજિક માળખામાં સુધારો કરીને, સમુદાયના કલ્યાણને પ્રગતિના માર્ગે આગળ ધપાવવાનું છે અને કાર્યક્રમો અને સેવાઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે કામ કરવું પડશે.
- હિલ જ્હોન (1951) અનુસાર, "સામાજિક ક્રિયાને વ્યાપક સામાજિક સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે સંગઠિત પ્રયાસ અથવા મૂળભૂત સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિઓ અથવા વર્તનને પ્રભાવિત કરીને ઇચ્છિત સામાજિક ઉદ્દેશ્યો પ્રાપ્ત કરવા માટે સંગઠિત સામૂહિક પ્રયાસ કહી શકાય."
- ફ્રિડલેન્ડર (1963) મુજબ, "સામાજિક ક્રિયા એ એક વ્યક્તિગત, સામૂહિક અને સામુદાયિક પ્રયાસ છે જે સામાજિક કાર્યની ફિલસૂફી અને પ્રેક્ટિસના માળખામાં કરવામાં આવે છે." અને તેનો ઉદ્દેશ્ય સામાજિક નીતિઓમાં પરિવર્તન લાવીને અને આરોગ્ય અને કલ્યાણ સેવાઓ વિકસાવીને સામાજિક પ્રગતિ હાંસલ કરવાનો છે."

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓનું વિશ્લેષણ કરતાં, તે સ્પષ્ટ થાય છે કે "સામાજિક ક્રિયા સામાજિક ઉદ્દેશ્યો અને જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરવા માટે સામાજિક નીતિઓમાં પરિવર્તન લાવે છે અને લોક કલ્યાણ માટે સહભાગિતાને પ્રોત્સાહિત કરે છે, જેથી સમાજનું કલ્યાણ ધીમે ધીમે વધી શકે."

13.4 સામાજિક ક્રિયાની લાક્ષણિકતાઓ

સુદાન મુજબ, સામાજિક ક્રિયામાં નીચેની લાક્ષણિકતાઓ છે:

1. સામાજિક ક્રિયાના ઉદ્દેશ્યો સામાન્ય અને ચોક્કસ શબ્દોમાં સ્પષ્ટ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યા છે
2. સામાજિક ક્રિયા એ સંસ્થા દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી સેવાઓનો એક ભાગ છે. આની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે અને આ કાર્યને પૂર્ણ કરવા માટે વહીવટી સંસાધનો મૂકવામાં આવ્યા છે,
3. સામાજિક ક્રિયા કાર્યક્રમોની પ્રાથમિકતા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે;
4. સામાજિક કાર્યવાહી માટે જવાબદાર એવા જૂથોને સાચી માહિતી પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે;
5. સામાજિક ક્રિયાના સ્વરૂપને સંસ્થાના સંગઠન અનુસાર વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે;
6. સામાજિક કાર્ય કાર્યક્રમો માટે વ્યાવસાયિક કામદારોને સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે,
7. અન્ય સંસ્થાઓ સાથે સહકારની દિશા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે,
8. મુખ્ય સરકારી વિભાગો અને અધિકારીઓ સાથે ચાલુ કાર્યાત્મક સંબંધો સ્થાપિત થાય છે, અને સામાજિક કાર્યના વિશેષ કાર્યક્રમોનું આયોજન વિચારપૂર્વક કરવામાં આવે છે.

સામાજિક ક્રિયા (Social Action) *એ લોકોની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ સમાજમાં બદલાવ લાવવાના પ્રયત્નો છે. આ ક્રિયા સમાજના વિવિધ પાસાઓમાં સુધારો લાવવા, સમાનતા અને ન્યાય પ્રમોટ કરવા માટે કરવામાં આવે છે. સામાજિક ક્રિયાની કેટલીક મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ અહીં મુજબ છે:*

1. **લક્ષ્યલક્ષી ઉદ્દેશ:**
   - *સામાજિક ક્રિયા ખાસ ઉદ્દેશ સાથે યોજાય છે, જેમ કે ન્યાય, સમાનતા, માનવ અધિકારો, અથવા સમાજમાં જરૂરી સુધારાઓ લાવવા.*
2. **સંગઠિત પ્રયાસ:**
   - *સામાજિક ક્રિયાઓ માટે યોગ્ય આયોજન, સુચિત વ્યૂહરચના, અને સંકલિત પ્રયાસ જરૂરી હોય છે. આમાં સામાજિક સંગઠનો, એનજીઓ, અને કમ્યુનિટી ગ્રુપોનો સમાવેશ થાય છે.*
3. **લોકસહાય:**
   - *સામાજિક ક્રિયા પરિપ્રેક્ષ્યમાં લોકોના એકત્રિત પ્રયત્નો અને સહયોગ પર આધાર રાખે છે. મોટું અને સંકલિત ગ્રુપ આક્રિયાના સફળતાના મુખ્ય તત્ત્વો છે.*
4. **પ્રભાવ અને પરિણામ:**
   - *સામાજિક ક્રિયાઓનો લક્ષ્ય સમાજમાં સ્થિર અને સકારાત્મક ફેરફાર લાવવો છે. આનું મૂલ્યાંકન પરિણામોના આધારે કરવામાં આવે છે, જેમ કે કાર્યક્ષમતામાં સુધારો, નીતિબધ્ધ બદલાવ, અને સામાન્ય લોકોની જીવંત ગુણવત્તામાં સુધારાઓ.*
5. **મુલ્યાંકન અને સમીક્ષા:**
   - *સામાજિક ક્રિયાઓની અસરકારકતા સમય-સમયે મૂલ્યાંકિત અને સમીક્ષિત કરવામાં આવે છે. આ સમયે મેળવી શકાતી માહિતી અને પરિણામોને આધારે તેલ સુધારાઓ કરવામાં આવે છે.*
6. **ઉપાય અને યોજનાઓ:**
   - *સામાજિક ક્રિયા માટે વિવિધ રૂપોના ઉપાયો અને યોજનાઓ જેવી કે કેમ્પેઈન, અભિયાન, પોલિસી સુજાવ, અને કાયદાકીય પધ્ધતિઓનો ઉપયોગ થાય છે.*
7. **સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સંવેદનશીલતા:**
   - *સામાજિક ક્રિયા કરતી વખતે સંસ્કૃતિ, સમાજની ખાસિયત, અને સ્થાનિક જરૂરિયાતોને માન્યતા આપવી જરૂરી છે.*
8. **અનુકૂળ અને ટકાઉ અભિગમ:**
   - *ક્રિયાઓ લાંબા ગાળાના પરિણામોને ધ્યાનમાં રાખે છે અને ટકાઉ, અનુકૂળ ઉકેલો શોધવા માટે પ્રયત્નશીલ છે.*

સામાજિક ક્રિયાનો મુખ્ય હેતુ સમાજમાં સકારાત્મક અને સતત ફેરફાર લાવવો છે, જે લોકોના જીવનમાં સુધારો કરે અને સમુદાયના વિકાસમાં યોગદાન આપે.

13.5 સામાજિક ક્રિયાના ઉદ્દેશ્યો :

1. *સામાજિક નીતિઓના અમલીકરણમાં વ્યાપક અભિગમની રૂપરેખા આપો.*
2. *આરોગ્ય અને કલ્યાણ ક્ષેત્રે સ્થાનિક, પ્રાંતીય અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે થઈ રહેલા કાર્યને હાથ ધરવા.*
3. *સંસ્થાઓ અને સામાજિક કાર્યકરો દ્વારા એકત્રિત સામાજિક માહિતી સમુદાયોને ઉપલબ્ધ કરાવવા માટે.*
4. *વિશિષ્ટ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને સમુદાયોને માહિતી સરળતાથી સમજવામાં મદદ કરવા માટે.*
5. *અસંગઠિત અને અવિકસિત જૂથોના વિકાસ માટે જરૂરી સેવાઓની જોગવાઈ*
6. *સામાજિક માહિતી એકત્રિત કરવી અને માહિતીનું વિશ્લેષણ કરવું.*
7. *સામાજીક સમસ્યાઓ અંગે સામુદાયિક જાગૃતિ અને જાગૃતિનો વિકાસ કરો અને સમુદાયના નેતાઓનો ટેકો મેળવો.*
8. *સરકાર દ્વારા નીતિઓ અને કાર્યક્રમો સ્વીકારવા અને અમલમાં મૂકવાનો પ્રયાસ કરવો,*
9. *સમુદાયની બહાર જતા વિવિધ સંસાધનોનું અન્વેષણ કરવું.*
10. *સામાજિક કાર્યના મૂલ્યોની માન્યતા અને સરકારી અને બિન-સરકારી કાર્યક્રમોના વિકાસ અને સરકાર દ્વારા સામાજિક કાર્યના ઉપયોગ માટે સમર્થન.*

સામાજિક ક્રિયા (Social Action)*ના ઉદ્દેશ્યો વિવિધ સામાજિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવવા, સમાજમાં બદલાવ લાવવાનો અને સભ્યના જીવનની ગુણવત્તામાં સુધારો લાવવાનો પ્રયત્ન હોય છે. અહીં સામાજિક ક્રિયાના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો છે:*

1. **સમાનતા અને ન્યાયની સુખાકારી**
   - *સમાજમાં લોકો વચ્ચે સમાજસદ્વાર, જાતિ, વય, જાતિ, અથવા જાતિ આધારિત ભેદભાવને દૂર કરીને સમાનતા અને ન્યાય પ્રદાન કરવો.*
2. **માનવ અધિકારોનું સંરક્ષણઃ**
   - *દરેક વ્યક્તિના મૂળભૂત માનવ અધિકારોનું સંરક્ષણ અને તેમના અધિકારોને સશક્ત બનાવવું, જેમ કે શિક્ષણ, આરોગ્ય, અને સુરક્ષા.*
3. **સમાજિક સમાધાન અને શાંતિઃ**
   - *સમાજમાં શાંતિ, સહવિશ્વાસ અને સ્નેહસ્થિતીની વધારાની સિદ્ધિ માટે પ્રયાસ કરવો. આ માટે ઝઘડા, અસહિષ્ણુતા, અને તણાવને ઓછું કરવાની પ્રયત્નો કરવો.*
4. **સામાજિક અને આર્થિક વિકાસઃ**
   - *ગરીબી, બેરોજગારી, અને અન્ય સામાજિક સમસ્યાઓને ઉકેલવા માટે વિકાસાત્મક કાર્યક્રમો અને પહેલો અભ્યાસ કરવો. આ માટે શૈક્ષણિક અને આર્થિક અવસરો વધારવા માટે કામ કરવું.*
5. **આરોગ્ય અને સુવિધાઓની સુપેરે લાવવીઃ**
   - *આરોગ્ય સેવાઓ, પોષણ, અને જીવનશૈલીના સુધારાઓ માટે કાર્ય કરવું, જે લોકોના જીવનના મૌલિક સ્તરે સુધારો કરે.*

6. **સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક મૂલ્યોને પ્રોત્સાહનઃ**
   - *સામાજિક મૂલ્યો, સાંસ્કૃતિક વારસો, અને પરંપરાઓને મજબૂત બનાવવો, જે લોકોની ઓળખ અને સંસ્કૃતિને જાળવે.*
7. **જાગૃતિ અને શિક્ષણઃ**
   - *લોકોમાં સમાજસેવા, જાગૃતિ અને શિક્ષણ માટે અભિયાન ચલાવવું, જેથી લોકો પોતાની જિંદગી અને સમાજ માટે યોગ્ય રીતે માહિતગાર બની શકે.*
8. **સામાજિક એકતા અને ભાગીદારીઃ**
   - *સમુદાયના વિવિધ જૂથો વચ્ચે સહયોગ, ભાગીદારી, અને એકતા વધારવા માટે કાર્ય કરવું, જે આપસમાં પરસ્પર સમજૂતી અને સહકારન આપે.*
9. **પરિવર્તન અને સુધારાઃ**
   - *સમાજમાં નીતિ અને કાયદાઓમાં સુધારાઓ લાવવાના પ્રયાસો કરવું, જે ન્યાય અને સમાનતાના સિદ્ધાંતોને અમલમાં લાવશે.*

આ ઉદ્દેશ્યોને પહોંચી વળવા માટે, સામાજિક ક્રિયા સમુદાયના વિવિધ સ્તરો પર કાર્ય કરે છે અને વ્યક્તિગત, સંગઠિત, અને નીતિ-આધારિત સ્તરે ઉકેલો શોધવા માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે.

13.6 સામાજિક ક્રિયાના મૂળભૂત તત્ત્વો :

સામાજિક ક્રિયા એ સામાજિક કાર્યની સહાયક પ્રણાલી છે. તે સામાજિક ઉદ્દેશ્યોને હાંસલ કરવા માટે સામાજિક નીતિઓમાં જરૂરી ફેરફારો કરે છે અને સામાજિક કાયદાઓને બદલવાનો પણ પ્રયાસ કરે છે. નીચેના વિવિધ ઘટકો સામાજિક ક્રિયામાં હાજર છેઃ

1. **જૂથ અથવા સમુદાયની સક્રિયતાઃ** *સામાજિક ક્રિયાની સફળતાનો મુખ્ય આધાર જૂથ અથવા સમુદાયની સક્રિયતા છે. જૂથ અથવા સમુદાય તેના વિકાસમાં જેટલો વધુ સક્રિય છે, તેટલી જ સામાજિક ક્રિયા સફળ થવાની શક્યતાઓ વધારે છે. જાગૃતિ અને સક્રિયતા માટે, સમુદાય અથવા જૂથમાં મજબૂત ઈચ્છાશક્તિ હોવી જરૂરી છે. શક્તિ હોવી જોઈએ, પોતાના જૂથ કે સમુદાયમાં સંબંધ હોવો જોઈએ, એકતા હોવી જોઈએ અને જવાબદારીઓ નિભાવવાની ક્ષમતા હોવી જોઈએ, દરેક સભ્યમાં વિકાસની ઈચ્છા હોવી જોઈએ.*
2. **લોકશાહી નેતૃત્ત્વઃ** *સામાજિક કાર્યમાં નેતૃત્ત્વની સંપૂર્ણ જરૂરિયાત છે. કોઈ પણ કાર્યક્રમની સફળતામાં લીડરશીપ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે, તેથી અગ્રણી વ્યક્તિની પસંદગી સંબંધિત જૂથ અથવા સમુદાયની સંમતિથી થવી જોઈએ.*
3. **લોકશાહી કાર્ય પદ્ધતિઃ** *સામાજિક ક્રિયા હેઠળ, તે જરૂરી છે કે અપનાવવામાં આવેલી પદ્ધતિ સામાજિક કલ્યાણ અને લોકશાહી મૂલ્યો પર આધારિત હોવી જોઈએ, કારણ કે સામાજિક કાર્યની ફિલસૂફી માનવતાવાદ પર આધારિત છે, તેથી સામાજિકમાં લોકશાહી કાર્ય પદ્ધતિની સંપૂર્ણ જરૂરિયાત છે.*

4. **સંસાધનોની ગોઠવણી:** *સામાજિક ક્રિયા શરૂ કરતા પહેલા, સંબંધિત અથવા સમુદાયના તમામ ભૌતિક અને બિન-ભૌતિક સંસાધનોનો સંપૂર્ણ વિચાર કરવો જોઈએ. સંસાધનોનો ઉપયોગ કરતી વખતે, તેમની સીધી અને પરોક્ષ અસરોને ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે.*

5. **સંસાધનો અને સમસ્યા વચ્ચે સંકલન:** *સંસાધનો વિશે યોગ્ય જાણકારી મેળવ્યા પછી જ સમસ્યાની પસંદગી કરવી જોઈએ. સમસ્યાની પસંદગી માટે, જરૂરિયાતોને પ્રાથમિકતાના આધારે પસંદ કરવાની જરૂર છે. તેથી, તે જરૂરી છે કે સામાજિક કાર્યવાહી શરૂ કરતા પહેલા, સમસ્યાને લગતા રેકોર્ડ્સ અને સાહિત્યનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ.*

6. **જૂથ અથવા સમુદાયના સભ્યોની ભાગીદારી:** *સામાજિક ક્રિયાની સફળતા માટે, તે જરૂરી છે કે જૂથ અથવા સમુદાયના સભ્યો તેમની જવાબદારીઓને યોગ્ય રીતે નિભાવીને ભાગ લે અને કાર્યક્રમની રચના અને અમલીકરણમાં યોગ્ય રીતે ભાગ લે.*

7. **સ્વસ્થ જાહેર અભિપ્રાય:** *સામાજીક કાર્યની સફળતા માટે સ્વસ્થ જાહેર અભિપ્રાય જરૂરી છે, આ સભ્યોમાં એકવિધતાને અટકાવે છે અને કાર્યક્રમ સરળતાથી ચાલુ રહે છે. સ્વસ્થ લોક અભિપ્રાયના વિકાસ માટે અખબારો, રેડિયો, ટેલિવિઝન, જાહેર સભાઓ અને મનોરંજન કાર્યક્રમોનો ઉપયોગ જરૂરી છે.*

સામાજિક ક્રિયા (Social Action) *એ સામાજિક પરિવર્તન માટેનો એક મુખ્ય ઉપાય છે, જે પરિવર્તન લાવવાના પ્રયાસ સાથે સંલગ્ન છે. આ ક્રિયાના કેટલાક મૂળભૂત તત્ત્વો અહીં આપેલા છે:*

1. **લક્ષ્ય અથવા હેતુ:**
   - *સામાજિક ક્રિયાનો સ્પષ્ટ અને સાફ હેતુ હોય છે, જેમ કે સમાજમાં સમાનતા લાવવી, ન્યાય પ્રદાન કરવો, અથવા કોઈ ખાસ સામાજિક સમસ્યાને ઉકેલવું.*

2. **સંગઠિત અભિગમ:**
   - *સામાજિક ક્રિયા માટેનું આયોજન અને અમલ વ્યાખ્યાયિત અને સંકલિત હોય છે. તે લોકોના સંગઠનો, એનજીઓ, સમુદાયના સદસ્યોએ, અને જાહેર સત્તા સાથે સહયોગ કરીને કરવામાં આવે છે.*

3. **સંપર્ક અને સંલગ્નતા:**
   - *સામાજિક ક્રિયા અમલમાં લાવવા માટે, એ સામાજિક સમસ્યાના સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિએ લોકો સાથે સંલગ્ન રહેવું મહત્ત્વપૂર્ણ છે. આમાં સંવાદ, સહકાર, અને સંબંધ બાંધવાની જરૂર છે.*

4. **સંશોધન અને માહિતી:**

   - *સામાજિક ક્રિયા માટે તથ્ય આધારિત વિગતો, સંશોધન, અને માહિતી એકત્રિત કરવાની જરૂર છે. આ માહિતી સમુદાયની જરૂરિયાતો, સમસ્યાઓ અને સંભાવનાઓને સમજીને યોગ્ય અભિગમ વિકસાવવામાં મદદ કરે છે.*

5. **વિશ્લેષણ અને મૂલ્યાંકન:**

- *સામાજિક ક્રિયાનો મૂલ્યાંકન અને વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે, જેથી સમજાય કે કોઈપણ કાર્યક્રમ કે અભિયાન કેટલાય અસરકારક છે અને ક્યાં સુધારાની જરૂર છે.*

6. **પ્રશિક્ષણ અને શિક્ષણઃ**
   - *સામાજિક ક્રિયા લોકોમાં જાગૃતિ લાવવી અને તેમને શક્યતા, અવસરો, અને તેમના હકોથી સજાગ બનાવવી છે. આ માટે તાલીમ અને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.*
7. **શ્રેણીબદ્ધ અને આયોજનબદ્ધ ક્રિયાઓઃ**
   - *સામાજિક ક્રિયા માટે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને પગલાં શ્રેણીબદ્ધ અને આયોજનબદ્ધ રીતે લેવામાં આવે છે, જે લક્ષ્ય સુધી પહોંચવા માટે એક વ્યૂહરચના તરફ આગળ વધે છે.*
8. **આંદોલન અને અભિયાનઃ**
   - *સામાજિક ક્રિયાઓ માટે વિવિધ અંદોલનો, અભિયાન, અને પ્રચાર પ્રવૃત્તિઓનો ઉપયોગ થાય છે, જે વિસ્તૃત સાવચેતનો અને જાહેર સહયોગને પ્રોત્સાહિત કરે છે.*
9. **સુધારણા અને સુધારોઃ**
   - *સામાજિક ક્રિયા પરિણામોને આધારે સતત સુધારા કરવામાં આવે છે, જેથી કાર્યક્ષમતા વધારવા અને લક્ષ્ય સિદ્ધિ માટે જરૂરી સુધારાઓ કરવામાં આવે.*

10. **સમુદાયની ભાગીદારીઃ**
    - *સામાજિક ક્રિયાનો સફળ અમલ સુમાડા અને સુમાટાક સંમતિ સાથે થઈ રહ્યો છે, જેમાં લોકો અને સમુદાયના વિવિધ જૂથો ભાગીદારી કરવો.*

આ તત્ત્વો સાથે સંલગ્ન થવાથી, સામાજિક ક્રિયા વધુ અસરકારક અને વ્યવસ્થિત રીતે કાર્ય કરી શકે છે, જે યોગ્ય પરિણામ અને સમાજમાં સકારાત્મક પરિવર્તન લાવવાના પ્રયાસો કરે છે.

13.7 સારાંશ

પ્રસ્તુત એકમમાં, સામાજિક ક્રિયાના ક્ષેત્રોની વિગતવાર ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને તે જણાવવામાં આવ્યું છે કે સામાજિક ક્રિયાઓ કયા ક્ષેત્રોમાં પોતાનું યોગદાન આપે છે. આ પ્રકરણમાં, સામાજિક કાર્યવાહી દ્વારા સામાજિક કાયદાના અમલીકરણ માટે ઉપયોગમાં લેવાતી પદ્ધતિઓનું વિગતવાર વર્ણન રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

13.8 સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નો

1. *સામાજિક ક્રિયાના ક્ષેત્ર વિશે વિગતવાર ચર્ચા કરો?*
2. *સામાજિક ક્રિયાના મૂળભૂત તત્ત્વો વિષે ચર્ચા કરો.?*
3. *સામાજિક ક્રિયાના ઉદ્દેશ્યો વિષે ચર્ચા કરો*

13.9 ચાવીરૂપ શબ્દો

આયોજન :

જવાબદારી :

સામૂહિક ક્રિયા :

સહાયક વ્યવસ્થા :

સહભાગિતા :

સહાયક પદ્ધતિ :

મનોવિજ્ઞાની :

ભૌતિકવાદી :

ભૌતિક :

મનોવૈજ્ઞાનિક :

સમાનતા :

13.10 સંદર્ભસૂચી

1. 1.सिंह, डॉ. सुरेन्द्र एवं मिश्र, डॉ. पी. डी., समाज कार्य इतिहास, दर्शन एवं प्रणालियां, न्यू रॉयल बुक कम्पनी, लखनऊ, पेज 269, वर्ष 1998।
2. सिंह, ए. एन. एवं सिंह, ए. पी., समाज कार्य, रैपिड बुक सर्विस, लखनऊ, पेज 245, वर्ष 2007.

એકમ-14	સામાજિક ક્રિયાના તબક્કા અને સામાજિક ક્રિયાના સિદ્ધાંત

: રૂપરેખા :

14.0 હેતુઓ

14.1 પ્રસ્તાવના

14.2 સામાજિક ક્રિયાના તબક્કા

14.3 સામાજિક ક્રિયાનો ક્રમિક સિદ્ધાંત

14.4 સામાજિક ક્રિયાઓની વિશેષ પ્રણાલીઓ અને તકનીકો

14.5 સામાજિક મંજૂરી

14.6 સારાંશ

14.7 અભ્યાસ પ્રશ્નો

14.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

14.9 સંદર્ભગ્રંથ

14.0 હેતુઓ :

એકમનો ઉદ્દેશ્ય આ એકમ વાંચ્યા પછી તમે સમર્થ હશો..

- *સામાજિક ક્રિયાના તબક્કા વિશે માહિત*
- *સામાજિક ક્રિયાનો ક્રમિક સિદ્ધાંત*
- *સામાજિક ક્રિયાઓની વિશેષ પ્રણાલીઓ અને તકનીકો*
- *સામાજિક મંજૂરી*

14.1 પ્રસ્તાવના

સામાજિક ક્રિયાને સંગઠિત સામૂહિક પ્રક્રિયા કહી શકાય, તે સામાન્ય સામાજિક સમસ્યાઓ ઉકેલવામાં મદદ કરે છે અને સામાજિક કલ્યાણને પ્રોત્સાહન આપે છે. સામાજિક કાર્ય હેઠળ, સામાજિક કાર્યના ઉદ્દેશ્યોને પરિપૂર્ણ કરવા માટે લોકોનો અભિપ્રાય લેવામાં આવે છે. તે એવી ક્રિયાઓ અને પ્રક્રિયાઓ સૂચવે છે જે નિર્ધારિત લક્ષ્યોને હાંસલ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે અને જે કાયદેસર રીતે તેમના માપદંડોને પૂર્ણ કરે છે.

14.2 સામાજિક ક્રિયાના તબક્કા

સામાજિક ક્રિયામાં વિવિધ પગલાઓનો ઉપયોગ કરીને, એક કુશળ સામાજિક કાર્યકર જૂથ અથવા સમુદાયને લાભ આપે છે. કોઈપણ કાર્ય કરવા માટે પગલાંની નિરંતર જરૂર હોય છે અને વ્યક્તિ, સમૂહ કે સમુદાય પગલું-દર-પગલાની પ્રક્રિયા અપનાવીને આગળ વધે છે. સામાજિક કાર્ય એ મદદની પ્રક્રિયા છે જેમાં

કાર્યકર તેને અલગ અલગ રીતે કરે છે. સામાજિક ક્રિયાના તબક્કાઓ નીચે પ્રમાણે સમજાવવામાં આવી રહ્યા છે:

1. **સમસ્યાની ઓળખ:** *આ સામાજિક ક્રિયાનો પ્રથમ તબક્કો છે, જેમાં સમસ્યાનું સ્વરૂપ તેમજ સમસ્યા કેટલી તીવ્ર છે તે નક્કી કરવામાં આવે છે. સમસ્યાના કારણો વિશે માહિતી મેળવવામાં આવે છે અને કરેલા પ્રયત્નોની અસરકારકતાની ખાતરી કરવામાં આવે છે.*

2. **સ્ટ્રક્ચરલ ફંક્શનલ એનાલિસિસ:** *આ હેઠળ, તે શોધવામાં આવે છે કે સમસ્યાનું મૂળ શું છે? અને સમુદાયનું માળખું શું છે? સમુદાયની આંતરિક અને બાહ્ય શક્તિઓ વિશે માહિતી આપવામાં આવે છે.*

3. **વ્યૂહરચનાઓ:** *સામાજિક ક્રિયાની સફળતા તેની વ્યૂહરચના પર આધારિત છે. વ્યૂહરચનાઓ અંગે, પાર્ટર લીએ સામાજિક ક્રિયામાં ત્રણ પ્રકારની વ્યૂહરચનાઓનો સમાવેશ કર્યો છે: સહકાર, સ્પર્ધા અને વિક્ષેપકારક વ્યૂહરચના. સામાજિક ક્રિયામાં ઉપરોક્ત વ્યૂહરચનાઓ સિવાય, અન્ય વ્યૂહરચનાઓનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે જેની આ પ્રકરણમાં વધુ વિગતવાર ચર્ચા કરવામાં આવી છે.*

4. **જાહેર ભાગીદારી:** *જૂથ અથવા સમુદાયે તેમની જવાબદારીઓને યોગ્ય રીતે નિભાવીને સફળ સામાજિક કાર્યમાં ભાગ લેવો જોઈએ, આ તબક્કા હેઠળ તેને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. મોટી જનભાગીદારી સામાજિક કાર્યની સફળતામાં મદદ કરે છે.*

5. **એક્શન પ્લાનિંગ:** *સામાજિક ક્રિયાના આ તબક્કા હેઠળ, એક એક્શન પ્લાન તૈયાર કરવામાં આવે છે અને ઘણી ક્રિયા યોજનાઓ પર વિચાર કરવામાં આવે છે. શ્રેષ્ઠ કાર્યક્રમ પસંદ કરવા માટે ખર્ચ, પ્રયાસ, પરિણામની અસરકારકતા, સ્વીકૃતિ વગેરેના પરિપ્રેક્ષ્યમાં કાર્યક્રમનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે.*

6. **અમલીકરણ:** *એક્શન પ્લાન બનાવ્યા પછી, પ્રોગ્રામનો અમલ એ સામાજિક ક્રિયાનો આગળનો તબક્કો છે. જૂથ અથવા સમુદાયની જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરવા માટે, આવા કાર્યક્રમો અમલમાં મૂકવામાં આવે છે જેનો સમાજના વધુને વધુ લોકો લાભ લઈ શકે.*

7. **મૂલ્યાંકન:** *સામાજિક ક્રિયામાં, વ્યૂહરચનાઓની સફળતા, પ્રયત્નોની અસરકારકતા, પ્રયત્નોની ખામીઓ વગેરેનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે. મૂલ્યાંકનમાં અમલીકરણમાં આવતી સમસ્યાઓનું મૂલ્યાંકન કરવું અને નવી વ્યૂહરચના તૈયાર કરવી જરૂરી છે. મૂલ્યાંકન એ સતત પ્રક્રિયા છે.*

સામાજિક ક્રિયા (Social Action) *અનેક તબક્કાઓમાં વિભાજિત કરી શકાય છે, જે દરેક તબક્કા અમલ અને પરિણામોને સુનિશ્ચિત કરવા માટે મહત્ત્વપૂર્ણ હોય છે. અહીં સામાજિક ક્રિયાના મુખ્ય તબક્કા દર્શાવ્યા છે:*

1. **પરિસ્થિતિ અને સમસ્યા ઓળખવું:**

- *અનુસંધાન: પ્રથમ તબક્કામાં, સામાજિક સમસ્યાઓ અને પડકારોને સમજવા માટે સંશોધન અને વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે.*

- *સમસ્યાના નિદાનઃ સમસ્યાઓને યોગ્ય રીતે ઓળખવા અને તેમની સમુદાય પર અસરને સમજવા માટે માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવે છે.*

2. લક્ષ્ય નિર્ધારણ :

- *ઉદ્દેશ્ય સેટિંગઃ સ્પષ્ટ, માપી શકાય તેવા, અને વ્યાપક લક્ષ્યો નિર્ધારિત કરવામાં આવે છે, જેમ કે વિશિષ્ટ સમસ્યાઓનું ઉકેલ લાવવું અથવા સમાજમાં બદલાવ લાવવો.*
- *અભિગમ પસંદગીઃ એ લક્ષ્યોને પ્રાપ્ત કરવા માટે કયા પ્રકારની સામાજિક ક્રિયાઓ અને અભિગમો ઉપયોગમાં લાવવાની યોજના બનાવવી.*

3. યોજનાબદ્ધ અને યોજનાઃ

- *યોજનાની તૈયારીઃ સિસ્ટમેટિક રીતે કાર્યશક્તિ લાવવી, સાથે જ સંસાધનોની આયોજનો કરવું, કાર્યની લક્ષ્ય સ્થિર કરવું.*
- *સ્ટ્રેટેજી ડેવલપમેન્ટઃ કાર્યક્રમોને અને પ્રવૃત્તિઓને સુનિશ્ચિત કરવા માટે વ્યૂહરચના તૈયાર કરવી.*

4. કાર્યરત કરવુંઃ

- *પ્રવૃત્તિની અમલવારીઃ વાસ્તવમાં અભિયાન અને કાર્યક્રમોને અમલમાં લાવવું. આમાં વિભિન્ન પ્રવૃત્તિઓ, કેમ્પેઈન, અને ઈન્ટરવેન્શન્સનો સમાવેશ થાય છે.*
- *સહયોગ અને સંલગ્નતાઃ વિવિધ સમુદાયના સભ્યો, સંગઠનો, અને હિતાધિકારીઓ સાથે સહયોગ કરવો.*

5. મૂલ્યાંકન અને વિશ્લેષણઃ

- *પ્રગતિનું મૂલ્યાંકનઃ પરિણામોને મેટ્રિક્સ દ્વારા આકલન કરવું કે જે લક્ષ્ય માટે સફળતા નાપી શકે.*
- *મૂલ્યાંકન રિપોર્ટઃ પ્રાપ્ત થયેલા પરિણામોની વિગતો એકત્રિત કરી, સફળતાઓ અને ખામીઓના અભ્યાસને મજબૂત કરવું.*

6. સુધારા અને સુધારણાઃ

- *ફીડબેક અને સુધારાઃ મળેલા મૂલ્યાંકન આધાર પર કાર્યક્ષમતાની સુધારણા માટે સુધારાઓ લાગુ કરવું.*
- *નવીનતાઓનો અમલઃ ઉકેલ અને પ્રક્રિયાઓમાં સુધારણા માટે નવીન પદ્ધતિઓ અને અભિગમનો અમલ કરવો.*

7. અપડેટ અને પુનરાવલોકનઃ

- *અનુસરણઃ પ્રક્રિયાની અસરકારકતા પર પુનરાવલોકન કરીને, સમયાંતરે પરિપ્રેક્ષ્ય સુધારવું.*
- *વિસ્તારઃ સફળ પ્રયોગો અથવા અભિયાનને વિસ્તૃત કરવા માટે નવા ક્ષેત્રો અથવા સમુદાયોને લાવવા માટે તૈયારી કરવી.*

આ તબક્કાઓ સામાજિક ક્રિયાને સંરચિત અને અસરકારક બનાવવામાં મદદ કરે છે, અને તે લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે માર્ગદર્શન આપે છે.

14.3 સામાજિક ક્રિયાના સિદ્ધાંતો

સામાજિક કાર્યમાં જે શક્તિ કામ કરે છે તે અલગ શક્તિ નથી પરંતુ સમગ્ર સામાજિક કાર્ય લોકશાહી વ્યવસ્થામાં વિશ્વાસ ધરાવે છે. સામાજિક કાર્ય સાથે સામાજિક ક્રિયાનો કેવો સંબંધ છે, તે સુધારાની ઐતિહાસિક સમીક્ષા પરથી સ્પષ્ટ થઈ શકે છે કે જ્યાં ઘણા સમાજ સુધારકોએ વ્યક્તિગત રીતે અને સંયુક્ત રીતે સામાજિક પરિસ્થિતિઓને બદલવા અને સુધારવા માટે અથાક પ્રયત્નો કર્યા હતા અને આખરે તેમના પ્રયાસોમાં સફળતા મળી હતી પણ થયું. સામાજિક ક્રિયાના સિદ્ધાંતોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિગતવાર ચર્ચા પર, તે જાણીતું છે કે સામાજિક ક્રિયા નીતિઓમાં ફેરફાર કરે છે અને તંદુરસ્ત જાહેર અભિપ્રાય બનાવે છે. સામાજિક ક્રિયાના મુખ્ય સિદ્ધાંતો નીચે વર્ણવેલ છે.

1. **વિશ્વાસપાત્રતાનો સિદ્ધાંત** *જે જૂથ અથવા સમુદાય માટે કાર્યક્રમો અમલમાં આવી રહ્યા છે તેમણે નેતૃત્ત્વમાં વિશ્વાસ જાળવી રાખવો જોઈએ. લોકોએ એ વાતનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે આ કાર્યક્રમ લોક કલ્યાણ માટે છે, તેનાથી માત્ર કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિને જ નહીં પરંતુ સમગ્ર સમૂહ કે સમુદાયને ફાયદો થશે.*

2. **સ્વીકૃતિનો સિદ્ધાંતઃ** *જૂથ અથવા સમુદાયને તેની વર્તમાન સ્થિતિમાં સ્વીકારવું અને અગ્રતાના ધોરણે જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરવા માટે તંદુરસ્ત જાહેર અભિપ્રાય બનાવવો એ આ સિદ્ધાંતની વિશેષતા છે. દરેક સભ્યએ સ્વીકારવું જોઈએ કે સહદયી અગ્રણી સારા ચારિત્ર્ય અને સારા આચારનો છે.*

3. **માન્યતાનો સિદ્ધાંતઃ** *જે લોકો માટે કાર્યક્રમો અમલમાં આવી રહ્યા છે તેઓએ માનવું જોઈએ કે કાર્યક્રમ નૈતિક અને સામાજિક ઉત્થાન માટે યોગ્ય છે. આ માન્યતાના આધારે જ નેતૃત્ત્વને જનતાનું સમર્થન મળે છે. સામાજિક કાયદેસરતા સ્થાપિત કરવા માટે, નેતૃત્ત્વ દ્વારા કાયદાકીય, દાર્શનિક, નૈતિક, ક્રાંતિકારી, તકનીકી વગેરે જેવી માંગણીઓ પસંદ કરવામાં આવે છે, જેના કારણે દરેક સભ્યને તમામ પ્રકારનું જ્ઞાન મળે છે.*

4. **ભાવનાત્મકતાનો સિદ્ધાંતઃ** *નેતૃત્ત્વ આવા કાર્યક્રમોને સામાન્ય જનતા સમક્ષ રજૂ કરે છે જેથી કરીને લોકો કાર્યક્રમ સાથે ભાવનાત્મક રીતે જોડાય અને તેની જવાબદારીઓને યોગ્ય રીતે નિભાવે. કાર્યક્રમોની પસંદગીમાં, નેતૃત્ત્વ રસપ્રદ, નાટકીય કાર્યક્રમો પસંદ કરે છે જે જનતાને ભાવનાત્મક રીતે જોડવામાં સફળ થાય છે.*

5. **બહુપરિમાણીય વ્યૂહરચનાનો સિદ્ધાંતઃ** *ગાંધીજીના મતે, લોકોના કલ્યાણ માટે ચાર પ્રકારની વ્યૂહરચનાનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છેઃ*

6. **મૂલ્યાંકનનો સિદ્ધાંતઃ** *નેતૃત્ત્વ માટે કાર્યક્રમોનું સતત મૂલ્યાંકન કરવું એકદમ જરૂરી છે, કારણ કે મૂલ્યાંકન એ સતત પ્રક્રિયા છે. કાર્યક્રમની સફળતા અને નિષ્ફળતાનું મૂલ્યાંકન જરૂરી છે, આ અમલીકરણમાં ક્યાં ખામીઓ હતી તેની માહિતી આપે છે; તે પછી આ ખામીઓને દૂર કરી શકાય છે.*

આ ઉપરાંત અન્ય સામાજિક ક્રિયા (Social Action) *કેટલાક મુખ્ય સિદ્ધાંતો પર આધારિત છે, જે સામાજિક ફેરફાર અને વિકાસ લાવવાનું માર્ગદર્શન આપે છે. અહીં ત્રણ મહત્ત્વપૂર્ણ સિદ્ધાંતો આપેલા છેઃ*

1. સામુહિક પ્રવૃત્તિ સિદ્ધાંત (Collective Action):

સામાજિક ક્રિયાનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત એ છે કે વ્યક્તિગત કર્યો ઓછા અસરકારક હોય છે, પરંતુ જ્યારે લોકો એકસાથે એકાગ્ર કે કાર્યક્રમ માટે કાર્ય કરે છે, ત્યારે વધારે અસરકારક પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે. સામુહિક પ્રયત્નો સમાજમાં મોટા ફેરફાર લાવવી માટે જરૂરી છે.

2. સમાનતા અને ન્યાય સિદ્ધાંત (Equality and Justice):

સામાજિક ક્રિયા લક્ષ્ય અને ધ્યેય એ છે કે દરેક વ્યક્તિને સમાન તકો અને સદભાવ મળે. સમાજમાં ન્યાય અને સમાનતા પ્રદાન કરવા માટે, તે ભેદભાવ, દુષ્પ્રવૃત્તિ, અને સામાજિક અસમાનતાઓને દૂર કરવા માટે પ્રયાસ કરે છે.

3. સામાજિક વિકાસ અને સુધારો સિદ્ધાંત (Social Development and Reform)

મૂળ સિદ્ધાંતઃ સામાજિક ક્રિયા સુધારો અને વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરે છે. તે ન્યાય, લાભ, અને ખૂણાની સુવિધાઓ માટે સંપૂર્ણ પાયાની જરૂરિયાતોને માન્ય કરે છે અને લોકોના જીવનમાં ગુણવત્તા સુધારવા માટે વિવિધ અભિગમો અને ઉકેલો લાવે છે.

આ સિદ્ધાંતો સાથે, સામાજિક ક્રિયા લોકો અને સમુદાયોની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ યોજના, કાર્ય અને સુધારાઓને સુનિશ્ચિત કરે છે, જે સામાજિક ન્યાય અને વિકાસ માટે મજબૂત પાયાની સ્થાપના કરે છે.

14.4 સામાજિક ક્રિયાઓની વિશેષ પ્રણાલીઓ અને તકનીકો

સામાજિક ક્રિયાનો ઉદ્દેશ્ય સમસ્યાથી પ્રભાવિત વ્યક્તિ, જૂથ અથવા સમુદાયની સમસ્યાઓને દૂર કરવાનો છે. તે એક એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં એક કુશળ કાર્યકર એવા લોકોને જન કલ્યાણ માટે મદદ પૂરી પાડે છે જે ખરેખર મદદને પાત્ર છે. આ મદદ પ્રક્રિયા દરમિયાન કાર્યકર સામાજિક ક્રિયાની વિવિધ પ્રણાલીઓનો ઉપયોગ કરીને જૂથ અથવા સમુદાયને પૂરી કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. તે પગલાં-દર-પગલાંની પ્રક્રિયા દ્વારા તેમના માટે યોગ્ય સારવારની પણ વ્યવસ્થા કરે છે. લોકોને મદદ પૂરી પાડવા માટે, કાર્યકર તેના મુખ્ય સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે જેમ કે સ્વ-પરીક્ષણ, કાર્યક્રમનું આયોજન અને ક્લાયન્ટ સાથેના સૌહાર્દપૂર્ણ સંબંધો.

સામાજિક ક્રિયાની પ્રણાલીઓ (Systems of Social Action) *એ નીતિઓ, માળખાઓ, અને ક્રિયાપ્રણાલીઓનો સમૂહ છે જેનાથી સમાજના વિવિધ ઘટકો એકબીજાના સાથે સુમેળમાં કામ કરે છે અને સમાજના કાર્યક્ષમપણું સુનિશ્ચિત થાય છે. આ પ્રણાલીઓ વ્યક્તિઓ અને જૂથો દ્વારા તેમની સામાજિક ગતિવિધિઓને સુમેળભર્યા બનાવવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે.*

❖ **સામાજિક ક્રિયાની મુખ્ય પ્રણાલીઓ:**

1. **નિયમ અને ધોરણો (Rules and Norms):**
- *સમાજમાં વર્તન માટે સ્વીકાર્ય અને અનુમાનિત માર્ગદર્શિકાઓ.*
- *આ ધોરણો વ્યક્તિઓને તેમની ક્રિયાઓ માટે માર્ગદર્શિત કરે છે, અને જે તે સમાજના મૂલ્યોને અનુરૂપ હોય છે.*

2. **સંસ્થા પ્રણાલી (Institutional System):**
- *સરકારી, ધાર્મિક, શૈક્ષણિક, અને આર્થિક સંસ્થાઓ જેનાથી સમાજનું સંચાલન અને આયોજન થાય છે.*
- *આ સંસ્થાઓ વિવિધ ભૂમિકાઓ અને જવાબદારીઓ વહેંચે છે, જેથી સમાજમાં વ્યવસ્થા અને સ્થિરતા રહે.*

3. **ભૂમિકા અને પદપ્રણાલી (Roles and Status System):**
- *વ્યક્તિઓને તેમના સામાજિક પદ અને ભૂમિકાઓ પર આધાર રાખીને અમુક જવાબદારીઓ આપવામાં આવે છે.*
- *દરેક વ્યક્તિની ભૂમિકા સુનિશ્ચિત કરે છે કે તે કયા રીતે સમાજમાં યોગદાન આપે છે.*

4. **સંવાદ અને સંયોજન પ્રણાલી (Communication and Coordination System):**
- *લોકો વચ્ચેની વાતચીત અને સંકલન માટેના માધ્યમો, જેમ કે ભાષા, સંકેત, અને પ્રસાર માધ્યમો.*
- *આ પ્રણાલી સલાહ, માર્ગદર્શન, અને માહિતીના વહેવટમાં મદદ કરે છે.*

5. **નિયમન અને નિયંત્રણ પ્રણાલી (Regulation and Control System):**
- *સમાજના નિયમો અને કાયદાઓ, જેનાથી લોકોના વર્તનનું નિયંત્રણ થાય છે.*
- *આમાં દંડ, ઈનામ, અને કાયદેસર દબાણનો સમાવેશ થાય છે.*

6. **સામાજિક સંસ્કૃતિ (Social Culture):**
- *મૂલ્યો, માન્યતાઓ, પરંપરાઓ, અને રિવાજો જે સમાજના સભ્યો દ્વારા અનુસરવામાં આવે છે.*
- *આ પ્રણાલી વ્યક્તિઓના વર્તનને એક સામાનાં દિશામાં લાવવા માટે માર્ગદર્શિત કરે છે.*

7. **પ્રતિક્રિયા અને સંશોધન પ્રણાલી (Feedback and Adaptation System):**
- *તે પ્રણાલી જેના દ્વારા સામાજિક ક્રિયાઓને મૂલ્યાંકન અને સુધારણા માટે સૂચન આપવામાં આવે છે.*
- *લોકોના અભિપ્રાય અને અનુભવો પર આધાર રાખીને, સંસ્થાઓ અને નિયમોમાં સુધારાઓ થાય છે.*

સામાજિક ક્રિયાની આ પ્રણાલીઓ લોકો અને જૂથોને સમાજમાં સુમેળ, સંકલન, અને કાર્યક્ષમતા જાળવવા માટે માર્ગદર્શન આપે છે. તેઓ સમાજના વ્યવસ્થાપન અને સ્થિરતાને સુનિશ્ચિત કરવા માટે ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ છે, અને તે વ્યક્તિઓને સામાજિક જીવનમાં યોગદાન આપવા માટે જરૂરી માળખો પ્રદાન કરે છે.

❖ સામાજિક ક્રિયાની તકનિકો

સામાજિક ક્રિયા એટલે તે ક્રિયા કે જે વ્યક્તિઓ અથવા જૂથો દ્વારા સામાજિક પરિસ્થિતિમાં અન્ય વ્યક્તિઓના વર્તનને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવે છે. સામાજિક ક્રિયાની વિશેષ પ્રણાલીઓ અને તકનીકોમાં વિવિધ પદ્ધતિઓનો સમાવેશ થાય છે જેનો ઉપયોગ વ્યક્તિઓ, જૂથો અને સંગઠનો સામાજિક ગતિવિધિઓને સુમેળ અને સક્ષમ બનાવવા માટે કરે છે. અહીં કેટલીક મુખ્ય પ્રણાલીઓ અને તકનિકો છે:

1. **સંવાદ (Communication):**
- *સંદેશાઓના સંગ્રહ અને વિતરણ માટેના અલગ અલગ માધ્યમોનો ઉપયોગ કરીને, લોકો એકબીજા સાથે સંપર્કમાં રહે છે અને ક્રિયાઓની યોજના બનાવે છે.*
- *મૌખિક અને લિખિત બંને પ્રકારની વાતચીત સામાજિક ક્રિયામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.*

2. **સામાજિક માળખા (Social Structures):**
- *સમાજમાં લાગુ પડતી વિવિધ ભૂમિકાઓ, પદ અને સંબંધો જેમ કે પરિવાર, મિત્રતા, સંગઠનો, વગેરે.*
- *આ માળખાઓ લોકોને તેમની સામાજિક સ્થિતિ અને અનુકૂળ વર્તન માટે માર્ગદર્શિત કરે છે.*

3. **સંસ્કૃતિ (Culture):**
- *માન્યતાઓ, મૂલ્યો, અને માન્યતાઓ જે લોકોના સામાજિક વર્તનને આકાર આપે છે.*
- *પરંપરાઓ અને રિવાજો દ્વારા આ વાતાવરણમાં લોકોના ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાને પ્રભાવિત થાય છે.*

4. **પ્રજ્ઞાપરિષદ (Consensus Building):**
- *વિવિધ લોકો અથવા જૂથો વચ્ચે સમજૂતી અને સહકારની સ્થાપના કરવી.*
- *સામાન્ય હેતુઓ માટે સહમતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ચર્ચા અને સંવાદ નો ઉપયોગ.*

5. **સામાજિક નિયંત્રણ (Social Control):**
- *નિયમો, કાયદા, અને લઘુત્તમ માન્યતાઓ જેનાથી લોકોના વર્તનનું નિયંત્રણ થાય છે.*
- *સામાજિક ધારોને જાળવવા માટે દંડ અને પ્રોત્સાહનના ઉપાય.*

6. **સામાજિક ક્રિયાઓનું સંકલન (Coordination of Social Actions):**
- *વિવિધ લોકોના પ્રયાસો અને ક્રિયાઓને એકબીજાની સાથે સંકલન કરવું.*
- *સંગઠનો, મીટીંગ્સ, અને કાર્યક્રમો મારફતે આ સંકલન સંભવ બને છે.*

7. **સામાજિક સંજ્ઞાઓ (Social Signals):**
- *આ વ્યવહારિક સંજ્ઞાઓ જેનાથી લોકોના ભાવો અને આશાઓની ઓળખ થાય છે.*
- *મૌન સંકેત, ભૌતિક સંકેત, અને શારીરિક હાવભાવનો સમાવેશ થાય છે.*

આ પ્રણાલીઓ અને તકનીકો લોકોની સામાજિક ગતિવિધિઓને સરળતાથી સુમેળભર્યા અને કાર્યક્ષમ બનાવવા માટે બનાવવામાં આવે છે, અને તે સમાજના નિયમન અને વિકાસમાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

14.5 સામાજિક મંજૂરી

સામાજિક મંજૂરીનો અર્થ એ છે કે સમાજના લોકો દ્વારા સામાજિક પ્રક્રિયા પદ્ધતિની માન્યતા મેળવવી કારણ કે સામાજિક કાર્ય વ્યાવસાયિક સેવા તરીકે સ્થાપિત થયું છે. તેથી સમાજના લોકો દ્વારા સામાજિક કાર્યવાહીને પણ મંજૂરી આપવામાં આવી છે. જો આપણે ભૂતકાળ પર નજર કરીએ તો, સામાજિક ક્રિયાનો લાંબા સમયથી ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, લોકો સામાજિક ક્રિયાના તકનીકી શબ્દથી અજાણ હોવા છતાં, તેઓ હજી પણ આ ક્રિયામાં ભાગ લઈ રહ્યા છે. તેની ખાતરી કરવા માટે. સામાજિક ક્રિયાની ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓ, સામાજિક ક્રિયાના લક્ષણો, સામાજિક ક્રિયાના ઉદ્દેશ્યો, સામાજિક ક્રિયાના મૂળભૂત તત્ત્વો, સામાજિક ક્રિયાના તબક્કાઓ, સામાજિક ક્રિયાના અનુક્રમિક સિદ્ધાંતો, સામાજિક ક્રિયાઓની વિશેષ પ્રણાલીઓ અને તકનીકોના આધારે કહી શકાય કે સામાજિક મંજૂરીના આધારે, એવું કહી શકાય કે સામાજિક ક્રિયા સમાજકાર્યની પદ્ધતિ તરીકે કામ કરે છે.

સામાજિક મંજૂરી (Social Approval) એ તે પ્રક્રિયા છે જેમાં કોઈ વ્યક્તિના વર્તન, વિચારધારા, અથવા ક્રિયાઓને સમાજ અથવા કોઈ વિશિષ્ટ જૂથ દ્વારા માન્યતા અથવા સ્વીકૃતિ આપવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે, આ માન્યતા તે સમયે મળે છે જ્યારે વ્યક્તિના કાર્ય અથવા વર્તન સામાજિક ધોરણો, મૂલ્યો, અને માનેતા અનુસાર હોય.

❖ **સામાજિક મંજૂરીના મહત્ત્વના પાસાં:**

1. **સામાજિક ન્યાય (Social Norms):**
- સમાજના નિયમો અને ધોરણોનો પાલન કરનાર વ્યક્તિને સામાજિક મંજૂરી મળે છે.
- લોકો સામાજિક ન્યાયનો અનુસરણ કરે છે જેથી તેઓને સ્વીકૃતિ મળે અને અસ્વીકૃતિથી બચી શકે.

2. માન્યતાઓ અને મૂલ્યો (Beliefs and Values):
- જે લોકો સમાજમાં રૂઢ થયેલ મૂલ્યો અને માન્યતાઓનું પાલન કરે છે, તેઓને સામાજિક મંજૂરીની અસરકારકતા વધુ હોય છે.
- આ મૂલ્યો વ્યક્તિના જીવનમાં શું સાચું અને યોગ્ય છે તે નક્કી કરવામાં મદદ કરે છે.

3. પારિવારિક મંજૂરી (Family Approval):
- ઘણીવાર, પરિવારના સભ્યોની મંજૂરી વ્યક્તિ માટે મહત્ત્વપૂર્ણ હોય છે.
- પરિવારમાં માન્યતા પ્રાપ્ત કરવી વ્યક્તિના આત્મવિશ્વાસ અને સુખમાં વધારો કરે છે.

4. સહકાર અને માન્યતા (Cooperation and Recognition):
- સામાજિક મંજૂરીથી વ્યક્તિને અન્ય લોકો સાથે સહકાર અને સુમેળમાં રહેવા માટે પ્રોત્સાહન મળે છે.
- સમાજમાં શ્રેષ્ઠ કામના માટે વ્યક્તિને માન્યતા મળે છે, જેનાથી અન્ય લોકો પણ તેમાંથી પ્રેરણા લે છે.

5. સામાજિક સ્થાન અને પ્રતિષ્ઠા (Social Status and Prestige):
- સામાજિક મંજૂરી વ્યક્તિના સામાજિક સ્થાન અને પ્રતિષ્ઠા પર સીધો પ્રભાવ કરે છે.
- જે લોકોની કાયદા, નિયમો, અને નૈતિકતાઓનું પાલન થાય છે, તેમને સમાજમાં ઊંચો દરજ્જો મળે છે.

6. *પ્રતિક્રિયાઓ* (Feedback):

- *સામાજિક મંજૂરી ઘણી વખત દંડ અથવા પ્રોત્સાહનના રૂપમાં મળી શકે છે.*
- *ધનાત્મક પ્રતિક્રિયા (પ્રશંસા, ઈજ્જત) મંજૂરીની નિશાની છે,*

સામાજિક મંજૂરી એ વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેના સંબંધો માટે ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. તે વ્યક્તિને સામાજિક રીતે સ્વીકાર્ય કાર્ય અને વર્તન માટે પ્રોત્સાહન આપે છે, અને અસ્વીકાર્ય વર્તન માટે નિરાશાનો સામનો કરાવવાની તકનિકી છે.

14.6 સારાંશ

સમાજકાર્યને સામાજિક ક્રિયા એક અલગ પ્રક્રિયા તરીકે સ્વીકારવી જોઈએ કે નહીં તે અંગે ઘણી મૂંત્ત્વણો છે. આ પછી પણ તેનો સમાજકાર્યમાં ખૂબ જ અસરકારક ઉપયોગ થયો છે. સામાજિક ક્રિયાના મૂળભૂત તત્ત્વો, સામાજિક ક્રિયાના તબક્કાઓ, સામાજિક ક્રિયાના અનુક્રમિક સિદ્ધાંતો, સામાજિક ક્રિયાઓની વિશેષ પ્રણાલીઓ અને તકનીકોના આધારે કહી શકાય કે સામાજિક મંજૂરીના આધારે, એવું કહી શકાય કે સામાજિક ક્રિયા સમાજકાર્યની પદ્ધતિ તરીકે કામ કરે છે.

14.7 અભ્યાસ પ્રશ્નો

1. *સામાજિક ક્રિયાના તબક્કાઓ જાણી શકશે.*
2. *સામાજિક ક્રિયાના અનુક્રમિક સિદ્ધાંતોની રૂપરેખા આપવામાં સક્ષમ હશે.*
3. *સામાજિક ક્રિયાઓની વિશેષ પ્રણાલીઓ અને તકનીકો વિશે લખવા માટે સક્ષમ હશે.*
4. *સામાજિક ક્રિયાની સામાજિક મંજૂરી વિશે જાણવા માટે સમર્થ હશે.*

14.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

સામાજિક ક્રિયાના :

સામાજિક :

સિદ્ધાંતો :

પ્રણાલી :

પદ્ધતિ :

14.9 સંદર્ભગ્રંથ

1. सिंह, डॉ. सुरेन्द्र एवं मिश्र, डॉ. पी. डी., समाज कार्य इतिहास, दर्शन एवं प्रणालियां, न्यू रॉयल बुक कम्पनी, लखनऊ, पेज 269, वर्ष 1998।सिंह, ए. एन. एवं सिंह, ए. पी., समाज कार्य, रैपिड बुक सर्विस, लखनऊ, पेज 245, वर्ष 2007.